

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirkehistoriske
Samlinger

2000

*Styrelsen for Selskabet for Danmarks
Kirkehistorie:*

Lektor, lic. theol. Carsten Bach-Nielsen

Professor, dr. theol. Jakob Balling

Lektor, dr. theol. Carsten Breengaard

Professor, dr. theol. Troels Dahlerup

Pastor Anita Hansen Engdahl, *kasserer*

Lic. theol. Poul Juul Foss

Pastor Stéen Haarløv

Lektor, lic. theol. Per Ingesman

Lektor, cand. theol. Hans Raun Iversen

Lektor, cand. theol. Jørgen I. Jensen

Professor, dr. theol. Steffen Kjeldgaard-
Pedersen

Pastor Marianne Jensen-Broby Lausten

Professor, dr. theol. Martin Schwarz

Lausten, *formand*

Pastor Christian de Fine Licht,

næstformand

Cand. mag. Eva Louise Lillie

Lektor, dr. theol. Thorkild C. Lyby

Pastor Lone Søderstrøm Nielsen

Arkivar, dr. theol. Erik Nørr

Professor, dr. theol. Jens Holger Schjørring

Lektor, cand. theol. Jørgen Stenbæk

Biskop Erik Norman Svendsen

Professor, dr. theol. Anders Pontoppidan

Thyssen

Provst Carl Trock

**Kirke
historiske
samlinger
2000**

Kirkehistoriske Samlinger udgives af
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under
redaktion af Christian de Fine Licht,
Eva Louise Lillie og Thorkild C. Lyby

Kirke
historiske
samlinger
2000

Printed in Denmark
by Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-89203-14-3

ISSN 0450-3171

Udgivet med støtte fra J. Oskar Andersens legat

Indhold

Leif Grane (†): Melanchthons indflydelse på reformationen i de skandinaviske lande	7
Jens Glebe-Møller: Om Jens Sinning og hans »Oratio«	23
Carl Trock: Tre reaktioner på Henry Ussings »Kirkens Krav« fra 1887	35
Ole Hyldegaard Hansen: Sthyr på Fyn – et kontroversielt bispeskifte 1899/1900	51
Poul Juul Foss: Unitarsamfundet i København	105
Bertil Wiberg: Lidelseshistorien i Alterbogen af 1992	123
Poul Juul Foss: 1999 – En oversigt	139
Forfatternes adresser	181
Register	182

Melanchthons indflydelse på reformationen i de skandinaviske lande¹

Af Leif Grane (†)

Som i alle andre spørgsmål vedrørende reformationen må man også med hensyn til Melanchthons betydning give afkald på enhver tanke om et fælles skandinavisk forløb. Ikke blot var forholdene i de enkelte lande ret forskellige, men især forløb reformationshistorien meget forskelligt i de to monarkier Sverige-Finland og Danmark-Norge-Island. I Danmark, det eneste nordiske land, hvor en egentlig reformationsbevægelse var udbredt i folket, gennemførtes reformationen som bekendt i 1536, og snart efter blev den – ikke uden modstand – gennemtvunget i Norge og Island². I Sverige og Finland blev ligesom i Danmark forbindelsen med Rom afbrudt i 1520'erne, men en hurtig nyordning, der på én gang aftegnede den fremtidige linie, kom ikke i stand. Gustav Vasa's kirkepolitik (indtil 1560) var mildt sagt svingende, fordi den måtte tilpasses bestræbelserne på at konsolidere kongemagten. Først faren for en rekatolicering under Johan III's regering og dernæst under hans søn, den katolske Sigismund af Polen, tilskyndede til en endelig fastlæggelse af bekendelsesgrundlaget. I 1593 bekendte mødet i Uppsala sig til de »oldkirkelige« symboler og til den uforandrede augsburgske Bekendelse³. Kun hvis man er opmærksom på disse meget betydelige forskelle mellem de to nordiske statssamfund, lader Melanchthons indflydelse sig behandle på en meningsfuld måde.

Christian III, der havde oplevet Luther i Worms og allerede som hertug havde indført reformationen i de ham betroede dele af Nordslesvig⁴, skabte med afsættelse og fængsling af biskopperne i august 1536 mulighed for en fuldstændig nyordning af den danske kirke, som han var fast besluttet på at gennemføre i nært samarbejde med Wittenberg. 1539 kunne lovgrundlaget for nyordningen, Kirkeordinansen, ratificeres af Rigsrådet⁵. Samme år blev fundatsen for

det fornyede universitet i København, der var begyndt sin virksomhed i 1537, underskrevet⁶. For Wittenberg var dette en enestående mulighed for fra grunden at udforme de kirkelige forhold i to kongeriger uden – som overalt i Tyskland – at være hæmmet af rigs- og kirkeretlige hindringer. Danmarks (med Sønderjylland) og Norges geografiske kongruens med de to kirkeprovinser Lund og Trondheim tillod, i hvert fald på papiret, en nyordning helt efter de wittenbergske reformatorers ønsker.

Christian III viste bl.a. sin vilje til at fastholde tilslutningen til Wittenberg ved livet igennem at korrespondere med Wittenbergerne: med Luther, Melanchthon, Bugenhagen og Georg Maior⁷. Kongen var overbevist om Wittenbergernes indbyrdes enighed og dermed om sin kirkes fuldstændige overensstemmelse med Luther og Melanchthon. Derfor ville han ikke vide af de lutherske lærestridigheder efter den schmalkaldiske krig. Han søgte at undertrykke alt, hvad der forekom ham at være særmeninger. I 1550'erne var han ikke altid tilfreds med Melanchthon⁸, men for Melanchthons retligt formulerede og med tiden virkeliggjorte indflydelse på den danske kirke fik denne misstemning hos Christian ingen betydning, da det jo dér efter hans mening drejede sig om den med Luther overensstemmende Melanchthon.

I Kirkeordinansen blev latinskolen indrettet efter Melanchthons skoleordning i »Unterricht der Visitatoren«. I 1536 befandt skolevæsenet sig i en opløsningstilstand efter to års borgerkrig og religiøs uro. Det varede mange år, før det var så vidt genoprettet, at det i nogen grad svarede til kirkeordinansen. Ikke desto mindre var det naturligt af stor betydning, at bøger, der var forfattet eller anbefalet af Melanchthon, blev lagt til grund for undervisningen⁹. Ikke sjældent hævdes det i bøger og afhandlinger vedrørende nordisk reformationshistorie, at denne eller hin teolog nok fulgte Melanchthon i metodisk henseende, men med hensyn til indholdet var mere præget af en anden (nærmere angivet) læremester. En sådan sondring er ganske vist forståelig, men alligevel bør man være forsigtig med at anvende den. Hvor vidt lader det sig overhovedet gøre at skille metode fra indhold? Den latinske skole, der var indrettet efter Melanchthons retningslinier, forberedte eleven på Melanchthons *Loci*-metode. Det vil sige: Den, som havde gennemgået en sådan skoling, var indstillet på *Loci communes* og en dertil svarende skriftfortolkning. En given teolog kunne selvfølgelig hylde læremeningen, som ikke

fandtes hos Melanchthon, eller som i hvert fald ikke havde større betydning hos ham. Men er en sådan teolog af den grund uden for Melanchthons indflydelsessfære, hvis han stadigvæk metodisk er hans elev? Det kan man vel ikke sige. Det ville efter min mening være forfejlet, hvis man udelukkende ville vurdere Melanchthons indflydelse efter specifikke læremeninge. Spørgsmålet om hans indflydelse bør ikke indskrænkes til at gælde den såkaldte »Philippisme« i snævrere forstand, omend det spørgsmål naturligvis også må tages i betragtning. Både i Tyskland og i Norden havde reformatoren en indflydelse, der rakte langt ud over hans særlige meninger. Hos ham har anden generation af lutherske teologer gået i skole, og under hans vejledning (mundtligt eller skriftligt) har de studeret teologi. Det er efter min mening meget vigtigere end overvejelser og sammenligninger, der forsøger at fastslå, hvor meget denne eller hin teolog har lært hos Melanchthon, og hvor meget hos Luther, Johann Brenz eller en anden.

I ingen af de nordiske lande fandtes der anden mulighed end stort set at lade præsterne blive i deres embede. I hvert fald i Danmark og Norge måtte sognepresterne næsten fra den ene dag til den anden blive evangeliske. I Sverige, hvor der foreløbig ikke fandtes andre regler end befalingen om at prædike »efter Guds ord«, blev belæringen af præsterne afhængig af de respektive overbevisninger i de enkelte domkapitler: konservativ-katolsk, reformkatolsk-humanistisk eller »luthersk«¹⁰. I Danmark og i hvert fald principielt også i Norge og Island var indholdet af belæringen fastlagt med kirkeordinansen. Der nævnes en kort liste over de bøger, ingen præst bør undvære. Udover Bibelen, Luthers Postille og en ikke nærmere beskrevet »god« forklaring af katekismen drejer det sig om følgende værker: *Apologia Philippi*, »hvori kristendommens visse lære bekræftes og bevises«; *Loci communes* og *Instructio visitationis Saxonica*, dvs. Bugenhagens latinske oversættelse af »Unterricht der Visitatoren«, tilegnet de danske præster¹¹. Det er således tydeligt, at den danske, norske og islandske kirkes læregrundlag især er leveret af Melanchthon, og således vedblev det at være. Da Peder Palladius 1538 udsendte en *Brevis explicatio Catechismi* for norske præster, som tre år senere blev oversat til dansk, kan det altså ikke undre, at han støttede sig til Melanchthons *Loci*¹². Det var at forvente. Skulle man understyre de tidligere katolske præster med let fattelige formler, hvormed de kunne fremlægge læren om retfærdiggørelse af tro, som de

ikke var fortrolige med, meldte Melanchthons formuleringer sig næsten af sig selv, for hvem havde ellers formuleret denne lære så klart og enkelt? Ganske som andre steder blev Melanchthon også i Norden lutherdommens toneangivende skoleteolog. Ingen kunne måle sig med ham, når det gjaldt om at udtrykke den lutherske lære éntydigt og let fatteligt.

Belæringen af præsterne var naturligvis en nødløsning, som man måtte stille sig tilfreds med, indtil en ny generation af præster kunne blive uddannet. Indtil videre måtte man undervise præster og kommende præster i stiftsbyerne. På Luthers råd havde Christian III ladet domkapitlerne være uantastede, medens Gustav Vasa gik i gang med at reducere de svenske domkapitler, så at de kun havde indtægter til et lille antal kannikker. I de svenske domkapitler var således betingelserne væsentligt ringere end i Danmark og Norge. Den finansielle reduktion forringede muligheden for at tiltrække egnede folk, og den manglende regulering af skolen gjorde det uvist, hvad der skulle læres, og dermed også, hvad der faktisk blev lært. I de danske og norske domkapitler skulle en teologisk lektor hjælpe biskoppen med at »efteruddanne« præsterne og desuden holde teologiske forelæsninger for latinskolens ældste disciple. På længere sigt skulle Københavns Universitet overtage den teologiske uddannelse af alle kommende præster.

Også universitetets nyordning blev indrettet efter Wittenbergs mønster, dvs. så vidt muligt i overensstemmelse med Melanchthons reform af 1536¹³. I artesfakultetet blev Melanchthons lærebøger anbefalet overalt, hvor sådanne fandtes. Men også i det teologiske fakultet var hans indflydelse sikret, for udover Bibelfortolkning var forelæsninger over *Loci communes* foreskrevet¹⁴. Med den nye udgave af 1535 var *Loci* blevet en regelret dogmatik, den eneste, der fandtes på luthersk grund. *Loci*'s indflydelse blev desuden snart styrket af de mange udvidede, latinske katekismer, som blev til i 1530'erne og 1540'erne. De var for det meste forfattet af Melanchthonelever og i de fleste tilfælde metodisk – for atter at bruge det ord – afhængige af ham, hvis de ikke, som tilfældet var med f.eks. Johann Spangenberg's *Margarita theologica*, ligefrem udgjorde et *Loci*-kompedium¹⁵. Rækkevidden af Melanchthons indflydelse var imidlertid ikke begrænset til studieprogrammet og anvendelsen af hans lærebøger, for de fleste professorer i første generation efter nyordningen havde også studeret hos ham i Wittenberg¹⁶.

Desværre er Københavns Universitets matrikel før 1611 gået tabt, men på grundlag af andre kilder kan vi konstatere, at det varede 25-30 år, før universitetet i større omfang blev i stand til at spille den rolle som uddannelsessted for kommende præster, der var tiltænkt det. Fra ca. 1560 steg studiefrekvensen mærkbart. Det beroede til en vis grad på forbedrede stipendiemuligheder, men sandsynligvis betød tilgangen af præstesønner også særdeles meget, for den påfaldende stigning i studentertallet begyndte, inden Frederik II stiftede kommunitetet til underhold for 100 fattige studenter¹⁷.

Universitetet var også beregnet for norske studenter, men først i århundredets anden halvdel dukkede de op i et vist, dog aldrig stort antal. Den norske præsteuddannelse måtte derfor fortsat forblive i stiftsbyerne som rektorers og teologiske lektorers ansvar. Ved reformationens indførelse i Norge blev norske teologer så vidt muligt indsat i nøglepositionerne, men der var kun få lærde nordmænd til rådighed, og snart måtte man ofte gøre danskere til biskopper, rektorer og lektorer¹⁸.

Også i Sverige måtte præsteuddannelsen i det 16. århundrede i hovedsagen forblive ved domskolerne, for universitetet i Uppsala, der ligesom Københavns Universitet havde indstillet sin virksomhed ca. 1530, blev ikke – som det danske universitet – snart genåbnet. Vi hører ganske vist af og til om professorer i Uppsala, men indtil slutningen af det 16. århundrede kan man næppe tale om en regelret undervisning af større betydning for kirken¹⁹.

Gustav Vasa's kirkepolitik, der måtte tage hensyn til forskellige grupper, gav et uklart billede af regeringens ønsker. Hen mod slutningen af 1530'erne synes dog en evangelisk præsteuddannelse at have tegnet sig, men en officiel bekræftelse opnåede den ikke. Ganske vist kom Georg Normann 1539 til Sverige med anbefalinger fra Wittenberg, men hans forsøg på at indføre Melanchthons skoleordning lykkedes ikke. Hans *Articuli ordinantiae*, hvori han henviste til *Loci* som retningslinie for kristendomsundervisningen, fik aldrig officiel status. I Gustav Vasa's tid forblev det således uvist, på hvilket grundlag skolen og præsteuddannelsen skulle hvile. Som en svensk historiker udtrykker det: »Möjligheterna att få en lärd utbildning i Sverige var under 1500-tallet varierande. Långa perioder existerade de inte«. Den konklusion, han drager, er indlysende: kun en udenlandsrejse kunne opfylde ønsket om en akademisk uddannelse. Det var også tilfældet for norske studenter, medens genopbygningen af

Københavns Universitet efterhånden bød danskerne gode muligheder hjemme²⁰.

Den faste ordning af skole, universitet og kirkelære sikrede fra begyndelsen Melanchthon en dominerende rolle i den danske reformationskirke. Denne ordning havde også gyldighed for Norge og Island, medens Melanchthons betydning i Sverige ikke på forhånd var fastlagt i lovgivning og kongelige befalinger, men længe forblev afhængig af individuelle forudsætninger og tilbøjeligheder. For alle de nordiske lande gælder det imidlertid, at studier i udlandet – også med henblik på Melanchthons indflydelse – var af stor betydning.

Allerede før 1536 var over 80 danske, 17 svenske og 5 finske studenter i Wittenberg. Her blev den svenske reformator Olavus Petri allerede 1518 magister. Ni år senere kom hans yngre broder Laurentius, som 1531 blev ærkebiskop af Uppsala. Også den danske reformator Hans Tausen, der siden 1516 var magister fra Rostock, studerede i begyndelsen af 1520'erne i Wittenberg, hvor også en lille gruppe af mænd, der 1536 kom til at indtage ledende stillinger på universitetet og i kirken, var blevet magistre, medens Peder Palladius vendte hjem som Dr. theol. Wittenberg var således fra reformationens begyndelse ansvarlig for uddannelsen af ledende folk. Med undtagelse af Olavus Petri har de alle siddet under Melanchthons kateder. Det er påfaldende, at også de, der studerede i Wittenberg før Luthers død, i vidt omfang hylder Melanchthon som deres lærer. Luther omtales med ærbødighed, men det er Melanchthon, der anses for den egentlige *praeceptor*.

Også efter 1536 vedblev Wittenberg i den forstand at være det vigtigste universitet for nordboerne, at en magistergrad derfra var den sikreste vej til en vigtig post i undervisning eller kirke. Ca. 175 danskere erhvervede denne grad i Wittenberg i det 16. århundrede. I perioden 1536-1600 var i alt 600 studenter fra Danmark og over 200 fra Sverige immatrikulerede samme sted.

Wittenberg var dog ikke det tyske universitet med de fleste nordiske immatrikulationer; Rostock havde flere. Efter rekonstruktionen i 1540'erne blev Rostock atter – som det havde været i senmiddelalderen – det mest besøgte af alle udenlandske universiteter. Mange nordiske studenter kom aldrig længere, men en del lod sig siden immatrikulere i Wittenberg eller ved et andet tysk universitet. Et studium i Rostock gav ganske vist ikke lejlighed til personligt bekendtskab med Melanchthon, men kunne ikke desto mindre give et

godt kendskab til hans filosofi og teologi, da den toneangivende professor, David Chyträus, var en af de betydeligste blandt Melanchthons elever. Den omstændighed, at han holdt sig udenfor stridighederne mellem Philippister og Gnesiolutheranere, er i den sammenhæng af mindre betydning. Det hindrede ham ikke i at forelæse i overensstemmelse med *Methodus Philippi*. Rostock og Wittenberg havde tilsammen mere end halvdelen af alle nordiske immatrikulationer, og for Norges vedkommende var Rostock uden konkurrence det vigtigste universitet. Her studerede 1536-1600 ca. 130 nordmænd, medens kun ca. 30 nåede til Wittenberg²¹.

Skønt danskerne tegnede sig for to tredjedele af de nordiske immatrikulationer i udlandet, blev dog også mange uddannet i København. Der kan påvises et vist personsammenfald. Ofte studerede også de, der havde taget magistergraden i København, i udlandet. Men også uden udenlandsrejser blev studenterne i København uddannet efter Melanchthons mønster. Flertallet af professorerne, både i artesfakultetet og i det teologiske fakultet, var trofaste Melanchthondisciple, der var deres *praeceptor* meget hengivne. Vi kan fastslå, at Wittenberg var det betydningsfuldeste uddannelsessted for nordiske studenter, og at Wittenberg indtil 1560 frem for alt betød Melanchthon. Men også de, der blev i København eller kun nåede til Rostock, blev opdraget til at drive teologi på Melanchthons måde.

Det bør bemærkes, at de fleste nordiske studenter i Tyskland først optræder i matriklerne i anden halvdel af århundredet. Indtil da var det åbenbart kun en lille elite, der kom til Rostock, Greifswald eller Wittenberg. I bestræbelsen på at nyorganisere sit kongerige og opretholde ligevægten mellem modstridende grupper kunne Gustav Vasa ikke bruge mange kræfter på den akademiske uddannelse til kirke og skole, men også han var interesseret i sine undersåtters studier i udlandet. I Sverige, ganske som i Danmark, havde de fleste af dem, der sad inde med nøglestillingerne i kirken, studeret i Wittenberg og som regel erhvervet magistergraden dér. Det fremgår af breve, at også de svenske studenter især opfattede sig som elever af Melanchthon, omend Luthers navn lejlighedsvis forekommer. Christian III understøttede mange studenter under deres ophold i Wittenberg og skænkede årligt Luther, Melanchthon og Bugenhagen 50 daler hver, for at de skulle tage sig af de danske studenter, hvad da også især Melanchthon og Bugenhagen gjorde. I 1550'erne begyndte Melanchthon også at bekymre sig om de sven-

ske studenter. Mange af dem vendte hjem med hans anbefaling og som hans elever.

I hele Norden trængte den reformatoriske teologi efterhånden igennem hos dem, der havde ansvaret for latinskolen og præsteuddannelsen, uanset om det skete med et fast lovgrundlag som i Danmark og Norge eller på mindre fastlagt vis som i Sverige og Finland. Hurtigst gik det vel i Danmark, hvor kongen allerede ved reformationens indførelse kunne råde over et større antal af lærde mænd med en fast evangelisk overbevisning, og hvor nye folk snart meldte sig til tjeneste, efter et ophold i Wittenberg eller et studium i København. Men også i Sverige og Norge, hvor jordbunden var hårdere og mindre bearbejdet, kunne efter århundredets midte de fleste betydende poster i kirke og skole besættes med kompetente folk. Direkte eller indirekte hørte de fleste af de nytilkomne til Melanchthons skole. Men netop på denne tid, dvs. omkring 1560, fandt et generationsskifte sted, og samtidig begyndte virkningerne af de lutherske stridigheder efter den schmalkaldiske krig at gøre sig gældende. Philippismen i snævrere forstand begyndte at tage skikkelse som skoleretning, og den såkaldte anden nadverstrid gjorde den mistænkelig og skærpede lutherdommens forhold til calvinismen. Følgerne af disse ting faldt meget forskelligt ud i Danmark-Norge og i Sverige-Finland. Christian III vendte sig skarpt mod de tyske stridigheder, og den samme holdning indtog hans søn og efterfølger, Frederik II. Den danske reformationskonge var stadig overbevist om Wittenberg-reformationens enhed, og det samme var hans kirkelige medarbejdere med Peder Palladius i spidsen. Laurentius Petri, den eneste af de svenske reformatorer, der stadig var i live, synes at have haft en tilsvarende indstilling, men den vekslende kirkepolitik under Gustav Vasa's sønner i tiden 1560-1593 hindrede en rolig udvikling og banede vejen for teologiske partistridigheder.

Det teologiske Fakultet i København var godt besat. Professorerne Johannes Machabäus og Peder Palladius følte sig i overensstemmelse med Melanchthon. Hen mod slutningen af sit liv offentliggjorde Palladius en række teologiske arbejder, som Melanchthon tilsyneladende besørgede i trykken, og hvortil han skrev forord ²². Men i 1560 var Niels Hemmingsen godt på vej til at blive Danmarks betydeligste teolog. Han var en trofast, men selvstændig discipel af Melanchthon og forsøgte ingen lejlighed til at prise sin mester. De fleste af hans værker blev i disse år trykt i Wittenberg eller Leipzig,

ofte i flere oplag. I tiden fra Melanchthons død 1560 til udbruddet af den kryptocalvinistiske strid i Sachsen 1574 var han vel i begge sachsiske universitetsbyer den mest trykte teolog. Efter den tid blev han hyppigt udgivet i Schweiz, Holland og England²³. I sidste halvdel af det 16. århundrede var hans indflydelse i Danmark og Norge fuldkommen dominerende. Da også hans kolleger i det teologiske fakultet var kompetente, delvis meget betydelige folk, kan man sige, at København i denne periode uden vanskelighed kunne måle sig med et hvilket som helst fakultet i Tyskland. Biskopper, teologiske lektorer, professorer ved det filosofiske og teologiske fakultet, kannikere og præster i de større byer var næsten uden undtagelse disciple af Melanchthon og Hemmingsen.

Med tiden blev det tydeligt, at Hemmingsen ikke kun var en kompetent teolog efter *methodus Philippi*, men også »Philippist«. I det år, 1574, da den kryptocalvinistiske renselsesaktion fandt sted i Sachsen, publicerede Hemmingsen en sammenfatning af sine mange disputationer i værket *Syntagma institutionum christianarum*. Dette skrift indeholdt en nadverlære, som fra et traditionelt luthersk standpunkt så mere end betænkelig ud. Kurfyrst August af Sachsen, Frederik II's svoger, klagede over den fordærlige indflydelse, Hemmingsens bøger udøvede, men først i 1579 blev der skredet ind mod professoren. Han blev suspenderet og trak sig tilbage til sit kanonikat i Roskilde. Hans almene indflydelse berørtes ikke af denne sag. Frederik II ville ikke tåle nogen teologisk strid, men netop derfor ville han heller ikke vide af gnesiolutheranere, og Konkordieformlen blev som bekendt forbudt i Danmark. Hemmingsens elever virkede uantastet videre i kirke og skole. Blot de holdt sig fra kontroversielle spørgsmål, kunne de uhindret fortsætte. Således gik det til, at Melanchthons og Hemmingsens skole vedblev at være dominerende indtil ortodoksiens sejr i begyndelsen af det 17. århundrede.

Langt mere kompliceret blev forløbet i Sverige. Af økonomiske grunde havde Gustav Vasa i de sidste år af sit liv givet calvinistiske flygtninge asyl i Sverige, og nogle af dem var virksomme ved hoffet. Den franske calvinist Dionysius Beurreus, som allerede 1543 var trådt i kongens tjeneste, blev lærer for hans søn Erik. Som konge var Erik XIV omgivet af en kreds, der forholdt sig meget kritisk til den rituelle konservatisme i den svenske kirke. Til denne kreds hørte ikke blot calvinister, men også nogle svenske philippister. Kongen betragtede Luther og Melanchthon som sine lærefædre,

men af sine calvinistiske omgivelser blev han drevet i antikatolsk retning²⁴.

Det blev forsøgt at gennemføre reformer, men Laurentius Petri forsvarede status quo. Hans kirkeordning fra 1561, som først ti år senere fik officiel gyldighed, var konservativ. Den hellige Skrift var fastholdt som den svenske kirkes eneste norm. Kirkeordningen var ret tilbageholdende med rituelle ændringer. Petri forsvarede også den lutherske nadverlære mod calvinistisk og philippistisk kritik²⁵. Som reaktion på den usikre situation opstod der en gnesiolutheransk gruppe under ledelse af den senere ærkebiskop Abraham Angermannus. Han havde i Rostock lært Tilemann Hesshusius at kende. I Sverige fandtes der således afspejlinger af de stridende parter i Tyskland, men der var også et parti under Laurentius Petris ledelse, som ville holde fast ved den wittenbergske reformations enhed, ved tolerancen over for forskellige meninger og ved den svenske reformations hidtidige rituelle konservatisme²⁶. Med Petris kirkeordning fik Sverige for første gang en alment gyldig skoleordning, der – som det var at vente – var formuleret i Melanchthons ånd.

Efter Erik XIV's afsættelse blev Melanchthondisciplen Laurentius Petri Gothus 1575 ærkebiskop. Han havde hørt til kredsen omkring Erik XIV. Under Johan III fik han særdeles vanskelige arbejdsbetingelser. Ganske vist mislykkedes kongens forsøg på at drive kirken i katolicerende retning, men både den af ham udformede liturgi, den såkaldte »röda boken«, og det oprindeligt af jesuiter ledede akademi i Stockholm bidrog til at hæmme den videre opbygning af en samlet evangelisk kirke i Sverige. Først efter Johan III's død kunne hertug Karl under kong Sigismunds fraværelse gribe til forholdsregler, som skabte en vis orden. Karl holdt fast ved enheden mellem Luther og Melanchthon. Med valget af Angermannus til ærkebiskop og med mødet i Uppsala 1593 blev modtagelsen af den fremmede konge forberedt. Sigismunds forsøg på at rekatolicere Sverige endte 1598 med hans nederlag. Sverige var siden 1593 et luthersk land.

At efterspore Melanchthons indflydelse vil sige at spørge efter undervisningens og teologiens form og indhold. Hvad latinskolen angår, var hans indflydelse, som vi har set, sikret fra reformationens begyndelse i Danmark og Norge, og også universitetet formedes efter hans mønster. I Sverige var Melanchthons ideer om latinskolen ligeledes vejledende, da en almen skoleordning endelig blev udstedt.

Spørger vi om teologien, var vilkårene meget forskellige. Akademisk teologi i betydningen: latinske værker til skriftfortolkning og dogmatik eller disputationer og deklamationer, fandtes i det 16. århundrede kun i Danmark i større omfang. Det var nødvendigt for det teologiske fakultet som embedspligt for professorerne, og samtidig var selve fakultetets eksistens en ansporing for yngre folk. I Norge finder vi ikke helt få lærde og kompetente biskopper og teologiske lektorer, men selvstændige teologiske arbejder fik de ikke præsteret. Dertil var den nærmest liggende opgave, nemlig at virkeliggøre kirkeordinansens mål, formentlig for belastende.

Heller ikke i Sverige var vilkårene gunstige for tilblivelsen af lærde skrifter. Den fremherskende politiske uro og stridigheder mellem de forskellige partier, men også episkopatets politiske status stillede sig i vejen. Det er nok karakteristisk, at de arbejder, som mest ligner en akademisk teologi, var forfattet af Melanchthondisciple. 1558 udsendte biskoppen af Skara, Erik Falck, en svensk bearbejdelse af Johann Spangensbergs *Margarita theologica*, der som nævnt var et kompendium af Melanchthons *Loci*. Ofte greb Falck tilbage til Melanchthon, og han tilføjede nogle afsnit, der tog hensyn til de særlige svenske forhold. Falcks arbejde var den første svenske fremstilling af dogmatikken. Det styrkede den Melanchthonske indflydelse – på linie med Georg Normanns bestræbelser. I et kapitel, der bygger på *Loci*, giver Falck en fremstilling, som Laurentius Petri stort set overtog i et skrift om de menneskelige traditioner.

Et andet eksempel på melanchthonsk inspiration er en bog af Erasmus Nicolai, skolemester i Arboga, *Brevis ratio seu methodus discendi theologiam*, hvori Melanchthons *Loci* bliver stærkt fremhævet. At også Laurentius Petri Gothus tænkte som Melanchthon, vidste man længe før, han som ærkebiskop offentliggjorde et program for teologiske studier og en skoledogmatik, der bygger på *Loci*. Da præsteuddannelsen fortsat fandt sted ved domkapitlerne, hvor en del af de magistre, der vendte hjem fra Wittenberg i 1540'erne og 1550'erne fandt deres opgave, er det næppe for dristigt at sige, at Melanchthon fik stadigt større betydning. Laurentius Petri anbefalede sine præster især at læse Johann Brenz, Luther og Melanchthon. Brenz var hans foretrukne teolog, men også Melanchthon forblev altså – trods al philippisme – på hans liste²⁷. Med navnene Laurentius Petri, Georg Normann, Erasmus Nicolai, Erik Falck og Laurentius Petri Gothus står Melanchthonskolen stærkt i billedet.

I Danmark er den melanchthonske indflydelse så tydeligt bevidnet, at yderligere bemærkninger egentlig er overflødige. Der skal dog tilføjes lidt om melanchthonianismen som lære, dvs. som philippisme. De ældre danske teologer i tiden før 1550 holdt sig på afstand af Melanchthons særmeninger, men med al anerkendelse af hans autoritet. Med de bøger, der var foreskrevet i Kirkeordinansen, var hans ledende position sikret, og den betonedes med fremhævelse af Apologien og *Loci* i nogle biskoppers synodaler²⁸. På samme linie vil de teologiske lektorer have befundet sig. Fra Peder Hegelunds almanakoptegnelser ved vi, at han læste over Melanchthons *Examen ordinandorum*²⁹. Hegelund (1542-1614) tilhører den senere periode, hvori åbenbart *Corpus doctrinæ Philippicum* opnåede en quasi-officiel status.

Hemmingsen henviste dertil, da han kom i vanskeligheder på grund af sin nadverlære, og fra synodaler ved vi, at flere biskopper var parate til at eksaminere deres præster ud fra deres kendskab til *Corpus*. Betyder udbredelsen af en samling af Melanchthons skrifter, at de ledende kirkemænd simpelthen var philippister? Det er muligt, men ikke nødvendigvis rigtigt. Hemmingsens autoritet var så stor, at hans anerkendelse af *Corpus doctrinæ* sandsynligvis var tilstrækkelig til at få dem til at efterligne ham. Hans elever – og det vil i denne periode sige næsten alle biskopper, professorer og teologiske lektorer, kan naturligvis også selv have hyldet philippistiske meninger – i hvert fald indtil de blev advaret ved Hemmingsens suspension. Men *Corpus* vedblev at være i brug til slutningen af århundredet.

Et indicium for en egentlig philippistisk påvirkning af danske studenter kunne muligvis deres rejsemål i udlandet være. Det er påfaldende, hvor mange der i de sidste tredive år af det 16. århundrede lod sig immatrikulere ved reformerte universiteter og højskoler³⁰. Det bør også nævnes, at den katekisme, som Melanchthonskolen i Wittenberg sammenstillede efter mesterens død på grundlag af *Corpus doctrinæ*, i tiden 1589 til 1615 fem gange blev trykt til brug i latinskolen i Norge og Danmark³¹.

Et markant ekko af partikampene på protestantisk side finder man i den unge adelsmand, Sivert Grubbes, rejseberetning. I Danmark havde biskop Mogens Madsen i Lund og den teologiske professor Anders Lauridsen været hans *praeceptores*, inden han drog til Wittenberg. Om den wittenbergske professor Polykarp Leyser fortæller

han, at denne i hver eneste prædiken angreb »de ortodokse«, som Grubbe kalder calvinister og »sakramenterere«. Med tilfredshed beretter han, hvordan kravet om underskrift på Konkordieformlen fik de ortodokse studenter til at forlade Wittenberg. Senere kom Grubbe bl.a. til Strassbourg og Genève. Både Johann Strauss og Théodore de Bèze modtog ham på en måde, der svarede til hans stand. Han var kun kort tid i Strassbourg, inden han tog ophold i Genève. Det er tydeligt, at han følte sig langt bedre tilpas dér, end han havde gjort i Wittenberg. Efter hans opfattelse stod den genfiske teologi den ortodokse, dvs. den melanchthonianske, langt nærmere end Konkordie-lutherdommen³². Ud fra, hvad vi ellers ved, er der grund til at tro, at Grubbes holdning ikke har været utypisk for begavede unge danske på dette tidspunkt. Det ser ud til, at Hemmingsen har forårsaget en bølge af philippisme. Dog, så længe ingen lærestrid flammede op, var regeringen tålsom.

Det turde være tydeligt, at Melanchthon i højeste grad havde en prægende indflydelse på reformationskirkerne i Norden. I Danmark og Norge var denne indflydelse gennem Kirkeordinans og universitetsstatutter fastlagt fra begyndelsen og blev også virkeliggjort i bredden. Virkningerne af de tyske lærestridigheder blev begrænsede, fordi regeringen med fast hånd hindrede deres udbredelse. Hemmingsens suspension var ikke en stillingtagen i den kryptocalvinistiske strid, men en aktion, der netop skulle hindre, at striden blev udbredt til Danmark. Derfor kunne Melanchthons indflydelse også efter Hemmingsens fjernelse fra lærestolen fortsat gøre sig gældende, ja, den kunne endog i philippismens ånd brede sig lige til den begyndende ortodoksis tid³³.

I Sverige var alt helt anderledes. Manglen på et etableret universitet og en fastlagt skoleordning (indtil 1571), den politiske uro og den kongelige kirkepolitik deraf følgende vaklen vanskeliggjorde både fastlæggelsen af en skoleplan og en organiseret præsteuddannelse. Dertil kom, at biskopperne traditionelt havde en politisk position, medens Christian III forstod at holde sine biskopper til det nærmest liggende arbejde, idet han fratog dem enhver politisk indflydelse.

Trods disse forskelle er det dog klart, at Melanchthondisciple også i Sverige stod bag, hver gang der blev gjort forsøg på at komme til en fast ordning. Det var også dem, der var ansvarlige for den

teologi, der ville fremsætte den skolemæssigt rette lære. Således fik Melanchton også i Sverige og Finland i det 16. århundrede en betydning, der var større end nogen anden enkeltpersons. Han blev et langt stykke vej også *Praeceptor Scandinaviae*.

Noter

1. Oprindeligt udarbejdet som foredrag på en konference i Wittenberg 1993 om Melanchthon i Nordeuropa. Siden er der kommet et par artikler, der vedrører emnet: Ingun Montgomery, »Die Bedeutung Melanchthons für die schwedische Ausformung der Reformation«, og Karen Skovgaard-Petersen, »A Safe Haven for the Church – on Melanchthon's Influence on Historical Discourse in Sixteenth-Century Denmark«, begge i bogen: Birgit Stolt (udg.), *Philipp Melanchthon und seine Rezeption in Skandinavien* (henh. 103-112 og 113-135).
2. Jeg henviser én gang for alle til de udførligste fremstillinger af de skandinaviske landes kirkehistorie i reformationsårhundredet: Anton Christian Bang, *Den norske Kirkes Historie i Reformationsårhundredet*, Kristiania 1895; Hjalmar Holmquist, *Svenska Kyrkans Historia* III, 1-2: Reformationstidevarvet 1521-1611, Stockholm 1933; P.G. Lindhardt, »Reformationstiden 1513-1536«, i: *Den danske kirkes historie* III, København 1965, og Bjørn Korerup, »Det lærde tidsrum 1536-1670«, *Den danske kirkes historie* IV, København 1959.
3. Se foruden Holmquist også Ingun Montgomery, »Den svenska religionspolitiken«, i: Ingmar Brohed (red.), *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610*, Oslo 1990, 119-136.
4. Den nyeste fremstilling af Slesvigs reformationshistorie er H.V. Gregersen, *Reformationen i Sønderjylland* (Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland), Aabenraa 1986.
5. Martin Schwarz Lausten (udg.), *Kirkeordinansen 1537/39*, København 1989.
6. »Fundatio et ordinatio universalis schole haffniensis (1539)«, i: William Norvin, *Københavns Universitet i Reformatinens og Orthodoxyens Tidsalder* II, København 1940, 9-70.
7. Kongens brevveksling med de tyske reformatorer finder man følgende steder: *Gelehrter Männer Briefe an die Könige in Dänemark vom Jahr 1532 bis 1663* zum Druck befördert von Andreas Schumacher, I-III, Kopenhagen und Leipzig 1758-59; C.F. Wegener, »Samling af Kong Christian den Tredies Breve, navnlig til anseete tydske Reformatorer«, i: *Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv*, 1. Bind, Kjøbenhavn 1852-1854, 215-296; Martin Schwarz Lausten, »König Christian III von Dänemark und die deutschen Reformatoren. 32 ungedruckte Briefe«, *ARG* 66, 1975, 151-182.
8. Martin Schwarz Lausten, *Religion og politik. Studier i Christian III's forhold til det tyske rige i tiden 1544-1559*, København 1977, 221-317.
9. *Kirkeordinansen* (jfr. anm. 4), 202-210; Kristian Jensen, *Latinskolens dannelse. Latinskolens indhold og formål fra reformationen til enevælden* (Antikken i Danmark 3), København 1982; Carl Erling Jørgensen, »Den lærde Skole i Danmark til ca. 1640«, i: *Jyske Samlinger*, Ny Række IV, 1957-58, 21-53.

10. Leif Grane, »Teaching the People – the Education of the Clergy and the Instruction of the People in the Danish Reformation Church«, i: Leif Grane und Kai Hørby (Udg.), *Die dänische Reformation vor ihrem internationalen Hintergrund*, Göttingen 1990, 164-184; Ragnar Askmark, *Svensk prästutbildning fram till år 1700* (Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 7), Stockholm 1943; Oluf Kolsrud, *Presteutdanning i Noreg* (Norvegia sacra XXI), Oslo 1962.
11. *Kirkeordinansen*, 230-232.
12. *Brevis expositio Catechismi pro parochis Norvegianis*. Se hertil Martin Schwarz Lausten, *Biskop Peder Palladius og kirken 1537-1560*, København 1987, 41-46.
13. Se hertil flere bidrag til *Københavns Universitet 1479-1979*: Bind I (Martin Schwarz Lausten), København 1991; bind V (Niels Knud Andersen), København 1980; Bind VIII (Povl Johannes Jensen), København 1992.
14. *Fundatio etc.* (jfr. anm. 6), 24, 28, 30, 31, 32.
15. I den liste over landsbypræsternes bøger i det nordligste Jylland, som biskop Oluf Chrysostomus forfærdigede ca. 1550, finder vi en række af disse katekismer repræsenteret. Fortegnelsen er trykt i *Kirkehistoriske Samlinger*, III, 1, 1874-77, 177-212. Følgende skolekatekismer var udbredt blandt de 68 præster, fortegnelsen omfatter: Johann Brenz (2 eks.), Antonius Corvinus (4), Justus Jonas (8), Lucas Lossius (2), Ambrosius Moibanus (2), Urbanus Rhegius (39), Erasmus Sarcerius ((3) og Johann Spangenberg (22). Der er her set bort fra de mest udbredte katekismer, nemlig Luthers og Palladius'.
16. Leif Grane, »Studia humanitatis und Theologie an den Universitäten Wittenberg und Kopenhagen im 16. Jahrhundert: komparative Überlegungen«, i: G. Keil u.a. (Udg.), *Der Humanismus und die höheren Fakultäten*, Weinheim 1987 (65-114), 93.
17. Se min i anm. 10 nævnte afhandling, 166-168, og de dér anførte henvisninger.
18. Anton Christian Bang (se anm. 2) og Oluf Kolsrud (se anm. 10).
19. Askmark (se anm. 10) har indtil 1600 intet at sige om universitetet. Alt drejer sig om domkapitlerne og domskolerne.
20. Med hensyn til Normann, se Askmark, 36-51. Citatet ovenfor stammer fra en afhandling af Lars Nihlén i samleværket: *Ur nordisk kulturhistoria. Universitetsbesöken i utlandet före 1660*. XVIII Nordiska historikermötet, *Studie historica jväsckyläensia* 22, 1, Jväsckylä 1981, (167-186), 181, hvor Nihlén skriver: Möjligheterna att få en lärd bildning i Sverige var under 1500-tallet varierande. Långa perioder existerade de inte. Mot slutet av seklet fanns de, men någon regelbunden verksamhet var det inte. Lärarna var relativt få och knappast framstående. Prästutbildningen sköttes i stiftet och förbättrades efterhand. Något seriöst alternativ till en utlandsresa för den bildningstörstande kunde Sverige emellertid inte erbjuda.
21. Til de nordiske immatrikulationer i udlandet, se Nihlén (jfr. anm. 20) og Vello Helk, *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660*. Med en matrikel over studerende i udlandet (Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 101), Odense 1987.
22. Til teologerne ved universitetet, se Niels Knud Andersen i: *Københavns Universitet 1479-1979*, bind V, København 1980; se også min afhandling, »Studia

- humanitatis etc.« (jfr. anm. 16), 102-107, og Jørgen Ertner, *Peder Palladius' lutherske teologi*, København 1988.
23. Niels Knud Andersen (jfr. anm. 13); Holger F. Rørdam, *Kjøbenhavns Universitets Historie II*, København 1869-72, 425-455; Lauritz Nielsen, *Dansk Bibliografi 1551-1600*, København 1931-33, Nr. 744 – 929. Når man tænker på de mange udgaver af Hemmingsens bøger, som publiceredes i Wittenberg og Leipzig, er det uforståeligt, at han ikke har fået en selvstændig artikel i TRE.
 24. Sven Kjöllærström, *Striden omkring kalvinismen i Sverige under Erik XIV*, Lund 1935.
 25. Til Laurentius Petris kirkeordning, se Emil Färnström, *Om källorna till 1571 års kyrkoordning med särskilt hänsyn till tyska kyrkoordningar*, Uppsala 1935; til Petris nadverlære, se Bo Ahlberg, *Laurentius Petris nattvardsuppfatning*, Lund 1964.
 26. Ingun Montgomery (jfr. anm. 3) og den dér anførte litteratur, bl.a. Ragnar Ohlsson, *Abraham Angermannus. En biografisk studie*, Stockholm 1946.
 27. Ragnar Askmark (jfr. anm. 10).
 28. Synodalia fra Roskilde: *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. Række II, 453 (1558) og 503 (1568); fra Lund: Holger F. Rørdam, *Momumenta Historiæ Danicæ 2. Række II*, København 1875, 295 (1561/62) og 342 (1553).
 29. Bue Kaae (udg.), *Peder Hegelunds Almanakoptegnelser 1565-1613*, I Tekst og oversættelse, Ribe 1976, 141; 155.
 30. Holger F. Rørdam (som anm. 23), 127-128; 140 (Hemmingsen); Jørgen Carsten Bloch, *Den fynske Geistligheds Historie I*, Odense 1787, 38. Her hedder det i art. 8 af Niels Jespersens synodalia 1568: Admoneantur pastores, ut semper se præpareant ad examen, quod ab episcopo instituat, idque maxime in corpore doctrinæ; i 1592 måtte en rektor og kapellan i Hjørring forpligte sig til flid i læsningen af den hellige skrift og til at holde fast ved Den augsburgske Beken- delse og ved *Corpus doctrinæ*, Se D. H. Wulff, »Meddelelser fra Aalborg Bispearkiv«, *Kirkehistoriske Samlinger* 3.R. VI, 753.
 31. Jens Glebe-Møller, »Wittenberg-katekismen i Danmark. Hvordan en krypto- calvinsk katekisme gik over til den lutherske ortodoksi«, *Kirkehistoriske Sam- linger* 1985, 101-109.
 32. Holger F. Rørdam (udg.), »Sivert Grubbes Dagbog«, *Danske Magazin*, 4. Ræk- ke, II, København 1872, 361-406. Grubbe betegner Polykarp Leyser som en elev af Jakob Andreae, hovedkraften bag konkordieformlen. Beza, der ved Grubbes afrejse gav ham et brev med til Hemmingsen, gjorde åbenbart et stærkt indtryk på den unge mand. Om Genève skriver han, at »den sande og ret- te religion« blomstrer dér, og at der råder en så stor sædelighed og orden og at staten er så vel indrettet som næppe noget andet sted (372).
 33. Uden for teologien var dog sidste tredjedel af det 16. århundrede præget af be- stræbelser på at komme fri af Melanchthon, se min artikel, »Späthumanismus in Dänemark. Strömungen neben dem Melanchthonschen Unterrichtssystem im letzten Teil des 16. Jahrhunderts«, Georg Kauffmann (udg.), *Die Renaissance im Blick der Nationen Europas* (WARF 9), Wiesbaden 1991, 279-292, eller i: Leif Grane, *Reformationsstudien. Beiträge zu Luther und zur dänischen Re- formation*, Mainz 1999, 227-240.

Om Jens Sinning og hans »Oratio«

Af Jens Glebe-Møller

Jens Andersen Sinning blev født i begyndelsen af 1500-tallet, formentligt i Sinding i Hids Herred ved Århus. Han gik i Aarhus Skole, måske allerede under den berømte Morten Børup, men i hvert fald under efterfølgeren magister Torkel Abildgaard. Siden hans *Oratio de studiis philosophicis, theologiæ studioso necessariis* blev fremdraget af N. M. Petersen i hans *Bidrag til den danske Literaturs Historie*¹, er hans liv og levned blevet beskrevet adskillige gange, og hans tale berømmet som et eksempel på dansk humanisme². Men som enhver, der har beskæftiget sig med den ældre tids danske kirke- og åndshistorie vil vide, er der mange detaljer i de hidtidige fremstillinger, som må korrigeres. Og når det gælder Sinnings »Oratio«, har dens anledning og karakter helt op til nyeste tid været udsat for mange misforståelser. Lad os nu først se på Sinnings akademiske karriere:

I 1534 drog Sinning til Wittenberg, hvor han blev indskrevet ved universitetet 2. okt. Ikke desto mindre var han allerede i maj blevet promoveret som baccalaur ved artes-fakultetet!³ Godt to år senere, i januar 1537, promoveredes han i samme fakultet til magister⁴. Derimod ses han ikke (mod H. F. Rørdam) at være blevet promoveret til baccalaureus theologiæ. I Wittenberg-tiden gjorde han sig meget fordelagtigt bemærket, og selveste Melanchthon omtaler ham senere med stor veneration⁵, ligesom Sinning på sin side skriver meget hengivent til sin gamle lærer, da han i løbet af 1537 vender tilbage til Danmark⁶. Her får han nu ved det nyoprettede Københavns universitet, ved Bugenhagens mellemkomst, overdraget undervisningen i dialektik og fungerer så i en årrække som professor i faget og tillige – fra 1541 – som lektor i hebraisk. Men stadigvæk er han kun magister artium og professor i Det Filosofiske Fakultet. Det følgende år, altså 1542, skriver Bugenhagen til Christian III og opfordrer ham til at gøre blandt andre Sinning til doctor theologiæ og Sinning selv til hofprædikant. Hofprædikant blev han nu ikke. Men hans

nære tilknytning til Det Teologiske Fakultet fremgår bl.a. af, at han deltog i religionssamtalerne med de endnu katolske medlemmer af domkapitlerne, at han var medlem af den kommission, som skulle gennemse forarbejderne til Christian den 3.s danske bibel⁷ og også af, at han ifølge H. F. Rørdams afskrift af Acta Consistorii i 1544 sammen med Oluf Chrysostomus skulle promovere de teologiske licentiat (licentiatgraden var på den tid gennemgangsstadiet til den teologiske doktorgrad)⁸. Så det var i enhver henseende rimeligt nok, at »Mgr. Joannes Synningius, dialecticus professor« i november samme år blev promoveret til doctor theologiae i Vor Frue Kirke⁹. Og så endelig i marts 1545 rykkede han op i Det Teologiske Fakultet, og fra Sankt Hans fik han løn som professor i teologi¹⁰. Men hvordan kunne Sinning få sæde i Det Teologiske Fakultet, når alle de 3 i fundatsen af 1539 beskrevne professorater i forvejen var besatte: af førnævnte Chrysostomus, af Johannes Machabæus og af Sjællands biskop Peder Palladius? Forklaringen må være, at Jens Sinning indtrådte som vikar for Peder Palladius, der havde nok at gøre med sine mange visitatsrejser¹¹. En sådan ordning blev direkte foreskrevet af kongen, Frederik 2., nogle år senere, hvor han pålægger universitetet at stille en vikar for Sjællands biskop, netop dialecticus professor, og gøre ham til først baccalaureus theologiae og dernæst doctor theologiae snarest muligt¹². Nu havde Jens Sinning altså sæde i det fornemste fakultet. Men dermed havde han ikke toppet sin karriere. For endnu samme år vælges han til universitetets rektor, antageligt torsdag efter pinse. Dette embede har han beklædt indtil pinsetid det følgende år, 1546, hvorefter han har fungeret som Palladius' vikar og teologisk professor til sin død den 30. november 1547.

Jens Sinnings private liv synes ikke at have været overvældende lykkeligt. I lang tid var han ugift, og det fandt hans kolleger upassende, når han skulle beklæde rektorembetet. Men da han så endelig fandt sig en kone og blev viet af kollegaen og vennen Peder Palladius i 1547¹³, viste det sig, at hun var gravid med en anden mand (hvordan det så ellers er blevet opdaget). Og nu mente kollegerne i konsistorium, at han for universitetets og sin egen æres skyld måtte forstøde konen, hvad han modstræbende gik med til¹⁴. Sinnings økonomi har næppe heller været noget at prale af. I hvert fald måtte hovedparten af hans bøger, som han havde testamenteret til Vor Frue Skole, efter hans død sælges »for at tilfredsstille kreditorer-

ne«¹⁵. Men de mange samtidige og senere ærevers og breve – herunder som nævnt fra Melanchthon – viser, at han som person og akademisk lærer (forsker kan man ikke tale om på dette tidspunkt) nød stor respekt. Intet synes at være blevet tilbage af hans forelæsninger¹⁶ eller eventuelle øvrige forfatterskab – bortset fra hans »Oratio«, som vi nu skal se nærmere på.

Det første spørgsmål, der rejser sig er naturligvis, ved hvilken lejlighed denne »mærkelige tale« (Rørdam) er blevet holdt. Billeskov Jansen antager, at det er rektor Sinnings tale til de nyankomne studerende (freshmen)¹⁷. Det er ganske givet forkert. Det fremgår tydeligt af teksten selv, at der er tale om en promotion. Nu var der ved reformationstidens universiteter ganske mange forskellige promotioner. Der var promotionerne til baccalaur og magister i artes-fakultetet. Og der var promotionerne til baccalaur, licentiat og doctor i de højere fakulteter, det teologiske, det juridiske og det medicinske. Promotor var sædvanligvis (men ikke nødvendigvis) det pågældende fakultets dekan. Til stede ved alle disse promotioner var naturligvis hele den akademiske universitas, rektor, lærere og studenter, og vel også den ikke-akademiske verdens repræsentanter: universitetets kansler m.fl. Ved magisterpromotionen skulle promotor ifølge fundatsens bestemmelser holde en oratio om just filosofien (selv om en anden tale også var tilladt). Som Melanchthon siger i en tale, han holdt ved en magisterpromotion i 1535: »Solet autem hic vel de artium dignitate vel de studiis virtutis dici«¹⁸. Der kan næppe være tvivl om, at Sinnings mærkelige tale er holdt ved en magisterpromotion. Hvis Anders Vedel, talens oprindelige udgiver (jfr. note 2), har ret i sin datering, må den være holdt, mens Sinning fungerede i Det Filosofiske Fakultet og måske var fakultetets dekan, dvs. tidligt på året 1545 (i Wittenberg promoveredes magistri artium to gange om året, den ene gang i januar¹⁹). Men er det da ikke mærkeligt, at han taler til de nye filosofiske magistre om filosofiens nødvendighed for de teologistuderende? Næh, det er slet ikke mærkeligt. For hovedparten af de dengang ganske unge magistre fortsatte deres studier i Det Teologiske Fakultet. Og Melanchthon havde holdt en tilsvarende tale ved en magisterpromotion i Wittenberg i 1536. Denne tale, som går under betegnelsen »Oratio de philosophia«, har Sinning ganske sikkert hørt, og måske har han hjembragt sine notater til fædrelandet. Eller han har læst den siden. Melanchthons taler var vidtberømte og blev trykt og optrykt både enkeltvis og i samlinger

af dem mange gange. Sinning kan have haft en af samlingerne foran sig, som uvægerligt har indeholdt talen om filosofien. Eller han kan have medbragt eller købt et eksemplar af just denne tale²⁰. Men ikke bare den omstændighed, at Sinning ligesom sin elskede lærer har valgt at tale om filosofien ved en magisterpromotion er interessant. Nok så bemærkelsesværdigt er det, at Sinning har brugt Melanchthons tale som forlæg eller i hvert fald forbillede for sin egen²¹. Så meget altså for den særlige danske humanisme! Men hvad står der så i talen? Og hvordan er den bygget op?

Taleøvelser, declamationes, efter de antikke mønstre, anså Melanchthon for en meget væsentlig del af den akademiske uddannelse. Og også ved Københavns Universitet var de udtrykkeligt foreskrevet. Både professorer og studerende skulle deklamere. En tale ved en promotion var naturligvis en glimrende lejlighed for en professor til at demonstrere sine retoriske færdigheder. Men det krævede, at man kunne sin Quintilian og sin Cicero og var bekendt med retorikkens forskrifter, sådan som Melanchthon selv flere gange havde fremstillet dem. Og her var Jens Sinning, som selv havde forelæst over Melanchthons retorik (jfr. note 15) på hjemmebane. Helt overordnet gjaldt det om at finde ud af, hvilken slags tale, man ville holde. Dernæst skulle talen disponeres, og endelig bringes til udførelse. De klassiske betegnelser for disse tre stadier var *inventio*, *dispositio* og *elocutio*. I sin retorik²² opregner Melanchthon forskellige slags taler, og blandt dem må hans egen såvel som Sinnings siges at høre ind under *genus deliberativum*, hvor taleren bl.a. skal opfordre sine tilhørere til noget – her altså til at lægge sig efter filosofien – og hvor »nytte« og »nødvendighed« er vigtige *loci*. Når talen skrives eller holdes, skal den følge et 6-delt skema, der ifølge Melanchthon består af *exordium*, *narratio*, *propositio*, *confirmatio*, *confutatio* og slutter med en *peroratio*. Sinnings tale er selvfølgelig holdt efter dette skema²³. Han starter altså med *exordium*. Her skal man, og det gør Sinning, fange tilhørernes velvilje, deres »benevolentia«, ved at sige, at taleren selvfølgelig ikke er klogere end sine tilhørere, men nu har han engang fået den opgave pålagt »ex publico officio«: at holde en tale ved denne bestemte promotion. Herefter skulle så *narratio* følge. Men i en tale af denne slags er der ikke brug for nogen fortælling (skriver Melanchthon i sin retorik) – hvad skulle den fortælle om? – så taleren går videre til *propositio*. Den lyder i dansk oversættelse, at taleren, Sinning, ønsker at vise, »at teo-

logen, som er indsat til at forkynde og befæste troen, for at kunne udføre sit hverv til fulde skal have kendskab til filosofi«. Og han begrundet den straks: »Både tidspunktet og lejligheden forekom mig nemlig at fordre et sådant indlæg, så at ungdommen – advaret ved en offentlig tale imod falske anklager fra ulærde mennesker som nedgør og håner de lærde fag – kan ansføres og opildnes til interesse og begejstring for den sande filosofi«²⁴. Og hvorfor det? Fordi »intet kan nemlig være farligere for kirken og staten end den ulærde teologi (inerudita theologia), hvori de alvorligste sager lades uforklarede og blandes i en så forvirret orden, at der ikke alene intet sikkert kan læres om religionen, men samvittighederne rystes, og folk kommer på falske og for staten skadelige meninger«. Nu kommer vi så til *confirmatio*, som Melanchton i retorikken kalder for talens »vanskeligste del«. Sinning argumenterer her ved at gennemgå de frie kunsters nytte for teologien. Først tager han trivium for sig: grammatik, dialektik og retorik. Ingen kan drive det til noget i teologien uden kendskab til grammatik, for så vil man aldrig nå frem til skriftens sande betydning. Der er dem, som mener, at der ikke er brug for fornuften, når den kristne lære skal forstås. Men til dem må der svares, at dialektikken lærer teologen at definere, inddele og forbinde skriftens argumenter rigtigt. Og desuden er den uundværlig, når teologen skal forsvare *doctrina christiana*. Det har allerede Augustin fremhævet. Og det giver sig selv, at retorikken er nødvendig for den, som skal prædike. Dernæst tager Sinning fat på »altera Philosophiae pars«, som han skriver. Denne anden del, som ikke svarer nøjagtigt til det klassiske quadrivium, indbefatter især »fysiologi« eller »videnskaben om de naturlige ting« eller »fysikken« – betegnelserne går over i hinanden. Igen gælder, at ingen kan forstå eller fortolke skriften uden kendskab til fysikken. Når Paulus f.eks. i Rom. 12. eller 1. Kor. 12 sammenligner kirken med et menneskelegeme og de enkelte kristne med lemmer på dette legeme, så forstår man ham bedre, når man har kendskab til de enkelte legemsdeles funktion og placering eller til, hvordan føden fordeles fra mavesækken og leveren gennem blodårerne til alle dele af legemet. Og i den forbindelse inddrager Sinning nu »den lærde sammenligning«, som Philippus Melanchthon har foretaget i *sine loci theologici*, hvor han sammenligner kirken med en livmoder, der omslutter fostret: »Men ordets tjeneste (*ministerium verbi*), hvorved de fromme genfødes og næres, sammenligner han med blodårerne, som fra alle sider er ret-

tet mod livmoderen og nærer fosteret. Og det kirkelige styre (politia) og den ydre og stadfæstede ordens opretholdelse, som er indstiftet af kirken for ordets tjenestes skyld, sammenligner han med de hinder, som omslutter fosteret«²⁵. I det følgende giver Sinning eksempler på forskellige andre filosofiske discipliner, astronomi, psykologi (moderne sagt), historie og geografi, som alle er nødvendige for at kunne udlægge skriften. Og endelig kommer han til »ultima Philosophiæ pars«, nemlig etikken, som er til hjælp for prædikanten, når han i de kristnes samfund ofte skal formane til god opførsel, disciplin, retfærdigt købmandsskab, til alle de øvrige dyder og til at overholde de politiske ordninger. Gentagne gange og med varierende sprogbrug kan Sinning konkludere sin confirmatio med, at filosofien og dens forskellige discipliner altså er til gavn for kirkens præster og doktorer. Og så tager han fat på *confutatio*: der er dem, der mener, at den kristne lære engang er blevet så besmittet af filosofernes dispytter, at vi helt skal afholde os fra at studere filosofi. Sinning vedgår, at en sådan besmittelse faktisk har fundet sted i tidligere generationer, hvor kirkens mænd tillagde Aristoteles mere autoritet end profeterne, apostlene og selv Kristus. Men deraf følger ikke, at vi så også i dag skal afskrive filosofien. Vi skal ikke sammenblende studiet af filosofien med studiet af de kristne skrifter, for der er tale om to forskellige slags lærer (*doctrinarum genera*), men »teologen kan låne både metoden og talens form fra de filosofiske discipliner (*artes*) og kan hente meget fra filosofien til at forklare sit forehavende, sålænge det sker frit og med omtanke«. Til slut kommer talens *peroratio*, hvor *propositio* ifølge retorikkens regler gentages: Sinning formaner sine tilhørere, på vegne af alle deres lærere, til at beflicte sig på »at lære de ærværdige og højst nyttige kundskaber, som filosofien formidler, for at I når I har erhvervet en fuldkommen og grundfæstet lære (*doctrina*) en dag kan være til nytte og pryd for Kristi kirke, som han købte med sit blod«. Og efter henvisning til kirkefædrene, som også anbefalede at lære metode og talens form gennem filosofiske studier, slutter Sinning så med endnu engang at opfordre »I unge mænd« til at erhverve sig en fri og solid »doctrina« til gavn for dem selv og for staten. »Og hvis I flittigt har ladet jer lede til Guds ære, så vil Gud, selv om den utaknemmelige verden truer med foragt, fattigdom og sult, dog uden tvivl bistå jeres arbejde og velsigne det og vil dertil, som han har lovet, herliggøre jer«.

Magisterpromotionerne var – som de øvrige promotioner – omgivet af et stort ceremoniel. Sinning er selv lidt inde på det, når han i starten af talen siger, at det for uindviede kan tage sig ud, som om man blot spiller teater, men at der »ikke findes noget mere ærefuldt eller helligt end disse ceremonier, hvor de som her får tildelt akademiske grader forpligter sig over for staten til at værne om og udbrede de ypperste og mest ærefulde *artes*«. Magisterpromotionen indledtes med musik og en højtidelig procession og afsluttedes med, at magistrene aflagde ed på trofast at give det videre, som de havde lært og at lære og leve således, »at filosofien og »artes« ikke skal høre ondt på grund af dem«. Så fik magistrene overrakt magisteringen som symbol på, at de var blevet gift »med filosofien og visdommen«, og derefter den runde magisterhat som symbol på, at de skulle lære i hele cirklen af fag og ikke ophøre med filosofiske studier. Og til allersidst skulle en af de ny magistre så fremføre en offentlig tak²⁶. Med til begivenheden hørte også, at magistrene skulle betale dekanen og alle deres lærere hver 2 dalere og erlægge 4 dalere i universitetets kasse samt invitere lærerkorpset og universitetets forvaltning og eventuelt andre til frokost²⁷.

Hvadenten den akademiske forsamling nu i forvejen har kendt Melanchthons tale eller ej, har Sinnings Oratio sikkert imponeret. For det var ikke originalitet, det kom an på i humanismens tidsalder. Tværtimod. Talerne skulle først og fremmest være efterligninger. »Imitatio«, især af Ciceros taler, var et ufravigeligt krav, som Melanchthon også havde gjort rede for det i sin retorik. Så det kan kun have gjort lykke, hvis nogle i forsamlingen igennem Sinnings tale har kunnet genkende Melanchthons »Oratio de philosophia«. Men imitatio er ikke det samme som afskrivning. Ser vi nærmere på indholdet af Sinnings tale, lægger den trykket anderledes end Melanchthons. For Melanchthon er det en hovedpointe, at en »ulærd teologi« (inerudita theologia), dvs. en teologi uden kendskab til filosofi, er det værste af alt, fordi den gør »læren« (doctrina) forvirret og usammenhængende, til skade for både kirke og stat. Sinning er bestemt ikke uenig, som vi har set. Men når han taler om de filosofiske studiers nødvendighed for teologien eller for den teologiske student, er det først og fremmest skriftfortolkningen eller eksegesen, han tænker på. F.eks. skal teologen, som vi allerede har set, låne fra fysikken, »for hvor ofte har man ikke brug for den såre lærde inddeling af årsager (causæ), som kun kan hentes fra fysikken, når mange

skriftsteder skal forklares: som når Kristus siger, jeg er ikke kommet for at bringe fred, men sværd. Eller når Paulus fastslår, at loven forøger synden og er dødens medhjælp²⁸, så er det nødvendigt at overholde fysikkens skelnen mellem egentlig og uegentlig årsag, eller årsag »per accidens«, for at udtrykke meningen med disse og lignende skriftsteder med korrekt og klar sprogbrug«. Sinning forudsætter her, at hans tilhørere umiddelbart har kunnet følge ham og give ham ret: det er kun per accidens, at Kristus bringer sværd, og at loven medfører synd og død. Den sinningske teologi har ikke haft mange skarpe kanter! Men hvadenten det nu drejer sig om den rette udlægning af skriften eller om »solida doctrina«, så er Sinning og Melanchthon (og mange andre med dem) enige om, at man kan ikke blive en ordentlig teolog, hvis man ikke kan sin filosofi – og det vil så omtrent sige: være på højde med sin tids humanistiske dannelse. Luther var såmænd heller ikke uenig. Han mente ganske vist ikke, at teologer havde brug for f.eks. Aristoteles' »De anima« eller for hans etik. Tværtimod! Men at han anså det gamle trivium for en nødvendighed fremgår af mange steder i hans *Til den kristne adel af den tyske nation om reformation af kristenheden* eller i *Til rådsherrerne i alle Tysklands byer om deres pligt til at oprette og opretholde kristelige skoler* fra 1520 og 1524. Kun må teologi og filosofi ikke sammenblandes, som i skolastikkens dage, og filosofien må nøjes med at indtage den beskedne plads som teologiens »ancilla«. Også det var der, med varierende betoning, konsensus om blandt reformatorerne og det første efterreformatoriske slægtleds teologiske professorer. De, der mente at kunne undvære filosofien og artes liberales, var ifølge Melanchthon de ulærde døbere, som han gentagne gange polemiserede voldsomt imod, også i sin »Oratio de philosophia«. Også Sinning taler et par gange om dem, som mener, at »den kristne lære ikke forstås med fornuften, men uden beviser blot skal støtte sig til troen og den guddommelige autoritet«. Det må stå hen, hvem han kan have tænkt på, men »sværmere«, som Luther kaldte dem, var der nok af i datiden – også i Kongens København²⁹. Jens Andersen Sinning holdt sig selv på den humanistisk-reformatorsche slagne landevej. For nok kan ingen lære fromhed af filosofien eller forstå Skriften, »hvis ikke Helligånden har åbnet hans sind«, men det gælder samtidigt, at »i kirken er den frie dannelse (liberalis eruditio), forbundet med fromhed, så sandelig en stor pryde og beskyttelse«.

Summary

Jens Sinning, one of Melanchthon's many Danish students, was professor at the University of Copenhagen from 1537 until his death 10 years later. His only remaining contribution to Danish theological literature is his »Oratio«. Sinning follows in the footsteps of his beloved master when he speaks of the importance of the study of philosophy for students of theology. Above all he underlines the necessity of philosophical studies for the understanding of the bible. The article presents Sinning and his »Oratio« in its proper academic setting.

Noter

1. 2. udgave 1867, bd. 2, s. 38-39
2. Se H. F. Rørdam, *Kjøbenhavns Universitets Historie I*, 1868, s. 553-60. Vilhelm Andersen, *Tider og Typer af dansk Aands Historie, Erasmus I*, 1907, s. 136-145. Oluf Friis, *Den danske Litteraturs Historie I*, 1945, s. 332-335. Senest og mest indgående af F. J. Billeskov Jansen i kommentaren til faximileoptrykket af Anders Sørensen Vedels udgave af talen (1591), som blev udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab på Museum Tusulanums forlag 1991 under redaktion af Eric Jakobsen, med danske og engelske oversættelser.
3. KS 4. række, III, 815.
4. Vello Helk, *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660*, Odense 1987, s. 378.
5. Se ovennævnte faximileudgave s. 63f.
6. Sinnings brev til Melanchthon er trykt med diverse kommentarer af Bjørn Kornerup i KS 6. række, IV, s.185-204.
7. Jfr. Martin Schwarz Lausten, *Biskop Peder Palladius og kirken 1537-1560*, 1987, s. 51.
8. *Kjøbenhavns Universitets Historie IV*, s. 24. Rørdam skriver »M. Olaus et Mgr. Synningius ex facultate theologica in licentiatos promoveant«. Matzen, *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie II*, 1879, s. 227, note 1 skriver derimod, men kun med henvisning til Rørdam, anførte sted, »promoveantur«. Hvis Matzens rettelser er rigtig, skulle Sinning allerede i 1544 have haft sæde i Det Teologiske Fakultet. Eller også er meningen, at Det Teologiske Fakultet lader Olaf Chrysostomus og Jens Sinning promovere til teologiske licentiat. Det ville stemme med, at de begge promoveres til doktorer senere på året. Hvornår eller om Sinning er blevet teologisk baccalaur lader sig ikke afgøre.
9. H. F. Rørdam, *Kjøbenhavns Universitets Historie IV*, s. 24.
10. *Danske Magazin* 3. række, 6, s. 22.
11. Martin Schwarz Lausten, anf. værk, s. 268.
12. *Kjøbenhavns Universitets Historie IV*, s. 221.

13. Palladius' vielsestale er optrykt i *Skrifter af Peder Palladius*, v. Martin Schwarz Lausten (og N. J. Green Pedersen), København 1968, s. 190f.
14. Anf. værk, s. 27.
15. Anf. værk, s. 28.
16. I en bogfortegnelse fra 1550 nævnes bl.a. hans »annotationes« til Melancthons retorik, anf. værk, s. 48.
17. Jfr. den i note 2 nævnte udgave af talen, s. 116.
18. Talen findes på KB (signatur 87,228). Ved den lejlighed vælger Melancthon dog at tale »de amore veritatis, seu de odio sophistices«.
19. K. Hartfelder, *Philipp Melancthon als Praeceptor Germaniae*, Berlin 1889, s. 462. Ifølge W. Norvin, *Københavns Universitet i Reformationens og Ortodoxiens Tidsalder I*, 1937, s. 234, foretoges der herhjemme kun magisterpromotion hvertandet år, og det fremgår ikke, hvornår på året.
20. Der findes et eksemplar på KB (87, 228). Det indeholder en enkelt streg i marginen og på titelbladet står der »2 mark«. Kan det være en af de bøger, som måtte sælges efter Sinnings død?
21. Det er allerede bemærket af Martin Schwarz Lausten i hans bidrag til Leif Grane (ed.), *University and Reformation*, Leiden 1981, s. 109. Lausten er dog for kategorisk, når han kalder Sinnings tale for en »gengivelse« (Wiedergabe) af Melancthons. Det drejer sig snarere om en genre i samtiden, hvor de protestantiske teologer på én og samme gang argumenterede for nytten af filosofi og fastholdt skellet mellem filosofien og teologien. Se f.eks. Victorinus Strigels »Oratio de studiis philosophiæ«, holdt i Jena 1557 og trykt i 2. bind af samlingen af hans taler, Jena 1589 (1. bind trykt i Strassbourg 1583 med dedikation til kansler Niels Kaas!). Strigel blev i øvrigt uden held forsøgt headhunted til et professorat ved Københavns Universitet (Rørdam, anf. værk I, s. 275f.). – Der er en række mere eller mindre ordrette overensstemmelser mellem de to taler, men Sinnings adskiller sig fra Melancthons ved f.eks. ikke positivt at fremhæve Aristoteles ved navn (han taler kun i al ubestemthed om »peripatetikerne« eller om »filosoffen«), døberne optræder ikke hos Sinning, og den massive opregning af oldkirkelige autoriteter, finder man ikke i Melancthons tale, så lidt som de mange henvisninger til Det Ny Testamente eller den stadige fremhævelse af, at filosofien især er nødvendig for at kunne udlægge og forstå Skriften.
22. Trykt i *Corpus reformatorum*, bd. XIII.
23. Billeskov Jansen, anf. værk, analyserer talen efter nogenlunde dette skema, som går tilbage til antikken, men synes ikke opmærksom på, at Sinning benytter sig af det i Melancthons udgave.
24. Citatet her og citaterne i det følgende er, med korrektioner, hentet fra den danske oversættelse i faximileudgaven.
25. I note 26 i faximileudgaven henvises til *Loci communes* 1521, som imidlertid slet ikke har noget afsnit om kirken. Sammenligningen er refereret efter den stærkt omarbejdede »secunda ætas«, som udkom første gang i 1535, og som selvfølgelig har været den redaktion af *Loci*, der forudsattes bekendt og benyttet ved reformationens indførelse og ved Københavns Universitets genoprettelse i 1537. Billedet af kirken som en livmoder osv. bruger Melancthon kun i

»secunda ætas« i det lille afsnit »De politia ecclesiastica«. Hele afsnittet og dermed dette billede glider ud i »tertia ætas«, som udkom første gang i 1543, men altså ikke er blevet benyttet af Sinning.

26. Norvin, anf. værk s. 266, jfr. fundatsens bestemmelser, Norvin I, s. 64f.

27. Norvin I, s. 60.

28. Jfr. Rom. 5, 20 og 2. Kor. 3, 7. Henviisningen i faximileudgavens note 29 er misvisende.

29. Se f.eks. *Kjøbenhavns Universitets Historie I*, s. 171ff. En anden, men af kronologiske grunde mindre sandsynlig mulighed er, at Sinning polemiserer mod den såkaldte »gnesiolutheranere«.

Tre reaktioner på Henry Ussings »Kirkens Krav« fra 1887

Af Carl Trock

Den 1. marts 1887 afsluttede sognepræst Henry Ussing, Vejlbj ved Århus, pjecen »Kirkens Krav« og sendte den til trykning¹. Det tog kun få dage. Deri anklagede han kultusminister Jakob Scavenius, fordi han ikke klart havde benægtet anklagen fra Ingeman-Petersen² ved valgmødet 28/1 samme år i Store Heddinge for at kirkeministeren gik på horehus. Andre præster havde forud gjort det samme³. Men, svarede Scavenius 25/2 sin gamle mentor biskop P. E. Lind, Aalborg, anklagen var nu gentaget i en pjece, og så var der grundlag for at anlægge sag. Dette gjorde han, og det fik kritikerne til at holde inde for at afvente dommen⁴. Sådan også Sjællands biskop B. J. Fog, der stærkt tilskyndet af sine bispekolleger havde haft samtaler med Estrup, finansminister Nellesmann og Scavenius selv og derved i det mindste havde bidraget til sagsanlægget.

Men Ussing var utilfreds med, at en juridisk dom skulle være afgørende, kirkens ære fordrede, at ministeren enten offentligt fralagde sig beskyldningen eller gik af, ellers var kirkens budskab og dens tjenere, præsterne, overladt til spot fra vantro. Ussing havde bag sig anspændelse i næsten en måned. Han havde i kristendomsundervisning på katedralskolen brugt eksempler, der fik den lokale Højrepresse til at anklage ham for majestætsfornærmelse. Omtale af Christian IX og Estrup var ment som ironi, men misforstået af elever og taget for pålydende af bl.a. sønner af en redaktør og biskoppen, Joh. Clausen.

Siden valgdagen var alt om Scavenius godt stof i pressen. 3-4/2 drøftede Folketinget godkendelse af valgene. Fra Stevns forelå klager om misforhold, et forsøg på bestikkelse og valgtryk fra godsforvaltere på herregårde til støtte for Scavenius. Et par venstremænd benyttede lejligheden til angreb på hans moral ved at gengive angrebet fra Store Heddinge. Dette stoppede tingets formand C. Berg: Drejer det sig om private forhold er det ikke tilladt at fremdrage

dem her. Undersøgelse af folketingsvalgs gennemførelse var ikke noget sjældent, men først 31/3 godkendte tinget enstemmigt ministerens genvalg⁵.

Imens var Ussing 7/2 i Kbh. for at forklare sig for Scavenius, som svarede, at han ikke havde troet aviserne i latinskolesagen. De to talte så løsere om et embede i Kbh. ved Kastelskirken, som Ussing påtænkte at søge. Han havde også måttet møde hos biskop Clausen, som sagde, at han ikke havde fået sagen til udtalelse, anledningen skyldtes spørgsmål fra kultusministeriets kontorchef, Jonquières. Bispens påtegning af en ansøgning fra U. viste, at han så alvorligt på sagen. I breve til kolleger skrev han om uhøvisk optræden i en uhyggelig sag⁶. Selv havde bispens måttet værgе for sig, fordi han og Scavenius 6/2 ved Sct. Pauls kirkes indvielse anførte processionen med de hellige kar og Bibelen til kirken, der var biskop Fog også med⁷. Pressen refererede efter partiliniér, ironien i Venstres og socialdemokraternes blade var umisforståelig.

I skolen følte Ussing sig fortræddiget af skolens rektor, som gik til ministeriet med sagen. U. havde lærerne med sig, men han havde påregnet rektors støtte, i øvrigt også bispens. Han overvejede at fordrе satisfaktion. Han fik nu en næse fra ministeriet for sin uheldige ironi, det blev gengivet i Højrepressen, ikke ministeriets øvrige gode ord om hans undervisning.

Mens det endnu stod på udgav Ussing Kirkens Krav. Hvorfor? De andre kirkelige kritikere ville afvente resultatet af sagsanlægget. U. var under pres og noget af en forklaring findes måske i hans erindringer fra 1943 (I 63f). Der står, at skolesagen fik ham til at gå til Estrup, hvad han ikke gjorde, men ikke hvad han gjorde, opsøgte Scavenius for at forklare sig og også talte om forflyttelse med ham. Nagede det besøg ham, så han dels fortrængte det siden hen, og dels måtte skrive sig ud af sit nag ved Kirkens Krav?

Vi ved, hvordan faderen tog pjecen⁸ – nu 41 år efter, at P.G. Lindhardt først tog hele forløbet mellem bisperne og ministeren op – og dermed kender vi også Ussings stilling. Flere arkiver kan nu bruges, og derfor meddeles her I) 3 breve fra Vilh. Beck, Indre Missions formand fra 1881 til sin død 1901, II) 2 breve fra biskop Fog, som efter de ubehagelige møder med ministrene og sagsanlægget bestemt ønskede ro om sagen og III) 1 brev fra den unge biblioteksassistent H.O. Lange⁹, i sit arbejde på vej mod at blive en anerkendt ægyptolog, men ligeså engageret i kirkeligt arbejde, først søndagsskolear-

bejde og nu Midnatsmissionen i Kbh. Her får vi den første kontakt mellem Lange, snart en af de ledende lægfolk i Københavns Kirkesag, og dens kommende teologiske strateg, Ussing.

I

Kjære Pastor Ussing! Ørslev 7 Marts 1887
 Svineri – det er min Mening om den Sag med ét Ord. Min Handlemaade har været, først at henvende mig til Kjøbenhavns Præster for at tilskynde dem til at gaa i Spidsen som de, der havde lettest ved at handle, med Biskoppen i deres Midte og nær til Estrup og Kongen. De erkendte dette og gik til Biskoppen, denne til Estrup 2 Gange, og deraf fulgte *Sagsanlæggelsen*. Saalænge dette ikke var sket, var vi præster berettigede til at skrive, som Rørdam, Nygaard og Brandt have gjort; og jeg havde selv et meget skarpt Stykke til Missionstidende færdigt til at løbe af Stabelen, da jeg fik Bud fra en af Kjøbenhavns Præster¹⁰, at *Sagsanlæggelsen* var sket, samt at yderligere Skriveri af Præsterne *efter denne* ikke vilde blive taalt. Sagen er jo derved ogsaa indtraadt i et nyt Stadium og har faaet en lidt anden Skikkelse, om ogsaa vi vedblivende [ulæseligt] Svineriet. Jeg kasserede saa min Artikel og skrev en ny, som kommer næste Søndag, og som jeg haaber har grebet det Rette i at bie og se, hvad Dommen bliver. Gaar den Ministeren imod, maa der jo gjøres Alvor af at faa ham bort.

Deres Piece har jeg ikke faaet endnu.

Kjærlig Hilsen

Deres hengivne

Vilh. Beck.

Den 18. skal jeg holde Foredrag paa Borchs Kollegium i Akademisk Missionsforening. Saa mindes jeg Dem, som første Gang havde Bud efter mig dér.

Kjære Pastor Ussing! Ørslev 10 Marts 1887
 Jeg er jo naturligvis grundenig med Dem i selve Sagens Objektivitet. Men i Sagens praktiske Side er jeg endnu ikke enig med Dem – men kan jo maaske blive det. Inden Sagsanlæggelsen havde [jeg] skrevet et Stykke i samme Dur som Rørdam og De, men det blev stoppet fra Kjøbenhavn ved Meddelelsen om Sagsanlæggelsen. Saa skrev jeg et andet Stykke, hvori jeg holdt mig til at bie efter Sagens

Afgjørelse; gik den Ministeren med, saa er det dermed forbi – gik det ham imod, maa hele Gejstligheden rejse sig og gaa til Kongen. Men det blev stoppet af en Ven i Kjøbenhavn med samme Besked, som Deres¹¹. Det synes altsaa, at jeg foreløbig ikke er Mand for at samle til et Skridt imod dette excellente Svin. Thi som der siges: vi maa være enige for at kunne gjøre noget.

Min Betragtning er: Kultusministeren er den verdslige Stats Styrelse af Kirken – til ham kan der ikke stilles andre Krav end almindelig borgerlig Ustraffelighed¹², som jo ingen anden Prøvelse kjen-der end Domstolen. Vi have havt lige saa stort kultusministerielt Svineri med Hall og Fischer (som havde 3 uægte Børn med en fraskilt Kvinde).¹³ Men de var ustraffelige for Domstolene. Den Gang gjorde vi intet. Scavenius spiller den samme Melodi, kun med Inge-man-Petersen som Dissonants. Hvad kan vi gjøre, naar han erklæres ustraffelig af Domstolene, komme til ham, [som] spiller Kort med Kongen? Vi kunne skrive gode Piecer – Deres er fortrinlig – men det bliver alt sammen Knips i Lommen. Ja, naar vore Biskopper var andet end Trænkuske, saa de alle 7 rejste sig og sagde: Vi eller Ministeren! Men saadan er de jo nu engang ikke. Kunde dette endda føre til, at Kirken kunde løsnes fra den verdslige Ministers Curativ og faa en mere gejstlig Styrelse af Biskopperne! Dette synger i mit Sind. – De véd, hvor mit [Humør?] da ville være for.

Kjærlig Hilsen!

Deres hengivne

Vilh. Beck.

Kjære Ven!

Ørslev 14 Marts 1887

At Deres Biskop er en »Dukke«, behøvede jeg ikke Præstestest for.¹⁴ Men det afkræfter jo ikke min Tanke, at Kirkens aandelige Myndighed burde tages fra den verdslige Kirkeminister og lægges i Bispehænder; derfor har jeg den gamle Kirkes Autoritet.

Jeg forstaar Dem saa godt og sympatiserer stærkt med Dem. Men imedens en Bispeerklæring fra samtlige Bisper vilde have den utvivlsomme Betydning, at Ministeren var gaaet, saa har en enkelt Præsts Erklæring slet ingen Betydning overfor ham og slet ingen Virkning i den Retning. Men den kunde, naar den kommer fra en alvorlig Præst, have *en meget skjæbnesvanger Virkning til Sønder-splitelse af Kirken*, idet den kunde drage flere efter sig til Frikirkedannelser, medens mange af deres Trosbrødre følte sig forpligtede

til at blive i Folkekirken, deriblandt jeg. Husk paa, at de Hellige vil være i Statskirken under Antikristens Regimente og først træde ud, naar »Røsten fra Himlen« siger: »gaa ud fra hende!« og det lige før Antikristen ødelægger den store Skjøge, lige før det 1000aarige Rige. Derfor beder jeg Dem: nedlæg ikke Deres Embede!¹⁵ og jeg tør sige: i Jesu og Guds Ords Navn! Det kan være, at De faar Deres Afsked, det er en anden Sag, men gjør det ikke selv.

Jeg vil gjerne anmelde Deres lille Skrift, men jeg vil umaadelig nødig skrive, før Dommen er falden. Herren maa sige mig, naar jeg skal skrive; thi skrive skal jeg.

Deres hengivne

Vilh. Beck.

Herren sagde ikke til Beck, at han i Indre Missions Tidende (IMT) skulle anmelde U.s pjece, den nævntes i IMT blot som udkommet. Men 11/9 (IMT 584f) anmeldte Beck en pjece af »r« – jævnlig skribent i IMT – »Om Bispestillingen i den danske Folkekirke«. Den behandler ikke Scavenius-sagen, men den er vel anledning til udgivelsen mener Beck, som skrev: Ved valg af kultusministre tages der i reglen aldrig hensyn til de kirkelige forhold, de vælges efter politiske hensyn. De kan være fuldstændig vantro, måske en fritænker¹⁶ som der har været eksempel på, »maaske en lastefuld Mand, som er til Forargelse hver Gang han sætter sit Navn under Anordninger for Gudstjenestens Ordning eller deltager i Kirkelige Festligheder«, eller en hæderlig mand, men uden interesse for eller forstand på kirkelige sager. Han kan være katolik eller jøde, ja muhamedaner og kirkens »fortvivlede Forfatning« underlægger lovgivningen derom til den bekendelsesløse rigsdag.

Forfatteren foreslår at flytte kirkens indre anliggender fra ministrene over til biskopperne, som de mest velskikkede dertil. Udvortes anliggender, penge og lønninger, udnævnelse af præster forbliver under ministeren, på det sidste bør bisperne dog have indflydelse. Det »er ganske i sin Orden« fortsætter Beck, at forfatteren ikke foreslår at menighederne vælger præster. Da kom sognet til at vælge præsten, og »Menigheden« er aldrig flertal dér og fik »aldrig ... nogen troende Præst«, men kom under »det vantro Flertals Valgtyranni«. Og med den magt politikken har i alle forhold, blev der kamp mellem Højre-præster eller Venstre-præster, mens troende præster kom »yderlig sjælden« på tale ganske som ved valget af skolelære-

re. Kom der præstevalg, så »kan *Menigheden* sige Farvel til troende Præster«.

I sept. afholdtes også det 2. Bethesdamøde, hvorunder Beck fik – udenfor det egl. møde, hvor der ikke kunne ske vedtagelser – talt mod den tiltagende usædelighed, som truer den opvoksende slægt med at drukne i utugt. Prostitution er et »lovbeskyttet, af det Offentlige kontrolleret Erhverv, ordnet med fast ansatte Skjøger«. Men den Gud, som er over os alle, »er dog vel den øverste Sagkyndige, og han siger til alle Mennesker: »*Du maa ikke bedrive Hor!*« – og derigjennem til alle de Øvrigheder, som jo ere af ham: *I maa ikke beskytte Hor!*« Vi er overbeviste om, at der endnu er så megen sædelighedsfølelse i folket, at det opløfter et tusindfoldigt råb om, at det får en ende, og vi forudsætter at det finder øre i rigsdagen. Det gjaldt også den utugtige litteratur.

Det blev til en adresse til regering og rigsdag, som præster og missionærer blev bedt om at samle underskrifter til. Ved mødet kom de første 260, siden langt flere. Initiativtager var sammen med Vilh. Beck en af kirkesagens betydeligste ledere, professor H. Westergaard¹⁷ (IMT 661ff). Der kom flere adresser – og et par år efter end- og lovforslag.¹⁸

II

20/2 skrev biskop Fog til kolleger, som havde nødt ham til at tage et initiativ, at han var i forhandlinger med ministre og ville forhandle med nogle mere ansete præster. Ingeman-Petersen har udsendt en pjece, hvori han kalder Scavenius kirkens tjener, ja dens primas, men ministeren »er simpelhen Kongens og Statens Tjener«, under hvem kirkens forhold sorterer, efter loven behøver han ikke at tilhøre kirken. Det udelukker ikke, at man må ønske, at han er »ustraffelig efter almindelige Begreber, og ikke gjøre grov Skandale«. De øvrige bisper forberedte en fælles henvendelse til Estrup, Lind mente dog at skyldte Scavenius forud at underrette ham derom. Han svarede Lind, at han havde et rent politisk-administrativt embede og kun var statens tjener, af hvem der ikke kan forlanges særlig tro eller følgelig særlig dyd. Just derfor havde han oprettet Kirkerådet. Ingeman-Petersen har nu begået en pjece og nu kan der gøres noget, så der er taget skridt til sagsanlæg. Det kan Fogs optræden have tilskyndet til, Linds brev fik Scavenius først bagefter.¹⁹

Fog havde påtænkt at meddele kollegerne, hvad der var kommet ud af hans forhandlinger, men når sagsanlæg er sket, kan vi ikke dømme om sandt eller usandt, skrev han 26/2. – Nu gjaldt det at dæmpe præsterne mente bisperne, også tidligere kritikere af Scavenius.²⁰

8. Marts 1887

Kjære Pastor Ussing

Først idag modtog jeg Deres Brev med den lille Bog, hvilken jeg allerede havde læst. Jeg takker Dem for de i Brevet udtalte venlige Erindringer om mig fra Dagene, der svandt.²¹ Har jeg været noget for nogen med Hensyn til Guds hellige og salige Rige, da takker jeg Herren derfor som for stor Naade. En saaer, en anden vander, Herren giver Væxt. Om Deres Bog har jeg intet at sige. Thi er De forvisset om, at dens Indhold er lagt Dem for, som De skriver, og som jeg forstaaer det: af den Højeste, saa har jo Mennesker intet at sige ...

[Om 3 prædikener U. holdt i Rom, manuskripter har ligget hos Fog].

Guds Velsignelse med Dem som med os alle.

Deres hengivne B.J. Fog

14. Marts 1887

Kjære Pastor Ussing

Herved sender jeg Dem tilbage de Papirer, om hvilke De har anmodet mig om at meddele Dem mit Raad. Jeg kan intet andet Raad give end et, som jeg desværre ikke tør haabe vil blive fulgt nemlig at De forholder Dem stille, og i øvrigt varetager Deres Embede med Troskab i Sindighedens Aand. Derved vil De bedst vinde den fornødne Agtelse for Dem og Deres Gjerning. De vil nok selv indse, at det ikke tilkommer mig at give Raad i Forhold, der berører Deres offentlige Virksomhed i et andet Stift. Derom maa De henvende Dem til Deres nuværende Foresatte.

Guds Naade være med Dem

Deres hengivne B.J. Fog

III

Sidste brevskriver er biblioteksassistent H.O. Lange, der var stærkt engageret på to felter: ægyptologi og missionsarbejdet i Kbh.

En løsere organiseret, men energisk indsats af et par gårdmissionærer, der på Christianshavn kunne få følgeskab af præsten H.M. Fenger, udviklede sig og fik efterhånden en bestyrelse, hvor grev A. Moltke blev formand. Arbejdet fængslede Lange (7/9 84 83ff), som tillige havde været med i »Foreningen mod lovbeskyttet Usædelighed« (26/10 84 87f) og også tidligt med i søndagsskolearbejde (6/4 82 21, 1/3 85 96). Lange gik også med i gårdmissionen, der blev til en voksende Midnatsmission (10/1 86 121ff).²² Han så herunder stor godgørenhed, det var ofre af overflod (21/3 86 126), men indså også at socialismen i sin daværende form kun lod sig bekæmpe, hvis menigheden gav socialisterne ret, når de stemte overens med skriften (6/6 86 131). Ussing mente, at arbejdet kunne danne grundlag for en »levende Lægmandsmission« i Kbh., men det var ved at splittes, da især bestyrelsen ønskede Midnatsmissionen under Kbh.s indre Mission, det var Lange imod, præsterne fik da kontrollen, sådan også Hr. Westergaard og stud. teol. P.M. Larsen. Udfaldet blev, at der skulle være det nøjeste samarbejde mellem parterne (26/9 86 140).

I brevene hjem skrev Lange 7/11 86: »Jeg kjender Skoler, hvor man springer det sjette Bud over i Religionsundervisningen; der er Præster, som ved deres Konfirmationsforberedelse gaaer hen over det med en Harefod« og der er forældre, som forholder deres børn Bibelen, fordi den taler »om Hor og Uterlighed. Det er en falsk og usund Uskyld ... thi den er vaabenløs« (142). – 6/2 87 nåede Lange til Ingeman-Petersen og Scavenius, for der tales ikke om andet herovre. »Præsterne har været feige; de har tordnet mod stakkels Sjouere, som bankede deres Hustruer, men en saadan Mand som Scavenius har de samme Præster bukket for og spist og drukket hos. Og nu skal Scavenius overvære Indvielsen af Paulskirken i Aarhus«. I menigheden i Kbh. er der ikke lidt røre, alle vegne venter man, at præsterne henvender sig til kongen for »at faa Forargelsen, Scavenius, fjernet ... men de mangle Mod«. Der kommer et stort møde i Bethesda, hvor H. Westergaard og pastor Stein skal tale om politiets håndhævelse af sædeligheden (150f). 13/2 fortsatte Lange: Ved kirkeindvielsen var Scavenius tilstede som kirkens overhoved, og to bisper fandt sig roligt deri, »det er dog en ligefrem Udfordring af Menigheden?« 19-20/2 hed det om det store offentlige møde: Westergaard anklagede politiet for at vække forargelse ved »at understøtte Lasten og beskytte Synden, hvorimod de forfulgte Mid-

natsmissionen«. 5-6/3 skrev Lange: Højreblade forsvarer Scavenius, for det er en privat sag, hvordan han lever, og kommer ikke kirken ved. Præster rykker nu ud og kræver ham fjernet, sidst pastor Ussing, »hvis Piece udkom i dag; han stiller Sagen frem som en Samvittighedssag for ethvert troende Medlem af den danske Folkekirke«.

Kjære Pastor Ussing!

Kjøbenhavn d. 19. Marts 1887

Jeg har i denne bevægede Tid faa[et] Underretninger fra Dem af og til gennem Christiansen²³ i Bethesda, og med inderlig Deltagelse har jeg hørt om den ægte kristelige Situation, hvori De er kommen: at man privat og paa Tryk saa at sige forfølger Dem og lægger Dem det [til] Last, som er Deres Fortjeneste. Herovre er vi en lille Kreds, som beder for Dem at Herren vil bevare Dem i Frimodighed og Fortrøstning til, at hans Sag er værd at kæmpe for og værd at lide for.

Det er en fortvivlet Tid for Guds Menighed, og vi, som paa Midnatsmissionen kæmpe for det sjette Bud, faa det allermest at føle. I den første Tid efter Interpellationen var Besøget i Utugtshusene forbausende ringe, men saasomt den »anstændige« Presse gav Parolen: »det er en privat Sag, som ikke kommer nogen ved!« saa strømmede Mænd i Massevis til Bordellerne, og Nat efter Nat høre vi Folk sige: »Kirkeministeren kommer jo ogsaa saadanne Steder, og med Undtagelse af et Par Stykker synes jo alle Danmarks Præster at være glade ved ham«. Skjøgerne i Farvergade gaa paa Gaden og raabe det ud for alle Vinde, at Scavenius har været hos dem, osv.

Hvorledes skal vi kunne føre Kampen mod Utugten paa Midnatsmissionen, naar det, som vi bekæmpe og modarbejde, under Præsteskabets Tavshed udøves paa højeste Steder og sanktioneres af en demoraliseret Presse? Hvorledes skal jævne Medlemmer af den danske Folkekirke i Længden kunne fastholde og bevare en sædelig Harne over Utugten og vedligeholde en stadig Kamp imod den, naar Statens Tilsynsmand med Kirken, som giver Menighederne deres Præster og skal varetage deres Interesser, ikke kan rense sig aabent og ærligt for en saa graverende Beskyldning, som der blev fremsat i Store Heddinge? –

Selv om Scavenius er uskyldig, hvad han utvivlsomt ikke er, saa har han dog begaaet en Forbrydelse mod Kirken ved at lade Forargelsen brænde sig ind i de troendes Sind i Tiden fra d. 28. Jan. til d. 26. Febr.; hvis han med Lethed kunde rense sig, hvorfor gjorde han

det da ikke? Hvis han aldrig har været paa Horehus eller hos offentlige Skjøger, hvorfor anlagde han da ikke strax Sag? Om han var paa de Veje den 28. Oktbr. 1885²⁴ eller ikke, gjør sikkert mindre til Sagen, saa har han dog ved sin maanedlange Taushed tilstaaet, at han har været der ved andre Lejligheder.

Vil Danmarks Præster virkelig underskrive, at alt er, som det skal være, at Forholdene i ethvert Tilfælde ikke ere værre end at man overmaade godt kan finde sig i dem? hvorledes kunne Præster, som have tiet stille overfor Ministeren – for ikke at tale om dem, som aabent have forsvaret ham – kunne tale med Myndighed mod simple Folks Utugtssynder? De kunne jo risikere, at de fik til Svar: »Sig det til Kirkeministeren, hvis du tør for Embedets og Levebrødets Skyld.«

Jeg og andre Venner herovre have virkelig alvorligt overvejet og overvejer endnu, hvorvidt det er forsvarligt at blive i Folkekirken og derved anerkjende den for den relativ mest fuldkomne Form for Guds hellige almindelige Kirke. Den danske Folkekirke rummer de Tusinder af Skjøger og Horkarle, som den har døbt, konfirmeret og maaske fører til Herrens Bord, den ledes af en Mand, som ikke kan rense sig for Beskyldningen at være en Horkarl; ikke sandt? vi kunde have godt af at erindre Herrens Ord: »En liden Surdeig gjør den ganske Deig sur«. Ja, under denne Situation, som vistnok skal vare længe, breder Raaddenskabens sig med rivende Fart; nu siges det aabenlyst, hvad der før kun har været hvasket i Krogene; nu begynde vi at faa Øjnene op for, hvor usselt det Samfund er, som vi leve iblandt, hvor ussel vor Kristendom er, hvor mange Synder vi have at gjøre Bod for, hvor meget vi trænger til Lys og Kraft fra Himmelen for at Guds Folk skal kunne bestaa paa denne onde Dag og engang hisset paa den store Dommens Dag.

Imidlertid, hvad der end skeer, hvor dybt vi end skulle ydmyges, saa maa vi ikke forsage, og heller ikke i vor Kamp for Sædeligheden. Jeg forbereder i denne Tid et nyt Foretagende i den Retning, nemlig en Række »Flyveblade fra Midnatsmissionen«; de skulle udkomme med uregelmæssige Mellemrum i Numre paa et Ark eller halvandet; man kunne jo sikre Aarsabonninger et Minimum af 10 Ark om Aaret, Abonnenter paa kirkelige Blade vilde kunne faa det til nedsat Pris; men desuden skulde hvert Nummer sælges særskilt i Boghandelen og ved Indre Missions Udsendinge. –

Programmet skulde være paa Grundlag af Guds Lov og Evangeli-

um at arbejde for Hævdelsen af Guds sjette Bud saavel i den enkeltes Tanker, Ord og Liv, som i Statens og Samfundets Love og offentlige Orden; en særlig Opgave vil det blive at sætte Menigheden i Gang med Sædelighedsarbejdet paa alle Punkter, at arbejde paa Oprettelsen af Ungdomsforeninger til Sædelighedens Bevarelse og Fremme (»hvide Kors«),²⁵ at give Folk Agitationsvaaben i Hænde ved forskjelligartede Artikler. Vi vilde der ogsaa kunde levere Oversættelser af de bedste »hvide Kors« Traktater.

Kjære Pastor Ussing! Jeg troer paa Forhaand at vide, at de vil understøtte dette Foretagende ikke alene ved at arbejde for disse Flyveblades Udbredelse, men ogsaa ved Bidrag til deres Indhold; uden virksom Understøttelse fra Sædelighedsvenners Side kan vi ikke sætte Foretagendet igang. Vi trænge til alvorlige Artikler om Usædelighedens forfærdelige Betydning for Vantro og Fornægtelse, om Forholdet mellem Drukkenskab og Utugt, om det sjette Bud[s] Stilling i Opdragelsen og i Skolen saavelsom i Søndagsskolen, om Ynglingsforeningernes Opgave og Pligter med Hensyn til Sædelighedsarbejdet, om en hel Række Forhold herovre i Kjøbenhavn, som undergrave Sædelighedsbevidstheden, f. Ex. Fabrikspigers og Sypigers Erhverv, Beboelsesforhold, Luxus osv., om Kristendommens Fordringer til Sædelighed i Modsætning til Vantroens, om Arbejdernes Forhold til Prostitution og Sædelighed, om Ændringer i bestaaende Love og Politivedtægter osv.

Jeg forhandler med Midnatsmissionens Bestyrelse om, at den skal paatage sig Udgivelsen, hvilket den sandsynligvis nok gjør. Saa vil jeg henvende mig til en Del Mænd om Støtte ved Bidrag af Artikler, og til den Tid vil jeg ogsaa bede Dem om at arbejde for Medarbejdere til vore Flyveblade.

Venlig Hilsen til Deres Hustru. Herren styrke og oplyse Dem i denne svære Tid!

Deres hengivne H.O. Lange

20/3 87 skrev Lange hjem: »Hvor er det dejligt, at Herren har givet en Mand som Ussing Naade til saaledes at vidne, det er en stræng Tid for ham; jeg skrev til ham igaar; det er egentlig underligt, vi kjende jo kun hinanden af Omtale. I Paasken maa jeg sandelig besøge dem ude i Vejlbj«.

Lange fik sit problem med Scavenius, men klarede det pænere end Ussing, brugte Herrens ord som en skriftklog – eller om man vil

– forenede sine lidenskaber, Skriftens bud med hensyn til ægyptologien: Han havde fået bevilliget støtte til en rejse til Berlin for at arbejde med papyrus og indskrifter, han ville dog også besøge missionsvenner der for at høre om deres arbejde. »Det er meget mærkeligt, at et Menneske saaledes faaer første Gang, han søger«, skrev han 17/4. 23/4 fortsatte han: Det ville for en anden gangs skyld være klogt at takke Scavenius. På en måde »vilde det ikke være mig vanskeligt, thi det er ikke i hans Egenskab af Kirkens Minister, at han har givet mig Stipendiet«. 1/5 sluttedes derom: »Paa Onsdag gaar jeg op til Scavenius og takker for Stipendiet (se Romerbrevet 13. Kap. 7. Vers)«. ²⁶ – Det lyder i den da gyldige »reviderede Oversættelse af 1819«: »Betalder derfor Alle, hvad I ere dem skyldige: den, som I ere Skat skyldig, Skat; den, som Told, Told; den, som Frygt, Frygt; den, som Ære, Ære«.

Noter

1. Jfr. Kirkehistoriske Samlinger (Khs) 1999 173-214 om Henry Ussing, hans ansøgninger om embeder fra 1887 og senere udnævnelse til Jesuskirken, hvor især faderen J.L. Ussings arkiv i KB benyttedes. Mens den i RA beroende del af H. Ussings arkiv her er betydningsløs, anvendes den i KB foreliggende del af HUs arkiv, Tilg. 400. – Af litteratur er især anvendt P.G. Lindhardt »Kirke, stat og borgerlig moral« Jyske Samlinger 1958 97ff (i det flg. JyS), Sigurd Rambusch Jakob Scavenius 181ff, 185-190 (Cit. Rambusch) Aarhus 1988.
2. Ingeman-Petersen, grosserer, hans navn er uanset forskellig stavemåde fastholdt som han selv angav det i pjecen En Redegjørelse i Anledning af Interpellationen i Storehedinge Kbh. 1887. Den nævntes »tilsendt Gejstligheden, D'Herrer Folke- og Landsthingsmænd samt Pressen«.
3. Thomas Rørdam Folkekirken og dens Stilling i Øjeblikket Kbh. 1887 (afsluttet 21/2). Heri hed det bl.a., når Scavenius kan rense sig med et ord, har man ikke lov til at tie til hans tavshed. Spørgsmålet er brændende for bisper og præster. Vist prædikede biskop Clausen mod hor og utugt ved kirkeindvielsen i Århus efter at Scavenius i spidsen for den gejstlige procession var gået ind i kirken. Ministeren burde være afvist eller blevet borte. I Dansk Kirketidende (DKt) 20/2 skrev en anden moderat grundtvigsk præst L. Nyegaard mod ministerens og kirkens færd og den ansatte grundtvigske præst C.J. Brandt tilføjede: »Forargelsen er stor og vidt udbredt og lader sig ikke tie bort«.
4. DKt Brandt skrev, at efter sagsanlægget var der ikke grund til gejstlig optræden, støtte til Nyegaard fra flere præster kom da ikke i DKt.
5. Rigsdagstidende 1886/87, Folketingets Forh. 1163ff. Bergs indgriben 1208f; den enstemmige godkendelse af Scavenius' valg 30/3 3590-98 jfr. Tillæg B 1935ff.

6. Til Swane 23/2: Ussings uhøviske ord og optræden i latinskolen er en uhyggelig sag, JyS 106.
7. Clausen i DKt 27/2: Løse beskyldninger kan ikke begrunde, at kirkedøren spærres for noget menneske, »der ikke kommer for at nyde Alterens Sakramente, men kun for at overvære en kirkelig Højtidelighed«, så bispen mente at have handlet ret i »den kristelige Sindigheds Aand«.
8. Faderens reaktion på Kirkens Krav fremgår til dels af sønnens svar til ham 9/3, KhS 1999 208. Nu er der i Henry U.s arkiv i KB et sirligt skrevet brev fra ham, dateret 5/3. Det ligger blandt koncepter, og burde følgelig ikke være afsendt? Heri skrev Henry U. og takker faderen for brev. Han vil ikke begå dumheder og begynde en offentlig fejde om latinskolesagen, véd dog ikke hvad han vil der; de andre lærere synes, også for deres skyld, at der skal noget til. (Det blev en trykt skrivelse til U.s disciple. (– Men dertil har HU ikke tid for »Kirkens større Spørgsmaal«, hedder det videre: Dette brev får I sammen med et lille flyveskrift fra forlæggeren. Hvad I mener om det »véd jeg ikke for vist«, men tror ikke, at Dagbladets modbydelige artikler om Th. Rørdam og de andre »øve Indflydelse i eders Kredse. Men her for os, der skulle arbejde i Kirkens Tjeneste, en Forargelse, som baade troende og vantro ikke kunne komme over«. Tier vi, ser det ud som gør vi nar »ad hele vor egen Gjerning«, ja »erklære det for Humbug« om vi tav. HU havde overvejet, hvad det kunne betyde for ham – »skjøndt jeg dog endnu vil tro, at vor Kirke kan taale Sandheden og Guds Lov – men kunde mit Embede komme i Fare ved en lumpen Bagvadskelse, saa er jeg ikke bange for at miste det i Sandhedens Tjeneste. Det vil være mig det tungeste, om I derhjemme ikke vilde forstaa mig«; men jeg stoler på at forståelsen da engang vil komme. – De følgende breve er fra HUs arkiv i KB.
9. H.O. Lange se Kamma Struwe Kirkerevolution i 1890'erne 67ff. Kbh. 1995 (citeres K. Struwe), Elith Olesen De frigjorte og trællefolket 227ff, samt KhS 1999 209.
10. Formentlig missionsmanden Chr. Sørensen, præst ved Garnisonskirken 1879, sognepræst 1888. Biskop Swane havde om ad stiftsprovst Fr. Zeuthen, Viborg søgt at dæmpe Beck (JyS 114).
11. Når Beck var så føjelig kan det skyldes, at han meget vel erindrede eller var mindet om, at Indre Mission i 1881 var meget nær en ministeriel indgriben i dens arbejde (KhS 1995 114) og også sin stærke formaning til I.M.s venner om at holde sig fra politik, der kunne splitte arbejdet og dertil hans: »Guds Ord kræver aldeles ufravigeligt at ære Kongen og lyde Øvrigheden, hvordan saa Øvrigheden er« (IMT 13/9 85). Men H.O. Lange skrev 2-3/4 87 om Becks udmærkede ord ved et møde i Kbh. om staten, der vil have kirken til at være et artigt stille barn på skolebænken, og det spektakel den tale havde voldt fra præsterne, nu tier Beck til skandalen og han har »indtil denne Dag siddet som et artigt Barn paa Skolebænken«, H.O. Lange, En mindebog ved P. Helweg-Larsen 136f Kbh 1955. (Citeres Langes minde).
12. Citerer Beck her »vennen« fra Kbh. med ord af biskop Fog jfr. JyS 104, hvor Fog skriver sådan. Tilsvarende skrev Scavenius tilbage til Lind og mindede ham om, at bisperne skyldte ham taknemlighed. »Just« fordi der ikke af en kulturminister kunne fordres bestemt tro, følgelig heller ikke »særlig qualificeret

- Dyd« havde han gennemført kirkerådet, ellers »kunde denne Institution godt være undværet« JyS 110f. – Om oprettelsen af det Kirkelige Raad med de 7 bisper og 1 teol. og 1 jur. professor og dets kompetence se KhS 1995 127ff. Bortset fra følgeslutningen, at særlig dyd ej kan fordres, så havde Scavenius under forespørgselsdebatten 16-17/11 83 om rådets oprettelse sagt det samme: Kirkens minister er »en verdslig, politisk Personlighed«, der ikke behøver at tilhøre folkekirken, hvorfor det er naturligt, at han får et sted at henvende sig om indre kirkelige forhold, KhS 1995 133.
13. Halls »svineri« er mig ubekendt, Fischers omtaler Ib Gejl i forordet til J.C.H. Fischers politiske Dagbøger VII ff. Her også om det tidlige mellemværende mellem Beck og Fischer, Århus 1966.
 14. Henvises her til Clausens indlæg i DKt, se note 7.
 15. Har Ussing til Beck og i det samtidige brev til Fog truet med at nedlægge sit embede?
 16. Beck havde i Slagelse Fischer som religionslærer og omtaler ham i Erindringer fra mit Liv som »Fritænkeren«, s. 10. Kbh. 1900. Fischers svar til Harald Holm juni 1880 må forstås sådan, at han ikke opfattede sig som kristen, se KhS 1981 95.
 17. H. Westergaard se Torben Christensen i KhS 1976 292ff. og K. Struwe 69ff. og 91ff. om Kirkesagen.
 18. JyS 99 og Paul Holt Indre Mission gennem 100 år 670. Kbh. 1961. Becks og Westergaards adresse afleveredes også til Rigsdagen, det meddelte fx Landstingets formand og oplyste, at den var fremlagt i læsesalen. – Folketingssamlingen 1889-90 behandlede prostitutionen, Christensen-Stadil, indvalgt 26/1 90, var i udvalget derom og refererede derfra, synspunkterne var uforenelige og flertallet var ikke »særdeles arbejdsivrig«, til Berg 10/4 90 RA. Samlingen derefter ville den nu udskilte Bergske gruppe hævde principielle standpunkter, blandt dem som det 7. og sidste »Ophævelse af offentlig Prostitution«, Venstres parti-protokoller 7a, »Det rene Venstre 1890-92«, møde okt. 1890, RA. Det øvrige venstre flertal sigtede med lovforslag mod stort forlig.
 19. Rambusch 186.
 20. Brandt skrev i DKt om præsters indlæg, der ikke bragtes efter sagsanlægget, bl.a. véd Aarhus Amtstidende 16/3 87, at præsterne på Mors var enedes om at henvende sig til biskop Lind, for at bevæge ham til på højere steder at søge Scavenius fjernet.
 21. Fog havde konfirmeret Ussing. I sine erindringer skriver denne: Fra min »Konfirmation husker jeg ikke saa meget«. Alligevel lærte jeg »sikkert i den Tid« (1870-71) dybere at forstå Fogs prædikener. Deraf sidder et og andet fast den dag i dag, da et enkelt Guds ord gerne kom til at stråle i mit hjerte lang tid derefter. 1887 kan Ussing have husket mere end da han 1939 skrev Min Livsgerning som jeg har forstaaet den I 17f.
 22. Her citeres Langes minde ved angivelse af datoer for brevene hjem og sidetal. Om Midnatsmissionen se Paul Holt Nød dem, om Københavns indre Mission 70ff. 84f. Kbh. 1940 og samme Indre Mission gennem 100 år 669ff. Kbh. 1961.
 23. Chr. Christiansen (1843-1913) fysiker, siden professor, gift med Langes søster.
 24. Den dato, hvor Ingeman-Petersen havde set Scavenius på gale veje, hvad han

ifølge sin pjece meddelte Estrup og denne svarede: »Tak for Meddelelse i Brev af 29de, som skal blive benyttet« Jfr. Rambusch 185. – 30-31/1 86 havde Lange skrevet hjem om Nattemissionen. Dernæst gik han over til politik, der regeres nu også uden provisorisk finanslov. »Saa er der vor Kirke-Minister Scavenius, han er en Forargelse for den kristne Menighed«. I det sidste må Lange være vendt tilbage til erindringer fra Midnatsmissionens arbejde 123.

25. »Hvide Kors« var »Sædelighedsforening for unge Mænd«, oprettet efter udenlandsk forbillede bl.a. af Westergaard. KhS 1976 297.

26. Langes minde 155ff.

Sthyr på Fyn

– et kontroversielt bispeskifte 1899/1900

Af Ole Hyldegaard Hansen

Indledning

Hans Valdemar Sthyr (1838-1905) er en af dansk kirkelivs mest besynderlige skikkelser i sidste halvdel af det 19. århundrede. Som en af de få opnåede han at beklæde flere kirkelige og politiske topposter (professor, biskop og kultusminister)¹ og i modsætning til mange af sine samtidige fra det kirkelige område, var han politisk aktiv og kombinerede i flere perioder sin embedsgerning med rigsdagsarbejde.²

Sthyr's motivation for denne parallelvirksomhed var, at kirken skulle være repræsenteret i rigsdagen, for sådan som de kirkelige forhold var ordnet i forbindelse med Grundloven, så var rigsdagen jo kirkens lovgivende forsamling.

Der var derfor brug for mænd, hvem kirken lå på sinde og som kendte til dens forhold indefra. En anden hjertesag for Sthyr var skoleområdet. I 1894 var han som landstingsmedlem med til at vedtage en ny seminarielov og fik som kultusminister gennemført en ny folkeskolelov 1899.

På det kirkelige område var det så som så med muligheder for egentlige reformer ad lovgivningens vej på grund af tidens fastlåste situation mellem regering og opposition, Folketinget og Landstinget. Sthyr anså det i hvert fald for umuligt at få vedtaget kirkelige love for enkeltområder uden straks at få inddraget hele kirkeforfatningsspørgsmålet. Derfor blev det ved mindre ting, der kunne ordnes administrativt som f.eks. en mindre revision af salmebogen og oprettelsen af et ekstra stiftsprovsteembede på Sjælland til aflastning af biskoppen ved visitatserne, da der ikke kunne opnås enighed om en egentlig deling af det store stift.

Selv om Sthyr ud fra sine embedshverv og tillidsposter – med de muligheder, der lå deri – havde kirken som sit hovedområde, så vir-

kede han både for kirkens og skolens ve og vel, men opnåede paradoksalt nok alene en egentlig anerkendelse for sit virke fra skolens side, i det folkeskolelærerne efter hans død satte ham et mindesmærke på hans grav i Nykøbing F. I de kirkelige kredse blev han derimod aldrig rigtig anerkendt hverken i sin samtid eller af eftertiden, men huskes primært som manden med det lidet attråværdige eftermæle.³

I Dansk Biografisk Leksikon giver kirkehistorikeren, Dr. theol. *Bjørn Kornerup* således en af de mere diplomatiske karakteristikker af Sthyr, idet han skriver.

Mere i kraft af *tilfældige omstændigheder* end i kraft af *glimrende evner* nåede han frem til betydningsfulde stillinger, men han viste arbejdsomhed og god vilje.⁴

Den episode, som Sthyr især er blevet husket for, og som her skal undersøges nøjere, er besættelsen af bispeembedet på Fyn 1900 eller rettere de forudgående begivenheder.

I Fyens Stiftsbog skriver biskop *K.C. Holm* således, at folkevisen sagde: »Christian den 2. satte Fyn over styr, mens Christian den 9. satte Sthyr over Fyn«, da Sthyr blev udnævnt til biskop, efter at embedet påfaldende længe havde været holdt ledigt.⁵

Der er i det følgende ikke tale om et forsvarsskrift for Sthyr, men om en undersøgelse af forløbet fra bispeembedet på Fyn bliver ledigt til det genbesættes ud fra de forhåndenværende kilder. Interessen for denne episode i danske kirkehistorie på overgangen til et nyt århundrede er blevet vakt pga. det tvivlsomme og temmelig ensidige eftermæle, som Sthyr har fået hæftet på sig, så man som iagttagere må spørge sig selv: Er dette berettiget eller kan andre faktorer have spillet ind, f.eks. divergerende kirkesyn eller personlige aversioner i f.h.t. Sthyr hos de, der formede hans eftermæle. Og endelig, kan man definere »tilfældige omstændigheder« og »glimrende evner«, jf. Kornerups karakteristik? Disse spørgsmål har været drivkraften til at gennemgå selve forløbet, og bl.a. se på sammenhængen mellem bristede forhåbninger, offensiv kirkepolitik samt afprøve Sthyr's motiver for skiftet. Men først til det historiske forløb.

Forhistorien – biskop Steins afskedsbegæring efter længere sygdomsperiode 1898

Det var en meget afholdt og respekteret biskop, der i 1899 tog sin

afsked fra Fyn pga. svagelighed. *Harald Stein* var ti år tidligere nærmest blevet kåret til biskop C.T. Engelstofts afløser på Fyn⁶.

Allerede i 1883 havde Stein været på tale som bispeemne på Sjælland, men valget faldt dengang ud til fordel for den daværende biskop *Bruun Juul Fog*⁷ i Århus.

Da biskop Fog i 1894 ønskede at trække sig tilbage, så han imidlertid gerne Stein som sin efterfølger for at undgå den grundtvigske bispekandidat, provst *T. Skat Rørdam*⁸ fra Holmens kirke. Fog meddelte både kongen og ministeren sit ønske og opfordrede samtidig kraftigt Steins gode kollega og fortrolige ven – biskop *Swane* i Viborg⁹ – til at arbejde for at få Stein til at sige ja.

Selv om Stein både var bæret og overvældet over tilbudet om den ærefulde sjællandske bispestol, var han samtidig tilbageholdende:

»en usynlig Haand holder mig tilbage og en stærk Røst i mit Indre tilraaber mig 'Overskrid ikke de dig tilmaalte Grænser, og overtag ikke et Embede, som du ikke kan magte!«¹⁰

Stein anså sin utilstrækkelighed i faglig lærdom, som hidtil havde været et ufravigeligt krav til Sjællands biskop, og det manglende, men nødvendige fodfæste blandt præster og lægfolk i menighederne på Sjælland, men især i København som væsentlige hindringer for at kunne blive den samlende skikkelse, der var brug for¹¹.

»Talegaver er ikke nok, og styrelsens evne udretter intet, når den møder viljer, der ikke VILLE lade sig styre, eller er krænkede over, at de ikke skulle styres af EN ANDEN.«

For Stein var det væsentligere, at det var personen end embedet, der forenede indflydelse og ansvar. Han tvivlede personligt stærkt på, at han ville kunne gøre sin indflydelse gældende i »den københavnske hvepsere« og havde derfor ikke synderlig lyst til at skulle stikke sine hænder deri¹².

Trods det officielle tilbud om bispestolen fra ministeriet, og biskop Swanes ihærdigste forsøg på at overvinde Steins betænkeligheder og fastholde hans pligt til at sige ja (for tænk nu, hvis Rørdam vægrede sig, eller kongen og regeringen slet ikke ville have ham eller turde udnævne ham. Hvem kunne man så risikere at få i stedet?), så afslog Stein tilbudet og forblev på Fyn.¹³

Det var således en afklaret og lettet biskop, der skriver til sin gode ven, efter sagens afgørelse:

»..kjære Biskop Swane, der er faldet Ro over mig, og ikke blot

udvortes Ro, saa jeg føler, at jeg nu med faste Trin kan træde paa Fyens Jord, men ogsaa den gode samvittigheds Fred er falden over mig; jeg kunde og burde ikke have handlet anderledes. Var jeg bleven »forceret« igjennem ved Kongens Højtryk og Fogs Ønske, var jeg bleven en hjælpeløs Mand...jeg vidste forud, i hvilken Grad baade Kjøbenhavn og Sjællands Stift er »rørdamiseret«. Nu er *Ansvar* og *Indflydelse* forenede, saaledes bør det være. For *mig* har Sagens udfald ikke været en Skuffelse, men en Beroligelse. Det ærefulde Tilbud har været hos mig. Kongen har viist mig stort Hensyn, mange af de Gejstlige, jeg agter og ærer mest, har viist mig Tillid, og dertil kommer, at Stemningen paa Fyen er bleven mig dobbelt god, efterat jeg nu ligesom paany er bleven udnævnt til Fyens Biskop.«¹⁴

Stein fortrød ikke sin beslutning. Han var tilfreds med sin gerning paa Fyn og følte sin position styrket af den udgang, som bispevalget paa Sjælland fik.

Syntes Steins bispegerning saaledes styrket, begyndte hans kræfter snart at svækkes. Hans helbred havde aldrig været stærkt, hans arbejde havde i mange år været overvældende stort, nu begyndte gigtten at melde sig som en forløber for den hjertesygdom, der få år senere udviklede sig hos ham. Dertil kom hustruens sygdom og død i foråret 1898.

Stein følte sig paa daværende tidspunkt så svag, at tanken om afskedigelse ikke længere var ham fremmed, idet han anså en fungerende biskop, der ikke kunne visitere eller ordinere eller tåle at modtage mange besøg, for en uting.¹⁵

Stein regnede ikke selv med at leve året ud, hvilket han forberedte Kultusminister Sthyr paa i et brev, hvori han orienterede om sin tilstand:

Odense Bispegaard 23/10 1898.

Kjære Hr Kultusminister Sthyr

Jeg skylder Dem som min kjerlige Foresatte Regnskab for Tilstanden herom; men da Lægen paalægger mig største Begrænsning i denne tid med Hensyn til Læsning og Skrivning, maa det skee i al Korthed.

Selv venter, haaber og beder jeg, at Herren snart i Naade vil frie mig ud fra »Denne Jammersdal«; men jeg er maaskee ikke endnu »prøvet tilfulde«, og maa derfor øve mig i Taalmodighed, indtil

Guds Time slaaer. Stiftsprovst Balslev har jo for ikke lang Tid siden paa mine Vegne talt med dem om Sagernes Stilling. Lad mig nu blot ogsaa skriftligt sige Dem mine Tanker.

Døer jeg inden Aarets Udgang, er jo Sagen dermed ordnet af Gud; men *overlever* jeg Aars-grændsen, *beder jeg om Afsked*, og da fra *1. Maj* at regne; thi 1) kan jeg ikke bryde op herfra midt i Vintrens Kjærne; 2) kan jeg ikke skaffe, for en svag Mand egnet Lejlighed i Kjøbenhavn førend til April; 3) vil jeg gjerne gaa af og flytte til *1. Maj 1899*; jeg blev udnævnt fra *1. maj 1889* at regne, og vilde da have været Fyens Biskop i 10 aar. At jeg maa nedlægge Embedet i nær Fremtid, er for mig givet, og mine nærmeste Kjære ere ganske enige med mig heri. Jeg lider af Vattersot, som idelig maa bindlægges, men kan og vil iøvrigt ikke meddele min Sygehistorie. Dr. Haslund er mig en trofast Læge, og baade Dr. Mygge og Prof. Gram ere jo blevne raadspurgte. Selv lægger jeg ikke Skjul paa, at – dersom Gud ikke har kaldt mig i Naade forinden – saa »gaaer jeg af« til Foraaret. Stiftsprovst Balslev yder mig trofast Støtte, og »Tjensen« skal forhaabentlig ikke blive lastet i den Tid, som jeg endnu har tilbage i mig i det mig kjære Embede.

K-Herre, Stiftsamtmand Heltzen er for Tiden alvorlig syg (Brandbyld i Nakken) og Fyens Stifts øverste Administration kan *meget snart* være en heel anden.

Alt staaer i Guds Haand, men alle Ting ere saare snare for Herren.

Min ærbødige Hilsen bedes bringes Deres Frue; og til Deres Kjære i Havnegade sender jeg ogsaa Hilsener og Tak for Trofast Venskab i gode som i svære Dage.

Deres Ærbødig Hengivne

Harald Stein.¹⁶

Biskop Stein indgav først sin officielle afskedsbegæring den 30.12. 1898, da Sthyr havde bedt ham vente til omkring årsskiftet.¹⁷

Selv om Stein havde håbet, at Gud vilde »entledige ham i Naade«, længe forinden han nedlagde sin Bispestav, varede hans sygdom endnu et år. Det meste af tiden tilbragte han på Diakonissestiftelsens Hospital og endte således sin løbebane, hvor den var begyndt.¹⁸ 05.01. 1900 døde Harald Stein, 59 år gammel.

Hvad nu? Rygter, gisninger, spekulationer – og to ministerielle forestillinger

Inden Harald Stein 18.04. 1899 modtog sin afskedsbevilling¹⁹, forelå der intet officielt om, hvad der skulle ske med Fyens bispestol, men rygter, gisninger og spekulationer af personlig art trivedes i bedste velgående i de kirkelige kredse.

I et brev 01.04. 1899 til vennen *Fredrik Nielsen* skriver biskop Rørdam:

»Med H[en]s[yn]. til Bispevalget her hjemme er endnu intet endeligt afgjort, – eller var det ikke i Tirsdags. Imidlertid kan det vistnok anses som sikkert, at Sth[yr]. vil gaa til Odense, og Schousboe bliver i Aalborg. Efter vedkommendes egen Mening og efter de Planer, der næres om, hvad der skal udrettes i Rigsdagen og andensteds 'i Løbet af næste Aar', vil dog Fyn indtil videre blive betjent ved Konstitution, – en Ordning, som jeg bestemt har fraraadet...«²⁰

Spekulationerne var som sagt mange, for hvis rygten talte sandt, hvad skulle der så ske med Lolland Falsters bispesæde, som nu henved to år havde været bestyret ved konstitution. Flere nærede personlige forhåbninger.²¹

Noget hold var der også i rygterne, idet Sthyr var ved at planlægge en mindre bisperokade, der omfattede bispesæderne på Lolland Falster og Fyn.

Sthyr havde 07.04. 1899 skriftligt henvendt sig til den fungerende biskop på Fyn, stiftsprovst *Lauritz Nicolai Balslev* for at høre, om han var villig til at lade sig konstituere som biskop, hvis 1) en anden (provst *Heiberg*, Vor Frue kirke) midlertidigt overtog stiftsprovste- og provstefunktion med de dertilhørende forpligtelser, 2) en ordineret medhjælper kunne antages til hjælp med sognepræsteembedets varetagelse og 3) der blev tillagt ham et konstitutionshonorar fra bispembedet.²²

Stiftsprovst Balslev meddelte 10.04. 1899 skriftligt ministeriet, at han var villig til at lade sig konstituere på ovennævnte vilkår.²³

Herefter kunne Sthyr iværksætte den idé, som han mundtligt havde haft lejlighed til at fremlægge og drøfte med kongen: at genbesætte Lolland Falsters bispesæde og overflytte den midlertidige konstitution til Fyn!

Der udgik således 15.04. 1899 to forestillinger fra kultusministeriet til kongelig godkendelse, der indbyrdes henviste til hinanden

gående på hhv. beskikkelse af en biskop over Lolland Falsters Stift og biskop Steins entledigelse med en nådesbevisning samt bispembedets foreløbige besættelse ved konstitution.²⁴

Med henvisning til kgl. Resolution af 28.06. 1897, hvori en midlertidig konstitution af Lolland Falsters bispeembede var bifaldet, begrundede Sthyr sin forestilling til kongen med, at der nu var forløbet henimod 2 år. Selv om provst Assens havde bestyret embedet på en meget tilfredsstillende måde, var Sthyr's indstilling, at det nu burde genbesættes fra 01.05. 1899.²⁵

Som ny biskop over Lolland Falsters stift pr. 01.05. 1899 med de forpligtelser, der måtte følge med en udvidelse af stiftets omfang i forbindelse med en eventuel deling af Sjællands stift indstillede Sthyr sognepræst i Tranekær på Langeland *Henrik Christian von Leunbach*, »en ualmindelig samvittighedsfuld Embedsmand, en nidkjær og begavet Præst, hvis troende Forkyndelse og kjærlige kristelige Færd altid har vundet de M[eni]gh[e]der, i hvilke han har virket. Han er en i vide Kredse højagtet og elsket Mand, der hører til en af de ædleste Præsteskikkelser vi have. At han ikke tidligere er bragt i Forslag til at beklæde en højere Stilling indenfor Gejstligheden, skyldes formentlig udelukkende, at han i nogle Aar paa grund af Overanstrengelse under sin Embedsvirksomhed i Kolding, var noget skrøbelig af Helbred. Dette har imidlertid nu fortaget sig, og jeg maa efter det nøje kendskab, jeg har til ham i alle Henseender anse ham for baade vel skikket og værdig til at beklæde et Bispeembede.«²⁶

Trods Sthyr's varme anbefalinger var Leunbach en temmelig upåagtet person i de førende kirkelige kredse – ja nogle anså ham slet ikke for kvalificeret.²⁷ Hans væsentligste kvalifikation til embedet var sandsynligvis også, at han siden studietiden havde været Sthyr's personlige ven²⁸. Leunbach gav da også selv udtryk for, at denne vending i hans præstegerning for ham var ganske overraskende:

»da jeg fuldtud var glad ved min præstelige Virksomhed og gjen-nem Aarenes Løb altid mere voksede sammen med Menigheden, tænkte jeg sikkert at skulle blive her i det naturskønne Tranekjær de dage, Gud endnu vilde bruge mig som Præst, men helt uventet fik jeg ved Nytaarstid 1899 Forespørgsel fra Ministeriet, om jeg vilde overtage Gjerningen som Biskop. Saa vidt jeg kan skønne, blev min Hustru et Redskab i Guds Haand til at overbevise mig om, at det var

et Kald fra Gud, som jeg ikke turde afslaa, hvorfor jeg trods alle de Betænkeligheder, jeg i mig selv nærede, og trods min Naturtilbøjelighed til at leve saa stille og landligt tilbagetrukket som muligt, tog mod det gjorte Tilbud«. ²⁹

Ifølge Leunbachs udsagn kan Sthyr's idé vedrørende den rokade, der blev forberedt med de to forestillinger, således ikke være udtryk for en pludselig indskydelse, men må have været i hans overvejelser i længere tid, i hvert fald tilbage til omkring årsskiftet og dermed Steins afskedsbegæring.

Mht. Stiftsprovst Balslevs konstitution som fungerende biskop, påpegede Sthyr, at han var den nærmeste til det samtidig med, at han både var egnet og kompetent til det (han havde allerede varetaget mange af opgaverne under Steins sygdom).

De to indstillinger blev underskrevet og godkendt af kongen 18.04. 1899.

Reaktionerne fra kirkelig side

Grundtvigsk ærgrelse

Fra grundtvigsk side var begejstringen over de trufne ordninger til at overse. Fredrik Nielsen var nedslået over ikke at have fået tilbud om Lolland Falster og endnu mere ked af ikke at komme til Fyn.³⁰ Der var således på ingen måde tale om næsegrus beundring fra den side over udnævnelsen af Leunbach på Lolland Falster og overflytningen af den midlertidig konstituering til Fyn.³¹ Men samtidig erkendte de »spilletts regler«³².

I et brev til Fr. Nielsen 20.04.1899 tilkendegiver Rørdam sin umiddelbare reaktion:

»Leunbach vil utvivlsomt som Biskop vedblive den samme rede- lige, rare og uselviske Personlighed, som han altid har været, men nogen egentlig Kraft vil han ikke blive: Imidlertid, naar det ikke blev Dem, ved jeg ikke nogen, jeg hellere vilde se paa den Plads end Leunbach: Bispevielsen antager jeg vil finde Sted paa 2den Pinse- dag. Fr. Helveg gaar af som Stiftsprovst, og Assens bliver hans Eftermand. Balslev konstitueres (!) som Biskop i Fyn. Det er ikke heldigt eller godt; men Allershøjst samme har bedt vedk. at blive i sin nuværende Stilling, hvilken han synes at antage for at kunne vare i Aarevis endnu, – visselig ikke til Bedste, d.v.s. jeg mener, at det ikke er gavnligt, at Ministeriet hænger saa fast ved sin Stilling, uag-

tet der kun er en eneste af dem (Hørring), som respekteres i Rigsdagen. Og jeg kan ikke tænke mig, hvorledes det vil gaae i næste Rigsdagssession«.

Rørdam fandt det ganske utilfredsstillende, hvis Fyns bispestol skulle stå ubesat hen i flere år alt efter, hvor lang tid regeringen kunne blive siddende, men øjnede dog alligevel et opmuntrende element midt i det hele; at Balslev på den måde kunne »habiliteres sig som Bispeemne«³³.

Var der således ærgelse og bitterhed at spore blandt de grundtvigske, var der tale om åbenlys harme og vrede i kredsen af præster med tilknytning til Den danske Præsteforening, hvilket ikke var overraskende.³⁴

Konstitution, et gode eller et onde ? – Præsteforeningens adresse og reaktionerne derpå

Stiftelsen af Den danske Præsteforening 1896 havde haft et dobbelt sigte:

1. det rent fag(forenings)mæssige dvs. arbejdet for bedring af præsternes økonomiske vilkår gennem højere lønninger og nådens-årets afskaffelse dvs. den del af embedsindtægten en præst skulle betale sin forgænger og hans familie det første år.
2. At drive kirke(forfatnings)politikken »nedad«, dvs. arbejde for oprettelse af udvidede landemoder og menighedskonventer, der fik del i den indflydelse, det ansvar og den kompetence, der på daværende tidspunkt lå i det biskoppelige kirkeråd, og derved sikre præsterne afgørende indflydelse på provste- og bispevalg.³⁵

På denne baggrund var det indlysende, at de her trufne afgørelser for bispeembederne på Lolland, men vel især for Fyn fra centralt hold (på ministerielt plan med kongelig sanktionering) nødvendigvis måtte være en torn i øjet på en forening, der arbejdede for større decentral kirkelig (præstelig) indflydelse på bispevalget. En reaktion eller tilkendegivelse fra bestyrelsen syntes påkrævet her ved det første bispevalg efter foreningens stiftelse. På bestyrelsemødet i maj 1899 blev det derfor besluttet at udsende en skrivelse til samtlige medlemmer, før man rettede en officiel henvendelse til ministeriet. Det var således ikke meningen, at noget skulle slippe ud til pressen, før protestadressen var afleveret til ministeriet. Det skete imidlertid

og førte til en avisdebat i Kristeligt Dagblad over nogle uger i juni/juli.

Under »Sidste nyt« kunne man således 05.06. 1899 læse følgende:

Fyns Bispestol. I flere Provinsblade er blevet aftrykt en Adresse, Præsteforeningen agter at indgive til Kultusministeren om en snarlig Besættelse af Fyns Bispeembede. Vi finder det utilbørligt, at en saadan Adresse, som er udsendt ganske privat til Præster, er bleven offentliggjort, førend Ministeren har faaet den i Hænde. – Men idet vi udtaler vor Misbilligelse af en slig Journalistik, i hvilken Præsteforeningens Bestyrelse sikkert ikke har nogen Del, skal vi, hvad Sagen selv angaar, bemærke, at der i vide kirkelige Kredse hersker en *stor Misstemning* over Vakancen i nævnte Bispeembede. Og vi nærer derfor det Haab, at Hs. Elsc. Minister *Sthyr*, hvem kirkens Vel ligger paa Hjerte, vil gøre alt, hvad der er muligt, for at det af Præsteforeningen udtalte Ønske maa blive opfyldt i en nær Fremtid.

Den første reaktion på notitsen kom fra provst *Gabriel Koch*.³⁶

Han kritiserede dels adressens tilblivelse »i Huj og Hast« og var dels betænkelig ved, om der lå skjulte motiver bag hele aktionen³⁷:

Jeg ser ikke rettere, end at Præsteforeningens Bestyrelse, her har foretaget et Skridt, paa hvilket man kan anvende Ordet »Hastværk er Lastværk«.

Den har for det første ladet Medlemmerne tilsyneladende stemme over et ret uskyldigt fagligt Spørgsmaal, men i virkeligheden over et delikat, personligt Spørgsmaal, som næppe henhører under Præsteforeningen.

Hvis der i saadanne Sager, skulde indtræde Tilfælde, hvor Kirkens Ære var truet m.v., maatte det nærmest være Bisperne, for hvis Forum saadant burde indankes. De vilde i denne Sag sikkert have betænkt sig bedre end Præsteforeningens Bestyrelse.³⁸

Koch fandt spørgsmålet om den fynske »Bispestols Ledighed ikke er et så stort Onde, at Kultusministeren indtrængende bør anmodes om nu at besætte dette Embede«, yderst kritisabelt, hvis den skjulte dagsorden reelt var en personlige kritik af Sthyr som minister og biskop, ja hvis »Adressens ærbødige Udtryk dækker over en stor Nærgaaenhed«.

Principielt var Koch enig i, at situationen ikke var optimal, men den trufne ordning havde vitterlig en konkret årsag (nemlig at Sthyr stadig var Kultusminister). Tog man dette forhold med i overvejel-

serne om, hvorvidt det var et gode eller en ulempe i denne situation med en midlertidig ubesat bispestol, så hævdede Koch, at man med lige så god ret kunne vende spørgsmålet helt om og sige: »..om det te at have en Biskop til Kultusminister ikke er – eller kan være – et saadant Gode for Kirken *at der herfor bør betales den Pris at finde sig i Bispestolens midlertidige Ledighed.*«

Koch kunne desuden oplyse, at et bestyrelsesmedlem personligt overfor ham »i stærke Udtryk« – havde taget afstand fra den adresse, som hans navn stod under. Den var for det første blevet hastebe-handlet i bestyrelsen, fordi flere skulle rejse udenlands og for det andet sendt ud til medlemmerne midt i pinsetravlheden.³⁹

Det første bestyrelsesmedlem, der reagerede på Kochs indlæg, var *Harald Ostenfeld*⁴⁰. Han ønskede imidlertid ikke at kommentere det på bestyrelsens, men alene på egne vegne.

Ostenfeld tog stærkt afstand fra enhver påstand om, at adressen skulle indeholde skjulte motiver såsom en personlig nærgåenhed mod ministeren eller forsøg på at kuppe medlemmerne midt i pinsetravlheden fra bestyrelsens side. Kochs fremstilling af de intetanende fredelige præstegårde, der var blevet overmandet af en afstemning, var fri fantasi.

Bestyrelsen have tværtimod med vilje ladet sagen gå til afstemning blandt medlemmerne, før den blev udsendt, hvilket ikke var en forhastet, men en velovervejede, saglig og loyal handling for at få klarhed over, om adressen tog fejl eller var udtryk for den almindelige stemning og tale blandt præster angaaende vakancen af Fyens Bispestol. For *hvis* det var »Præstestandens udtalte Mening« om denne sag, hvorfor så ikke bringe den frem i en passende form for...»den rette Vedkommende« [ministeren]?⁴¹

Til Kochs tale om en midlertidig vakance i et bispeembede som den nødvendige pris for det gode at have en biskop som minister, mente Ostenfeld, at svaret på dette væsentlig måtte afhænge af, hvorledes man værdsatte de to stillinger: Bispestillingen og Kultusministerstillingen. Her var Koch og Ostenfeld tydeligvis ikke enige.

»Hvilken af disse har størst Betydning for Kirken ? Her vil jeg være tilbøjelig til at svare: Jeg vurderer ubetinget Bispeembedets Betydning for Kirken højst og anser det for det kirkelige betydningsfuldeste; jeg kunde ganske vist tænke mig en Undtagelse; nemlig naar særlig betydningsfulde kirkelige Love blev bragt frem

for Rigsdagen, at da beroede endnu mere paa Kultusministerens Person end paa Biskoppens. Men jeg ved ikke af, at vi har haft en saadan kirkelig Lovgivningsperiode. Det forekommer mig derfor, at Provstens Beskyldning for Nærgaaenhed (hvis dermed skal menes personlig Nærgaaenhed) mod Kultusministeren ikke er saa velgrundet som den kunde være«.

Var Ostenfeld således i det væsentlige uenig med Koch, medgav han dog det beklagelige i, at adressen »ved Taktløshed« var kommen frem i pressen, før den officielt var kommet ministeren i hænde.

Hvor Ostenfeld således koncentrerede sig om de konkrete anker mod præsteforeningens behandling af sagen, tog et andet bestyrelsesmedlem *Albert Schack* i sit indlæg fat på »Realitetsspørgsmaal« omkring vakancen i Fyns stift.⁴²

Ifølge Schack kunne den permanente besættelse af Lolland Falsters bispesæde og vakancens overflytning til Fyn, »der har vakt Uro og Misstemning i kirkelige kredse landet over«, betyde to ting.

1. »at Fyns Bispestol af en eller anden Grund holdes ledig i en ganske kort Tid, nogle Maaneder eller lignende; og havde det straks været udtalt, at det var Mening, saa vilde der næppe være opstaaet nogen som helst Misstemning. Men den *kan* ogsaa betyde,
2. at Fyns Bispestol holdes ledig i et længere ubestemt Tidsrum, et Par Aar eller mere; og da det ikke udtrykkeligt er bleven udtalt, at det første er Mening, saa har mange sluttet, at netop det sidste er Mening. Det er nu indlysende for alle kirkelig interesserede Mennesker, at det netop for Tiden vilde være i højeste Grad uheldigt i kirkelig Henseende.«

Med udgangspunkt i en aktuel sag på daværende tidspunkt – spørgsmålet om delingen af Sjællands stift, der foreløbig kun havde ført til oprettelse af et ekstra stiftprovsteembede med henblik på visitats i de sydlige amter af stiftet, fordi der ikke var politisk vilje til mere i den tilspidsede situation mellem regering og opposition, selv om der ellers herskede almindelig enighed om, at stiftet var for stort for en mand og burde deles – så opstiller Schack et skræksscenario for, hvad vakancen i Fyens stift efter hans overbevisning i værste tilfælde kan betyde for strukturen af den folkekirkelige ordening, hvor den konfessionsløse rigsdag har ansvaret for den ydre ramme.

»Selv om vi heldigvis [har] adskillige kirkeligsindede Rigsdagsmænd, har [vi] jo ogsaa en Del Rigsdagsmænd, som er mere eller mindre indifferente i kirkelig Henseende, saa at de principmæssig modsætte sig enhver Forholdsregel, der sigter paa Kirkens Vel. Det er selvindlysende, at disse sidste, naar de bekæmpede Oprettelsen af en ny Bispestol, eventuelt vilde have et ypperligt Argument for sig ved at kunne pege hen paa, at flere af Landets Bispeembeder Aar ad Gangen havde været bestyrede af Stiftsprovsterne.....Se nu, vil man kunne sige, der har Stiftsprovsten i Odense, som har et Sogn paa over 20,000 Mennesker og to Præster til Medhjælpere, i 2-3 Aar bestyret Fyens Stift, og det er gaaet rigtig godt..... og denne Ordning i Fyn maa jo dog være rigtig god og forsvarlig, siden den er gennemført og vedligeholdt af en Biskop som Kultusminister, og siden de andre Biskopper og den øvrige Gejstlighed ikke har haft et Ord at indvende derimod.«

Schack udtrykker således frygt for, at den trufne ordning med tiden kunne danne præcedens, og derved ændre kirkens struktur samt undergrave det bispeembede, som han på linie med Ostenfeld vægtede højere end kultusministerembedet. Det kunne ikke være i kirkens egen interesse, og han konkluderede:

»Jeg tror derfor, at man ikke kan give en kirkefjendtlig Opposition bedre Vaaben i Hænde i et vigtigt kirkeligt Spørgsmaal end ved at lade Bispestole staa ledige i længere Tid uden med det samme at oplyse, af hvilke vægtige kirkelige Aarsager saadant sker.«

Schack måtte derfor betragte Kochs udsagn som »en meget uoverlagt Ytring af denne ellers saa betænksomme Mand« og stille modspørgsmålet:»hvorfor i Alverden skulde dog dette Gode betales med en Pris, der netop gjorde det til et tvivlsomt Gode?«

Schack kendte selvfølgelig også den egentlige grund til ordningen som i »flere Henseender synes at kunne blive skæbnesvanger for Kirken«, men ønskede ministerens egen officielle bekræftelse for dennes egen og for kirkens skyld. Ud fra sit embedssyn rettede Schack samtidig en kritik mod den hævdevundne automatik eller tradition, der syntes at herske i den danske kirke, med en henvisning til en norsk kirkeminister, der efter ministertiden blev residerende kapellan⁴³:

»Det kan jo godt være, at der hører en lille smule Resignation til for saaledes lige fra Ministertaburetten at stige ned til slet og ret residerende Kapellan, men dog næppe mere Resignation, end den let vil kunde findes hos den, som ved, at det at være Præst væsentlig set

er en langt større Gerning end det at være Minister.« Provst G. Koch synes at mene, at man hos danske Kirkemænd ikke maa vente at finde den samme sande og sunde Forstaaelse af dette Forhold som hos norske; han synes virkelig at mene, at en dansk Biskop ikke kan være Minister i en længere Aarrække, med mindre han i samme Aarrække, har en Bispestol staaende ledig som Retrætepost. Denne Betragtning er kirkelig og kristelig set saa umulig, at den ikke behøver at gendrives; og den vidner tillige om en underlig Mistillid til vore Biskoppers kirkelige Forstaaelse, en Mistillid, som jeg aldeles ikke kan dele.«

For Schack måtte det største gode ved at have en biskop som kirkeminister være udsigten til et »Tillidsforhold« mellem ministeren og landets bisper og præster.

Men når en minister træffer en ordning, der vækker uro og misstemning i de kirkelige kredse og der alligevel »ties over hele Lini- en«, synes tillidsforholdet at være blevet til »et tomt Navn«, og for- delen derved forsvundet. Skal der være tale om et virkeligt tillids- forhold, må »man i en saadan Situation ærbødig og loyalt komme frem med sine Tanker for Ministeren og saa være Vis paa, at de bli- ver tagne under alvorlig Overvejelse.«

Schack kunne derfor ikke anse det for et ubetinget gode med en biskop som minister, hvis ikke der var tale om gensidig tillid. Åben- hed og redelig måtte der til fra begge sider, derfor måtte ministeren afkræves en forklaring på den trufne ordning – for redelighedens og egen skyld.⁴⁴

I Kristeligt Dagblad klingede debatten snart ud, men rygterne og gisningerne fortsatte i kirkelige som folkelige kredse og spørgsmålet blev i efteråret taget op i Rigsdagen.⁴⁵

Reaktionerne fra politisk side – spørgsmålet rejses i Rigsdagen

Forespørgsler og bemærkninger til ordningen under Finanslovsdebatten

Under debatten i Folketinget omkring Finanslovsforslaget 1900-1 blev spørgsmålet omkring vakancen på Fyn rejst fra oppositionen ved venstremanden *Klaus Berntsen*⁴⁶, der var valgt på Fyn.

Berntsen havde noteret sig, at der i anmærkningerne til Finanslo- ven, ved siden af de udgifter der var forbundet med vakancen⁴⁷ var

afsat 2000 af de 8000 kr. der udgjorde bispelønnen på Fyn, til ekstraordinær afskrivning på embedets gæld. Det kunne derfor se ud til, at den trufne ordning skulle vare længe. Berntsen var bekendt med, at spørgsmålet havde »vakt en ikke ringe Opsigt ...ikke blot blandt Landets Gejstlighed, men sikkert ogsaa blandt Lægfolk, som ogsaa har Krav paa at faa Rede paa, hvorfor dette Forhold er ordnet saaledes, og hvor længe den højtærede Minister ønsker, at en saadan Ordning skal bestaa«.

Berntsen kom desuden ind skæbnen for den skriftlige protest »Præsterne havde paatænkt at indgive...til den højtærede Minister angaaende dette Forhold, men efter Præsterne ere blevne bekendte med, at en saadan Art Protest ikke vilde blive modtagen med synderlige Velvilje, have de puttet denne Protest i Papirkurven, – saa fra den Side vil der ikke blive krævet nogen nærmere Forklaring.«

Berntsen havde erfaret, at sagen ogsaa interesserede mange uden for præstestanden, der var forundrede over den trufne ordning i Odense. Personligt nægtede han at tro, at »Grunden dertil kan være, at den danske Gejstlighed skal være saa fattig paa aandelig fremragende og modne Mænd, at der ikke er en eneste gejstlig Mand i Landet, der er værdig til at beklæde Embedet som Biskop over Fyens Stift.«

Denne veltilrettelagte og tilsyneladende længerevarende ordning var utilfredsstillende og syntes ikke i Folkekirkens interesse, og Berntsen mente ikke, at det kunne »undre den højtærede Minister, at dette noget aparte Forhold giver Anledning til allehaande Gisninger og allehaande Rygter, og et af de værste Rygter, der cirkulerer og har fundet Udtryk i Bladene er, at Meningene med denne Ordning skal være, at den højtærede Minister, naar der en Gang hænder ham noget overordentligt som Minister, har tænkt at trække sig tilbage og tage Sæde paa Fyns Bispestol. Jeg anser dette Rygte som værende en Fornærmelse mod den højtærede Minister, og naar jeg nævner det, er det for at give ham Lejlighed til at desavouere det. Jeg maa antage, at der er særegne Omstændigheder, som vi Fynboer ikke kende.«

For at imødegå sådanne spekulationer opfordrede Berntsen derfor ministeren til at give Tinget »en plausibel Grund« til ordningen, og dermed »slaa alle de urimelige og utidige Rygter ned«

Berntsens indlæg og efterlysning af en gyldig grund til ordningen fik hans partifælle *P.A. Alberti*⁴⁸ på Folketingets talerstol med en besk kommentar.

Berntsen kunne ikke være uvidende om grunden til vakancen hverken var, at »en hurtig Afbetaling af Bispeembedets Gæld skulde forbedre Embedet for den, der en Gang faar det. Det er en Selvfølge, at den slags Smaaligheder tages der intet hensyn til.« eller »at Ministeren ikke har kunnet finde nogen, der er skikket og værdig til dette Embede.... Ministeren [ville] med taalelig Lethed...kunne finde en Mand, der i hvert Fald var saa temmelig skikket og værdig til at beklæde Embedet.«

Når Berntsen således som alle andre udmærket vidste, hvilke grunde der *ikke* var til denne trufne ordning »saa er det, jeg siger: Hvorfor staar det ærede Medlem saa op og retter et saadant Angreb paa Ministeren ? Det ærede Medlem ved jo godt ligesom vi andre, at Grunden er og ikke kan være nogen anden end den, at Fynboerne ere saa fromme, at de slet ikke trænge til nogen Biskop [!]. Det ærede Medlem er jo selv Fynbo og roste sig endogsaa deraf, da han havde Ordet.«

Konseilspræsidenten har ordet

Efter spørgsmålet var rejst af Berntsen, men vel især efter den sidste kommentar fra Alberti til den trufne ordning, havde alle nok forventet, at kultusministeren havde taget ordet. Det skete imidlertid ikke i første omgang. I stedet tog konseilspræsident *Hørring*⁴⁹ til genmæle og gav sin forklaring på den trufne ordning:

Sthyr havde ønsket at fratræde ministerposten med udgangen af forrige samling, hvilket *Hørring* havde været imod af flere grunde.⁵⁰ Den væsentligste var, at Sthyr »som den, der her i Rigsdagen havde gennemført Skoleloven, var den nærmeste til at føre denne Lov ud i Livet. Jeg opfordrede ham derfor indtrængende til at blive, men mente, at jeg ikke kunde gøre dette, uden at jeg samtidig holdt ham Vejen aaben til, naar han fratræder sin Ministergerning, da atter at kunne optage det, der er hans egentlig Livsgerning, nemlig Embedet som Biskop i Folkekirken. Det var efter min Opfordring, at den Ordning blev truffen, som nu er truffen, nemlig at Embedet som Biskop i Fyns Stift varetages ved Konstitution.«

Hørring tog således personligt ansvaret for den trufne ordning, som han anså for både fuld forsvarlig og samtidig på linie med lignende tilfælde fra tidligere, hvor en biskop havde overtaget stillingen som Kultusminister.

»Det skete i 1863, da Biskop Engelstoft [Fyn] indtraadte i Mini-

steriet, og ligeledes i 1867, da Biskop Kierkegaard [Ålborg] indtrådte. Det er ganske naturligt, at det er saaledes. Bispeembederne ere saa faa, at en afgaaet Minister vil være udsat for at komme til at vente i en lang Aarrække, inden der indtræder en Vakance, saaledes at han paa ny kan optage sin tidligere Gerning som Biskop.«⁵¹

Hvorvidt den omtalte præsteanadresse havde fundet nogen tilslutning eller ej, hverken vidste eller ønskede Hørring at vide eller komme ind på, men blot sige, at det havde været ham »magtpaalæggen- de at få en af Kirkens Biskopper til at overtage Stillingen som Kultusminister. Jeg fandt, at Folkekirken havde Krav paa en Gang at faa denne Ordning, og jeg ventede, at man fra Kirkens og dens Embedsmænds Side vilde finde, at det var en for Kirken meget heldig Ordning, en Ordning af saa megen Vægt, at den lille Ulempe, der kunde følge deraf, at et Bispeembede henstod med forsvarlig Konstitution, var saa ringe i Forhold til det, Kirken vandt ved den nævnte Ordning, at det ikke kunde have nogen Betydning«⁵².

Hørring tog således på den ene side ansvaret for ordningens tilblivelse og fremførte samtidig provst Kochs argument for at holde en bispestol vakant, men på den anden side undgik han rent faktisk den egentlige anke i sagen fra præsteforeningens side: Hvorfor vakan- cen blev overflyttet til et andet stift?

Hørring påtog sig ansvaret, men hvis er det?

Ved finanslovsforhandlingerne 20.10.1899 – seks dage efter Hørring havde taget ordet og forsvaret sin kultusminister – tog Klaus Berntsen, der var fremkommet med forespørgslen, på ny ordet.⁵³ Han måtte erkende, at han havde modtaget »et aabenhjertigt og tydeligt Svar, og Svaret er tilmed givet mig med større Honnør, end jeg havde turdet paaregne, idet Chefen for Ministeriet, den højtærede Konsejlspræsident, har besvaret Spørgsmaalet og gjort det paa en saa smuk Maade, at han har taget det fulde Ansvar for, hvad jeg har paatalt, paa sine Skuldre. Det er ikke altid, man ser det gaa saaledes til i Verden. I Reglen skubber den ene Ansvaret over paa den anden, men her er der et saa smukt Forhold mellem Kultusministeren og Konsejlspræsidenten, at denne har paataget sig det fulde Ansvar for, at Bispeembedet i Odense ikke er besat.«

Berntsen havde dog sin tvivl om, hvorvidt konsejlspræsidenten så- dan uden videre kunne påtage sig hele ansvaret, eftersom ansvaret

for »Besættelsen eller Ikkebesættelsen af Folkekirkeens Embeder« rent faktisk lå hos kultusministeren.

Desuden måtte Bernsten tilbagegive enhver sammenligning med bisperne Engelstoft og Kierkegaard, der begge efter kort tid vendte tilbage til det embede, de havde forladt og påpegede den egentlige anke mod den trufne ordning:

»Dersom Embedet paa Lolland-Falster var blevet staaende og havde ventet paa sin Biskop, vilde jeg have ladet det være et Forhold mellem Beboerne paa Lolland-Falster og Ministeren, men Forholdet er det, at dette Bispeembede, som den nuværende Kultusminister har forladt, er besat og Vakancen flyttet over til et andet Embede, nemlig til Fyn.....Dette mener jeg gør en væsentlig Forskel mellem det, der skete den Gang, og det, der er sket nu.«

Til Hørrings argument om det urimelige i, at en biskop efter sin ministertid kunne komme til at vente på et nyt bispeembede længe, henviste Berntsen til afdøde *biskop D.G. Monrad*, der både opnåede at være konseilspræsident og kultusminister.

»han undsaa sig ikke for at søge Præstekald ude paa Sjælland og vente der, til et Bispeembede blev ledigt...«⁵⁴

Desuden måtte han erkende, at når Hørring anså det for magtpåliggende at få en biskop til Kultusminister (Hørrings ord blev oplæst), så var han af »en ganske anden Anskuelse« end sine forgængere, der netop var bange for, at Kultusministeren skulle være »for partisk« og derfor hellere valgte en »civil Kultusminister«.

Ud fra dette, som havde været Hørrings hovedargument, mente Berntsen, at det lå lige for at spørge:

»Hvad Udbytte har den danske Folkekirke haft af, at den nuværende Konseilspræsident har sat en Biskop i Spidsen for Kirkens Styrelse?«

Berntsen havde personligt svært ved at få øje på nogle væsentlige reformer på det kirkelige område, der underbyggede dette argument, og syntes derfor, at Hørring havde overvurderet dets betydning.

Derpå fremførte Berntsen det selvsamme scenario, som Schack havde omtalt i sit indlæg i KD:

Jeg vil endvidere sige, at den Stilling, som nu er etableret med Hensyn til Bispeembedet i Odense, er farlig for Fremtiden, thi det Spørgsmaal opstaar jo meget let: Naar det kan gaa an, at et Bispeembede bestyres i lang Tid ved Konstitution af Provster, kan man saa ikke helt undvære Bispeembederne? Kan man ikke i Fremtiden

udelukkende lade dem bestyre ved Konstitution af Provster? Jeg siger: Et af to, enten er Bispeembedet en vigtig Institution, nu ja, saa kan man lade det gaa, som det nu er gaaet, og som det gaar for Øjeblikket paa Fyn. Men jeg tror ikke, at det er en heldig Vej, man her er inde paa. Den højtærede Kirke- og Undervisningsminister forsøgte forrige Aar paa at faa Rigsdagen til at oprette et Bispeembede mere paa Sjælland, men jeg tror ikke, at den ærede Minister vil have nogen synderlig Ørenlyd hos Folketinget med Hensyn til at faa ny Bispeembeder oprettede, naar man ikke en Gang besætter de Bispeembeder, man har.«

Derved var både Gabriel Kochs og Albert Schacks synpunkter fra avisdebatten nogle måneder tidligere, blevet genfremsat – blot i andet forum – hhv. af Hørring og Berntsen.

Klaus Berntsen kunne ud fra Hørrings tale ikke se vægtige argumenter for ikke hurtigst muligt at besætte bispeembedet i Odense. For hvis han virkelig fastholdt [permanent] at ville have en biskop som kultusminister, så kunne han jo blot kalde en ny biskop til kirkeminister, hvis embede den nuværende kunne få, når han ville træde fra.

»Hvorfor skal Embedet saa staa vakant, og da tilmed dette Embede som i alt for lang Tid har været bestyret ved Konstitution?⁵⁵«

En konstitution på en 2-3 år, indtil skoleloven var gennemført, var hverken heldig eller rigtig.

»Jeg tror, at man herved giver Folkekirkens Modstandere Vaaben i Hænde, som jeg ikke ønsker, at de skulle have. Naar jeg har fremdraget dette Forhold, er det, fordi jeg er en Ven af den danske Folkekirke, og jeg ønsker ikke, at der skal foretages Skridt fra Kirkebestyrelsens Side, som kan svække Folkekirkens Anseelse og Betydning.....«

Berntsen ville afslutningsvis pointere, at han ikke havde rejst spørgsmålet, fordi han var »antiministeriel«, men alene fordi han repræsenterede »en fynsk Valgkreds, og fordi dette Forhold er af en saadan Beskaffenhed, at en stor Del af Folkekirkens Præster ikke have ment at kunne forsvare det, men have ønsket at misbillige det«.

Kultusminister Sthyr's kommentar og syn på sagen.

Sthyr havde hidtil forholdt sig tavs på trods af den almindelige snak i befolkningen, uroen og misstemningen i præstekredse med krav

om en redegørelse, der var blevet ført frem i foråret uden dog officielt at være nået helt frem til kultusministeren.

Selv nu hvor kravet om en redegørelse tillige dukkede op fra politisk side i Rigsdagen, følte Sthyr stadig ingen stor trang til at tage ordet⁵⁶. Årsagen hertil var ikke, at han ønskede at skyde sig ind under en andens [Hørrings] ansvar, men fordi han helst havde »ønsket at være fri for at paavise, af hvilken Art de Argumenter ere, som ere blevne førte frem under den Agitation, som en Del af Folkekirkens Præster have sat i Gang i denne Anledning«.

Men nu hvor Klaus Berntsen i Rigsdagen havde »gentaget disse Argumenter«, uden at Sthyr havde truffet »en eneste Tanke, som ikke har været fremme under Præsternes Agitation«, så måtte Klaus Berntsen også tage ansvaret for de »Urigtigheder«, han havde fremført, hvilket Sthyr nu ville påvise.

Hvad angik spørgsmålet om de to fortilfælde med bisper som kultusministre (Engelstoft og Kierkegaard), så gjorde Sthyr opmærksom på, at der i begge tilfælde var givet dem »Tilsagn om, at deres Bispembeder skulde holdes ledige for dem, saa længe de vare Ministre, og der var vist ingen, der tænkte sig, den gang da Biskop Kierkegaard blev Minister, at han kun skulde være det i nogle faa Maaneder.«

Et sådant tilsagn var således almindelig kotyme med historisk belæg, og Sthyr var derfor ganske uenig med Berntsen i hans og præsternes fremstilling af det spørgsmål.

Til eksemplet, som Albert Schack havde fremhævet fra Norge, måtte Sthyr også korrigere fremstillingen. Dr. *Bang* havde ikke været biskop, *inden* han blev statsråd, men professor ved universitetet i Kristiania. Derimod var det rigtigt, at han blev kapellan, da han gik af som minister, »men det var et af det bedste Præsteembeder i Kristiania, og efter 10 Maaneders Forløb blev han Biskop....Der kan paavises det ene Eksempel efter det andet paa, at Folk ere blevne Biskopper *efter* at have været Statsraader, men ikke paa et omvendte«.⁵⁷

Sthyr måtte derfor fastholde overfor denne anke, at »Praksis har været baade i Danmark og Norge, at naar en Biskop blev Minister, blev Embedet holdt Aabent, til han vendte tilbage.«

I de to tidligere tilfælde bestyrede stiftsprovsten bispembedet uden medhjælp, hvilket Sthyr i det foreliggende tilfælde havde fundt urimeligt og derfor havde fået det ordnet således, at den konstituerede stiftsprovst fik en medhjælper.

Efter disse indledende og til dels historiske opklaringer, tog Sthyr fat på det spørgsmål, som var den egentlig årsag til reaktionen blandt præsterne, og at spørgsmålet også var blevet taget op i Rigsdagen: Konstitutionens overflyttelse fra et stift til et andet.

»Saa kan man sige, hvorfor besattes ikke Fyns Stift i stedet for Lolland-Falsters? Det er blevet sagt til mig, at hvis jeg havde ladet Lolland-Falster staa ubesat, skulde ingen have sagt et Ord, men det var det Skifte, der skete, der har vakt Forargelse. Det er naturligvis blevet udlagt, som der ogsaa er skrevet i Bladene, som om det var et bedre Embede, og som man sagde en bedre Bolig.«

At det skulde have noget med boligen at gøre afviser Sthyr pure [men undlader at kommentere, hvorvidt embedet rent lønningsmæssigt er bedre⁵⁸], snarere tværtimod, eftersom han takket være et personligt tilskud, bevilget af Rigsdagen, lige havde fået ombygget og ordnet bispeboligen i Nykøbing. Skulle han alene tage hensyn til »den personlige Behagelighed«, ønskede han »ingenlunde dette bytte, og var endog meget Betænkelig ved at gøre Byttet.«

Nej ifølge Sthyr var forholdet et ganske andet: Konstitutionsmuligheden var både bedre og mere forsvarlig dér.

»Ved Fyns Bispestol kunde jeg faa det ordnet saaledes, at Stiftsprovsten var villig til at frasige sig al Præstegerning, saaledes at han udelukkende kunde vie sine Kræfter til Bispeembedet, naar han fik Medhjælper til at besørge Præsteembedet. Han tager sig ikke af andet, end at han læser med Konfirmanderne, medens han ellers kan anvende al Kraft paa Besørgelsen af Bispeembedet. Denne Konstitution og Ordning er saa forsvarlig, at den var at foretrække, men det kunde jeg jo ikke faa indført andet Steds.«⁵⁹

Udover disse forklaringer vedrørende de ren praktiske forhold, fremfører Sthyr det, der sammen med Hørrings ønske om hans forbliven i regeringen fremstår som hans egen hovedmotivering for den etablerede ordning vedrørende Fyns bispeembede: Kirkeforfatningsspørgsmålet.

Netop dette spørgsmål, hvorledes man kunne opfylde den i Grundloven bebudede forfatning for kirken, så der derved »virkelig vakt en levende Interesse for det ude i Menigheden«, havde interesseret Sthyr længe inden han blev kultusminister, hvilket han i denne forbindelse gør opmærksom på.

»Jeg tør sige, at jeg har gjort for det, hvad jeg kunde, i de Stillinger, jeg tidligere har beklædt. Det er ikke lykkedes mig at faa det

gennemført i det hele Land, men Resultatet blev, at jeg fik indrettet et *Stiftskonvent i Lolland-Falster Stift*.«⁶⁰

Ud over Lolland-Falster stift, havde også Aalborg stift oprettet et stiftskonvent..»og det har været den forrige Biskop over Fyns' mening, hvis han var vedbleven at være rask, at ville gøre det samme.«⁶¹

Sthyr's tanke havde derfor været, »at kunde jeg nu komme til Fyn, kunde jeg faa den Sag sat igennem ogsaa i dette Stift, og naar det først var gennemført i tre Stifter, vilde det nok trænge igennem. Det har været mine Grunde, og jeg tror, jeg kan være dem bekendt.«

Efter at Sthyr nu havde tilbagevist de såkaldt »saglige« argumenter imod ordningen og fremført sine egne »officielle« motiveringer for ordningen, så vender han sig imod de personlige anker, der er blevet rettet imod ham.

»Jeg vil sige, at min personlige Stilling til Sagen er den, at jeg kunde meget godt give Afkald paa at blive Biskop igen, naar jeg gaar af som Minister. Jeg kunde meget godt finde mig i at blive Præst igen og være glad ved det, og hvis man mener, at jeg skulde straffes saa haardt, at jeg skulde gaa af blot med Pension, kunde jeg ogsaa finde mig i det, men jeg ser ingen Grund dertil.«

Embedet bliver forsvarligt passet, mens Sthyr varetager sin ministeregering, som han havde lagt »Dølgemaal paa« kun at have overtaget, fordi han rent faktisk troede, at han kunne udrette noget, selv om han egentlig heller ville vende tilbage til bispegerningen. Han havde forventet en vis forståelse for dette, ja at »man skulde se lidt anderledes paa den Sag, end man har gjort under den Agitation, som har fundet Sted.«

Sthyr er udmærket bekendt med præsteadressen, som aldrig var nået frem til ham. Om det skyldtes frygt for eventuelle repressalier [som antydet af Berntsen] anede Sthyr ikke, han »havde ikke tænkt paa at gøre andet end at spørge dem, med hvilken Ret de blandede sig i den Sag.«⁶²

For at nuancere forholdet yderligere kunne Sthyr desuden oplyse Berntsen og Folketinget om, at han faktisk havde modtaget henvendelser fra »forskellige Sider af den danske Præstestand... om ikke at give efter for Agitationen« eller »opgive at komme til Fyn«.

Sthyr forsikrede derpå endnu engang Folketinget om, at det var hans ærlige mening at vende tilbage til sin gerning, så snart han mente, at kunne forsvare det. Ikke fordi han kunne klage over den behandling, han havde fået i [Folke]Tinget, tværtimod.

»Jeg ved meget godt, at jeg ikke kan vente at være en særlig afholdt Minister i dette Ting, hvis Flertal er i Opposition til Regeringen, men da jeg har faaet Ordet i Dag og er kommen til at tale om denne sag, føler jeg mig forpligtet til at udtale, at jeg paa den anden Side har mærket, at...[når Folketinget] endelig skulde have en Højremand til Kultusminister, der ikke har været nogen særlig Uvilje imod mig. Tværtimod har jeg haft Anledning til at forstaa, at man har haft den Følelse over for mig, at jeg havde en god Vilje til at gennemføre de Sager, jeg havde med at gøre, og at jeg kunne forhandle med Folk. «

Da Sthyr modtog stillingen som Kultusminister var hovedopgaven at forsøge at sætte en ny skolelov igennem. Fra hans tidligere livsgerning og virksomhed i Landstinget, havde han lagt mærke til, at han kunne forhandle med folk af forskellige Partier.

Det gav ham troen på, at dette var muligt, hvilket også lykkedes. Loven blev gennemført, uden at Sthyr ville rose sig eller tage æren alene derfor. Når dette var gjort, mente han, at han kunne gå, men han blev som nævnt anmodet om at blive, indtil loven var ført ud i livet. Afslutningsvis bemærkede han: »Jeg synes ikke, at jeg dermed har begaaet en saadan Forbrydelse, at der var Anledning til at rette stærke Angreb paa mig derfor«.

Med disse ord fra kultusministerens side afsluttedes debatten om dette spørgsmål – under 1. behandlingen af Finansloven.

Spørgsmålet genoptages under andenbehandlingen af Finansloven
Anledningen til at spørgsmålet dukkede op påny ved 2. behandlingen skyldtes et ændringsforslag fra Finanslovsudvalget angående forslaget om ekstraordinær afskrivning på Fyns bispestols embedsgæld.

Et enigt udvalg foreslog, at »*Af de til Lønning ved Fyns Bispeembede til Raadighed værende Midler maa under Embedsledighed intet anvendes til ekstraordinær Afskrivning paa Embedets Gæld*«.

Som Finansudvalgets ordfører uddybede Venstrereformpartiets leder *J.C. Christensen*⁶³ dette ændringsforslag. Når embedet iflg. betænkningen androg 9500 kr. foruden fri bolig, og dermed var »godt aflagt«, så udvalget ingen grund til yderligere at forbedre embedet ved ekstraordinært at afskrive gælden under embedsledigheden – på statens regning, da embedsindtægten jo var statskassens midler.⁶⁴

J.C. Christensen ønskede iøvrigt ikke at kommentere diskussionen, der havde været ført under Finanslovsforslagets 1. behandling omkring Fyns bispeembede, men alene uddybe udvalgets begrundelse for ændringsforslaget.

Det ville det socialdemokratiske medlem *K. M. Klausen*⁶⁵ derimod gerne:

At Sthyr havde valgt netop Fyns bispestol som sin fremtidige ret-rætepost, efter endt ministertid var »valgt med Eftertanke, idet det fynske Bispeembede er det fedeste og bedste, der findes i hele Landet.« Sjællands bispestol havde ganske vist større indtægt, men samtidig også en betydelig gæld, der skulle forrentes og afdrages.

Hvis »den højtærede Minister« nu fik lov til at afdrage hen imod 4000 kr. fremfor de nuværende 1241 kr. på embedsgælden, der på dette tidspunkt udgjorde 16166 kr. ville det betyde, at når der var gået godt 4 år, ville der være et »gæld- og tyngefrit Bispeembede, som staar og venter paa den højtærede Minister.«

En sådan ordning havde Klausen afvist i Finansudvalget, og håbede selvfølgelig også, at Folketinget ville nægte en sådan anvendelse af »Statens Penge«.

Klaus Berntsen, der havde bragt spørgsmålet frem under 1. behandlingen kunne tilslutte sig både Finansudvalgets indstilling og Klausens bemærkning.⁶⁶

»Det gaar ikke an at indføre den Praksis, at man kan lade Embeder staa hen og benytte de til Embedet henlagte Midler til ekstraordinær Afskrivning paa Embedets Gæld, og det saa meget mindre, som det vilde virke absolut som en præmie paa at lade Embeder staa ubesatte saa længe som muligt. Kunde dette Embede blive staaende ubesat nogle Aar endnu, og der hvert Aar kunde afdrages et Par Tusinde Kr., kunde vi Fynboere risikere, at vi ikke i den nærmeste Fremtid fik nogen Biskop.«

Derpå kom Berntsen ind på spørgsmålet omkring den bispebolig, som Sthyr selv havde sagt, var ringere end hans nuværende, og foreslog som konsekvens heraf, at man benyttede vakancen til at skille sig af med den gamle faldefærdige bindingsværksbygning ved at sælge og udstykke den dyre grund og bygge en ny og tidsvarende bispebolig i det nye villakvarter mod Hunderup. Der ville sandsynligvis kunne spares en del penge derved.

Der blev en afbrydelse i Berntsens indlæg, da et medlem af Folketinget mente, at det var synd.

Berntsen så ikke noget »syndigt i at sælge den gamle Gaard, den gamle Kasse, havde jeg nær sagt, thi den er ingen pryde for Byen, og naar man kan tjene betydelige Summer ved at sælge Grunden og købe paa et andet velbeliggende Sted en Bolig, værdig den ny Bisp, synes jeg, at der hverken fra Ministerens eller fra Finansudvalgets Side kunde være noget at indvende imod den af mig foreslaaede eller antydede Ordning, hvilken jeg derfor skal tillade mig at henstille.«

Skønt Sthyr indledningsvis atter gav udtryk for, hvor ubehageligt det var påny at skulle komme ind på spørgsmålet om Fyns bispeembede, kunne han ikke sidde de sidste bemærkninger overhørig.⁶⁷

Til Klausen, »der saa smagfuldt antydede, at det kun var Hensynet til det fede Embede, der var bestemmende for, at jeg ønskede at komme derover, naar jeg ophørte at være Minister, vil jeg tillade mig at minde om, at der slet ikke har været Tale om, at jeg skulde være Minister i en Aarrække«, hvilket måtte være tilstrækkeligt be-lyst under 1. behandlingen.

Demæst pointerede Sthyr overfor Klausen, at en af hans betænk-ligheder ved at overtage netop Fyns bispestol var, om han »kunne være tjent med dette embede«, som han nærmere betragtede som det modsatte af et »Avancement«, hvilket Berntsen havde gjort ham den tjeneste at oplyse, at bispegården i Odense var »alt andet end beha-gelig at komme til for den ny Biskop«⁶⁸

At bruge det tiloversblevne af gagen var en gammel praksis ved længere vakance, [f.eks.] da Lolland-Falsters Bispeembede blev ledigt for to år siden, og som der ikke var det mindste at indvende imod. Havde der været det, ville Sthyr i stedet have foreslået, at den tiloversblevne del var blevet brugt til reparation og grundforbedring af en del af de gamle bygninger, men de involverede embedsmænd fandt det bedst at »lade det gaa som for to Aar siden«

»Jeg siger dette for udtrykkeligt at gøre opmærksom paa, at det aldrig har været min Hensigt, at der ved, at Embedet blev ledigt, skulde ske et saadant Afdrag paa Embedsgælden, at det kunde blive til fordel for den ny Biskop. Det vilde det for det første ikke blive, medmindre der blev afbetalt meget betydeligt, men fremdeles er Sammenhængen den, som det ærede Medlem for Assens (Berntsen) ganske rigtig udtalte, at der vilde blive Tale om store Byggearbejder derovre og det altsaa vilde være naturligt at anvende Pengene dertil, og det har hele Tiden været min Tankejeg har aldrig haft en saa-

dan Hensigt om at indrette Sagen til personlig Fordel for mig. Det har jeg ønsket at udtale, fordi jeg ved, der er Tilbøjelighed til, naar en Mand i min Stilling skal træffe en Bestemmelse, som har Betydning for ham selv, straks at tro, at det er egoistiske Motiver, der ere de afgørende.«

Mht. forslaget om nedrivning mente Sthyr, at udover de rent økonomiske, burde også de historiske faktorer tages i betragtning. Sthyr nævnte, at bispegården i Odense var bygget på en grund, hvor der i gamle dage stod en kongsgaard, et Slot i Odense. Kun grunden og nogle hvælvede kældre var tilbage fra den tid.

Derfor var spørgsmålet, om man kunne forsvare at rive den ned, hvilket allerede havde været på tale for nogle år tilbage, selv om bygningen var dårlig.⁶⁹

Sthyr mente, at der var grund til at betænke sig, når en »Del af Bygningen er en gammel Oldtidslevning eller i hvert Fald en Levning fra ældre Tid.«

Sthyr havde ikke yderligere kommentar til spørgsmålet.

I forbindelse med bispeboligens eventuelle salg gjorde J.C. Christensen opmærksom på, at det var en sag, som Finansudvalget meget vel kunne tage under overvejelse, og måtte samtidig gøre opmærksom på, at det ikke var ganske rigtigt, som det var blevet indvendt, at det forhold, der ønskedes etableret ikke var til fordel for embedet.

Embedets indtægter ville selvfølgelig blive større, når man betaler gælden; selv om de ikke blive større de første år, »...i hvert Fald [ville] den Tid snart komme...[hvor] Embedet [ville] blive betydelig forbedret.« Og resultatet ville blive det samme, dersom man i stedet valgte at bruge pengene på ekstraordinære reparationer, som embedsindehaveren sidenhen ville slippe for.

Derimod måtte J.C. Christensen erkende, at den ønskede ordning her, »i sit Væsen ikke er forskelligt fra, hvad der tidligere har fundet Sted, f.eks. med Hensyn til Bispegaarden paa Lolland-Falster, men der vare Indtægterne noget mindre end i Odense.«⁷⁰

Sthyr medgav J.C. Christensen, at det selvfølgelig (på længere sigt) ville være til bispeembedets fordel, om det overskydende af lønnen kommer det til gode. Det havde han aldrig benægtet, men kun sagt, at det ikke ville blive til »Gavn for den første Indehaver af Embedet, thi man skal nok sørge for, at Afdragene bliver tilstrækkelig store til, at det ikke kan ske.«

I øvrigt påskønnede Sthyr den sobre måde, som J.C. Christensen havde behandlet sagen på.⁷¹

Med denne replik sluttede ikke blot behandlingen af spørgsmålet om Fyns bispestol i Rigsdagen, men også ude i præstekredsene og blandt folk i almindelighed, da de fleste tog det for givet, at Sthyr ville overtage bispeembedet på Fyn, når ministeriet engang måtte træde tilbage.

Selv om Sthyr i Rigsdagen havde givet udtryk for, at han var viddende om, at en del af præstestanden på Fyn havde bedt ham om at holde ud, og at en af de mest ansete [men en unavngiven] Præster i Fyens Stift havde opsøgt ham og bedt ham »ikke at opgive at komme til Fyn«, var der modsat en temmelig stor gruppe af præster, der helst var ham foruden. Det var grundtvigske præster, bl.a. foranlediget af et røre tidligere på året i forbindelse med afslag fra Sthyr på en ansøgning om at bruge missionshuset »Elim« i Odense som midlertidig kirkesal.

Modparten i den sag havde været den meget respekterede grundtvigske præst *Emil Koch*. I et brev til sin bror skriver han 13.03.1900:

»... Vi er spændte på, om vi så skal have Sthyr til biskop. Der hersker mildest talt ikke et ønske herom i stiftet, og er han klog, bliver han herfra. Man er ikke enig om at frakende mig i »affæren« (skønt jeg har adskillige ærværdige provster på min side), men jeg tror, man er enige om at frabede sig Sthyr«⁷².

Udgangen på ordningen – Sthyr's udnævnelse og bispegerning på Fyn

Det viste sig umuligt at få gennemført en skatte- og toldreform, der ellers var fremført i omtrent samme skikkelse, som den forrige regering og Folketinget var blevet enige om, men tilføjet et forslag om forhøjelse af brændevinsskatten, som Venstre var i modstandere af. Herefter standsede forhandlingerne, og ministeriet Hørring måtte indgive sin afskedsbegæring den 27.04.1900.

Og selv om en del præster således gerne havde været Sthyr foruden, så blev han udnævnt til biskop over Fyn 02.05.1900, hvilket de fleste som sagt også havde ventet.

Sthyr skulle således efter endt ministertid til at genoptage sin bispegerning – denne gang på Fyn, hvilket havde affødt snakken

blandt menigmand, debat i præstestanden, røre i pressen og var endt helt inde på talerstolen i Rigsdagen. Samtidig havde hans afgørelse i sagen om missionshuset i Odense ikke just gjort ham populær på Fyn hverken indenfor de grundtvigske eller missionske præster.⁷³

Overfor Fredrik Nielsen beklagede Sthyr bitterligt, at han som minister ikke havde gjort noget alvorligt for at hævde autoriteten overfor specielt de præster, der havde kritiseret ordningen omkring bispestolen på Fyn. Her tænkte han i første omgang nok specielt på folk som Ostenfeld og Schack, som han sandsynligvis formodede ville være faret med større lempe. Personligt gav han udtryk for at være ligeglad med kritikken, men forstod godt, at mere ømskindede personer ville vånede sig⁷⁴.

Trods Sthyr's hævde af det modsatte fremgår det af et brev 01.07.1900 til Rigsarkivar *Bricka*⁷⁵, at hele forløbet og reaktionerne naturligt nok havde påvirket ham:

»Først vil jeg sige Dem Tak for Deres venlige Brev, som det var mig en Glæde at modtage. Jeg har naturligvis ikke kunnet undgåa at mærke – hvad jeg i øvrigt var forberedt paa – at adskillige optræde anderledes overfor mig nu end før, des mere glæder det mig, naar Mænd, hvem jeg i min Ministertid lærte at see paa med Høiagtelse, nu vise sig i samme Lys for mig som dengang. Derfor endnu engang, Tak for Deres Brev.....«⁷⁶

Det var også nogle bevægede dage, der var gået forud.

Sthyr's efterfølger som kultusminister *J.J.K. Bjerre*⁷⁷ havde efter fornyet ansøgning fra Sct. Knuds sogn 18.06.1900 givet tilladelse ved Kgl. resolution til, at missionshuset »Elim« kunne indvies som kirkerum, sådan som Skat Rørdam havde forudset.⁷⁸

Allerede i ugen efter kunne den nye biskop på Fyn – Sthyr – 24.06.1900 således indvie det rum, som den tidligere kultusminister – Sthyr – havde afslået, hvilket vakte almindelig munterhed specielt i de grundtvigske kredse⁷⁹:

Tre dage senere – 27.06. – afholdtes Fyns Stifts landemode, hvor mange af stiftets præster for første gang havde lejlighed til at møde deres nye biskop.

Efter formiddagens gudstjeneste i Sct. Knuds kirke, begyndte det udvidede landemode i en stopfyldt konsistoriesal kl. 14. Her mindedes Sthyr først sin afdøde forgænger Harald Stein og takkede under forsamlingens tilslutning stiftsprovst Balslev for dennes »udmærkede foreløbige Styrelse af Bispeembedet«.

Derefter holdt Sthyr sit bebudede foredrag om oprettelsen af et Stiftskonvent for Fyens stift i lighed med de stiftskonventer, der allerede var oprettet for Lolland-Falster og Aalborg stift.

Efter en kort redegørelse for de hidtidige gjorte forsøg på at tilvejebringe de kirkeforfatningsmæssige forhold, skildrede Sthyr derpå, hvorledes Stiftskonventet for Lolland-Falsters Stift var ordnet.⁸⁰

Landemodets forhandling mundede ud i, at sagen skulle tages op til afgørende forhandling året efter, når den efter Sthyr's ønske var blevet drøftet ude i de lokale forsamlinger og konventer.

Det blev imidlertid ved dette. Ideen om en udvidelse af de hidtidige landemoder med repræsentation af lægfolk til konventer på stiftsplan som grundlag for en kirkeforfatning var ikke længere aktuel. Interessen var i stedet begyndt at samle sig omkring oprettelse af lokale menighedsråd for hvert sogn. I 1901 skete det længe ventede systemskifte, den første venstregering kom til med J.C. Christensen som kultusminister, og han gik straks videre med sin hovedtanke om menighedsråd som grundlaget for en kirkelig forfatning.

Sthyr, for hvem stiftskonventer havde været en kongstanke og det hovedargument, som havde været fremført for at komme til Fyn, fik kun tre år som biskop på Fyn. Han nåede derfor – indlysende nok – ikke at sætte sig større og varige spor.

Meget af tiden skrantede helbredet, så embedet i lange perioder blev varetaget af stiftsprovsten.

En øjenssygdom, som siden professortiden periodevis havde hindret hans fulde arbejdsindsats, tog til i årene på Fyn⁸¹.

Skønt Sthyr prøvede at holde ud så længe som det overhovedet var muligt – nogle mente alt for længe – så måtte han på lægens foranledning, der erklærede ham ude af stand til at »varetage sine Embedsforretninger«, 25.08.1903 indsende sin ansøgning om afsked:

Til Kongen.

Undertegnede Biskop over Fyens Stift Dr. theol. Hans Valdemar Sthyr andrager herved allerunderdanigst Hans Majestæt om at maatte blive entlediget fra det mig betroede Embede. Jeg har i det sidste Aar været Syg og er nu saa svag, at jeg ikke ret længe endnu vil kunne udføre min Embedsgerning. Jeg maa derfor med Henvi-
sing til medfølgende Lægeerklæring andrage Deres Majesæt om at ville entledige mig fra mit nuværende Embede fra den 15de November d.A. at regne og tillade mig paany at oppebære den mig alt tidligere

som forhenværende Minister for Kirke- og Undervisningsvæsenet bevilgede Pension af Statskassen.⁸²

Afskeden blev bevilget 21.09.1903, og ministeriet bemyndiget til at tilkendegive ham »H.M. Kongens allerhøjeste Påskønnelse af den dygtighed og nidkærhed, hvormed han i så lang årrække har tjent kirken og staten«.

Sthyr døde 05.03.1905 i Charlottenlund, men blev begravet i Nykøbing F. – 66 år gammel.

Sammenfatning

Hele forløbet omkring besættelsen af Fyens bispeembede efter Steins afgang er et studie i den temmelig brogede situation såvel det kirkelige som det politiske liv befandt sig i på dette tidspunkt, med et stigende pres mod de hidtidige gængse og accepterede forretningsgange. Man fornemmer her de begyndende sammenstød mellem nye og gamle tanker og ideer.

Noget af det mest slående ved hele forløbet er, at alle parter øjen-synligt synes at være enige om, at der *rent juridisk* ikke er noget at komme efter mht. forretningsgangen. Førhen, når en biskop midlertidigt havde varetaget en ministerpost, var embedet som denne gang også blevet bestyret ved konstitution af stiftsprovsten. Ligeledes havde befordring, dvs. forflyttelse af bisper fra et mindre til et større embede hidtil været fuldt anerkendt og accepteret som en mulighed for advancement.

Det, der gør dette tilfælde en smule anderledes, lad os kalde det mere kontroversielt, er, at der her er personsammenfald mellem den, der ønsker embedet, og den, der har ansvaret for udnævnelsen. Sthyr havde så at sige ikke haft mulighed for at vende tilbage til sit tidligere embede tids nok til at blive forflyttet til Fyn på vanlig vis. En af de væsentligste årsager hertil var paradoksalt nok regeringens »langtidsholdbarhed«. Trods vanskelige betingelser havde den ikke blot holdt stand i over to år, men havde endda formået at få vedtaget en hårdt tiltrængt skolereform. Politisk set var det derfor naturligt nok at bede den ansvarlige minister fortsætte og sørge for, at loven blev ført ud i livet.

Tilsyneladende havde Sthyr heller ikke selv regnet med, at ministertiden ville komme til vare over to år, men fastholdt altså alligevel, at bispeembedet i Lolland-Falsters stift skulle genbesættes for atter

at komme ind under faste forhold. Han kunne selvfølgelig – teoretisk set – have set stort på det politiske, fratrædt ministerposten og valgt at genindtræde som biskop, hvilket de fleste nok havde forventet. Nu valgte han i stedet at genbesætte sit tidligere embede på Lolland-Falster ved at udnævne én af sine gode venner – og samtidig overføre den hidtidige konstitution til Fyn, der i mellemtiden var blevet ledigt, og desuden var et bispeembede – han gerne selv ville befordres til.

Der synes således at være flere faktorer, der gør, at han valgte denne utraditionelle og meget omdiskuterede løsning: Opfyldte sit politiske løfte til konseilpræsidenten, fastholde hensynet til Lolland-Falster ved at genbesætte embedet efter de planlagte to år og endelig ikke mindst at reservere Fyns bispestol til sig selv, for at opfylde sit personlige ønske.

Ordningen vandt tydeligvis ikke megen forståelse fra kirkelig side. Gabriel Koch var en af de få, der stod frem og erklærede denne midlertid trufne ordning for acceptabel. Alligevel er det iøjnefaldende, hvor lidt offentlig kritik, der egentlig blev fremført, i fht. hvor kendt eller berygtet episoden har gjort Sthyr i eftertiden. Der var fra kirkelig (præstelig) side trods alt tale om et beskedent røre i pressen i nogle ganske få uger, og fra politisk hold mest tale om små krusninger på overfladen, nærmest markeringer fra oppositionenes side under Finanslovsdebatten i Rigsdagen.

Selv om både Stein og Sthyr teologisk set var konservative, så var der alligevel en væsentlig forskel, hvilket ikke blot kan tilskrives en væsensforskell, men måske særlig Sthyr's engagement i politik, hvorfra han havde erfaret, at ville man opnå resultater, så krævedes der vilje til forhandling og forståelse for nødvendige ændringer. Denne erfaring fra sit politiske virke har Sthyr ganske givet taget med sig over på det kirkelige område, og det har præget hans rolle i f.eks. Kirkerådet, hvor han sammen med de øvrige yngre kolleger som Clausen fra Århus og Schousboe fra Aalborg kom til at fremstå som »opportunistiske« eller principløse i de to højkirkelige bisper, Stein og Swanes øjne. De to, som personligt heller valgte at være principfaste eller reaktionære overfor ændringer. For dem var det vigtigere, at kirken holdt på sit uden at gå på kompromis, uanset om resultatet blev, at ingen ændringer kom igennem.

Det, som her fra højkirkelig side opfattes som opportunisme eller »følgagtighed«, kunne måske med ligeså god ret fra politisk side kaldes »realpolitik«, det muliges kunst, når det gjalt Sthyr.

Der, hvor vandene virkelig skilles i denne sag, er i *embedssynet*. Der var således en verden til forskel på Steins højkerkelige bispeideal, hvor biskoppen helst fagligt og i myndighed skulle »rage et hoved højere op end andre« for ved sin person at indgyde embedet den rette respekt blandt præster og lægfolk og så på den midtersøgende og centrumskirkelige Sthyr mere jordnære opfattelse af en biskop, der kom til udtryk i sin indstilling af Leunbach som en »ualmindelig samvittighedsfuld Embedsmand, en nidkjær og begavet Præst«. Ifølge Stein var det *personen*, der gav embedet myndigheden, mens Sthyr mente, at *embedets iboende myndighed* også kunne bære en embedsmand med en mindre personlighed oppe.

Denne principielle forskel er vigtig i dette tilfælde, idet den får konkrete følger for synet på Sthyr. Fra Steins og Swanes indbyrdes brevveksling fremgår det tydeligt, at de ikke havde nogen som helst respekt for personen Sthyr, der ikke levede op til deres opstillede myndighedsideal, idet de anså ham for »kirkeligt, videnskabeligt og politisk et nul«, men dog en dygtig administrator.

Fra den moderate og kirkeligsindede grundtvigske side repræsenteret ved bl.a. Skat Rørdam og Fredrik Nielsen var det langt mere personlige grunde end divergerende embedsforståelser, der gjorde det svært at acceptere den trufne ordning: Man havde heller set nogle af sine egne folk komme ind i bispekollegiet og derved være med til at præge sagsbehandlingen i Kirkerådet – i stedet for endnu én fra den centrumskirkelige »klike«.

Men selv om Leunbach ligesom Sthyr således var ret upåagtet i de højkerkelige og de kirkeligsindende grundtvigske kredse – dog af forskellige grunde – tog ingen af disse officielt til orde imod ordningen, men nøjedes med at hæve røsten i private breve til venner og bekendte, og dér give deres helt personlige mening til kende.

Årsagen hertil kan næsten kun være den, at man dels var bekendt med den hidtidige procedure omkring disse stillingsbesættelser, men dels også accepterede, at sådan var *spilletts regler*. Den, der havde magten, havde også »retten« på sin side. Som Otto Møller bemærker, var der ikke altid nogen påviselig saglig grund for en udnævnelse. Andre faktorer spillede som oftest ind: det være sig et venskab med ministeren som i dette tilfælde og/eller en tro partisolddat, der skulle belønnes som de gange Sthyr blev udnævnt, men der kunne også være tale om en kirkepolitisk manøvre, hvor en moderat person fra modpartens lejr udnævntes i et forsøg på at undgå kritiske

røster om »klikedannelse« og samtidig bevare status quo i det hidtidige forhold mellem stat og kirke, som ved Skat Rørdams udnævnelse.

Det er således indlysende, at skulle der komme en egentlig reaktion fra kirkelig side mod denne »ministerielle vilkårlighed« måtte den komme fra den nystiftede præsteforening, der havde ændringer af de hidtidige procedurer i forbindelse med provste- og bispevalg/udnævnelser som et af sine hovedformål for at sikre præsterne en større medindflydelse på, at den der udnævntes til biskop ikke blot var statens embedsmand og forlængede arm, men også »præsternes præst«.

Kritikken fra denne kant var givetvis mere principiel, selv om den hele tiden balancerede på kanten af det personlige, idet Sthyr's tanke om en udvidelse af landemoderne som et slags kirkeforfatningsorgan faktisk også var præsteforeningens politik. Her skulle det ikke handle om subjektive vurderinger af, hvorvidt personen Sthyr kunne leve op til de – af andre opstillede – kriterier eller om man heller havde set en fra sit eget »parti«, men om hvad følgen af denne ordning kunne blive for kirken både her og nu, men også på længere sigt.

Visse kredse indenfor kirken frygtede de »ikke-kirkeligsindede« – socialisterne, fritænkerne og de radikale folk indenfor Venstre – i Rigsdagen, der bl.a. havde hindret en påtrængende deling af Sjællands stift. Det kunne derfor ikke nytte at skyde sig selv i foden ved at give modstanderne gode argumenter for ændringer, der ikke blot ville kunne svække bispeembedet, men også hele kirkens position og omdømme i den tilspidsede politiske situation.

Hvis en stiftsprovst og sognepræst i et stort sogn alene med en smule medhjælp samtidig kunne varetage bispeembedets funktioner og forretninger, hvorfor skulle man så overhovedet aflønne en biskop af statens midler? Var det ikke spild af penge? Det var da også den økonomiske side af sagen, der gav anledning til at sagen kom frem i Rigsdagen, idet Sthyr havde foreslået at bruge den resterende, ubenyttede del af bispelønnen under konstitutionen til ekstraordinære afskrivning på embedsgælden, hvilket der rent faktisk var givet lov til på hans hidtidige embede på Lolland-Falster under hans ministertid.

Det var derfor vigtigt at understrege bispeembedets betydning. Det betød, at en biskop som kirkeminister, der principielt kunne

være et gode under normale forhold, under de nuværende omstændighed og med de følger, det måske kunne få (ingen vidste jo på daværende tidspunkt i hvad retning de nye politiske fraktioner ville tage i f.h.t. kirken) kunne være en alt for høj pris at betale for kirken, og ordningen om ikke et onde, så dog uheldig. Derfor måtte nogle hæve røsten – om ikke for andet, så dog for signalværdiens betydning: der accepteres ikke ændringer fra politisk hold i de kirkelige embeder i særdeleshed eller i strukturerne i almindelighed, hvilket tavsheden ellers godt ville kunne blive tolket som.

Selv om det tydeligt fremgår, at der var mange aspekter, der spillede ind på sagens udvikling, så faldt meget dog tilbage på Sthyr, som i forvejen ikke var specielt højagtet i det kirkelige miljø men ansås for ret ordinær i f.h.t. de positioner han havde opnået. Positionerne ansås for politiske udnævnelser, hvilket de vel også var. Hans tilknytning til partiet Højre syntes på den ene side at være en afgørende faktor for hans udnævnelser, men var på den anden side en hæmsko for hans anerkendelse, idet Højre nu kun havde den formelle magt, mens de reelt nu var afhængige af Venstres forgodtbeholdende. Sthyr stod faktisk i den situation, som Stein havde frygtet at komme til at stå i, hvis han var blevet biskop over Sjælland.

Desuden var Sthyr som centrumsmand uden et egentligt kirkeligt socialt netværk som f.eks. de grundtvigske eller missionske havde, hvilket ikke må undervurderes. Det gjorde ham mere sårbar overfor kritik. Muligvis var det også almindelig kendt, at økonomi og Sthyr normalt ikke gik godt i spænd sammen, hvilket gav hans modstandere yderligere et argument i f.h.t. den trufne ordning, da det ikke var nogen hemmelighed, at Fyns bispeembede var et økonomisk langt bedre embede end Lolland-Falster, og dermed et avancement, selv om Sthyr forsøgte at så tvivl om dette.

Men det der bør tælle til hans fordel i denne sammenhæng er, at rygterne, uanset om de skyldtes det ene eller andet – i hvert fald sagde, at Sthyr allerede 10 år tidligere havde været interesseret i at komme til Fyn. Det var altså ingen ny tanke – nu opstod chancen desværre på et ganske ubelejligt tidspunkt for Sthyr – og samtidig havde han tilsyneladende nogle gode kirkepolitiske intentioner for skiftet: via en lagkagemetode at søge at vinde sympati for ideen om at inddrage landemoderne som en kirkeforfatningsmæssig melleminstans med forbindelse til Kirkerådet og med mulighed for at »virke udad« eller nedad og hen ad vejen afføde »menighedsråd« – i

landets tredje stift. Sthyr havde flyttet sig meget på de ti år, der var gået fra han tog sagen op i kirkerådet i 1888 og frem til oprettelsen af Lolland-Falsters stiftskonvent 1897. Selv om gejstligheden (pga. biskoppen) stadig var i overtal, var tanken om inddragelse af lægmænd blevet langt stærkere hos ham, hvilket igen kunne være et udslag af Sthyr's sans for realpolitik. Fra sit politiske arbejde i Rigsdagen må han have været bekendt med, at bl.a. J.C. Christensen var en varm fortaler for tanken om menighedsråd, og at det på et tidspunkt nok ville blive en realitet. Desværre gjorde sygdom kort efter tiltrædelsen på Fyn det umuligt for Sthyr at deltage i debatten omkring dette spørgsmål.

Situationen var på dette tidspunkt ikke så entydig, som den i eftertiden er blevet gjort til. Det er tydeligt nok, at der var mange fodfejl undervejs, men der blev heller ikke givet meget ved dørene. Meget havde givetvis set anderledes ud, hvis Sthyr havde valgt det sikre og trådt tilbage for derpå at lade sig udnævne til ny biskop over Fyn af sin efterfølger som minister. Ligeledes havde situationen nok været en anden, hvis det havde været en af de »populære bisper«, der havde været kultusminister, men tidens ugunst var ikke til, at f.eks. Skat Rørdam blev det. Ikke fordi han vel politisk lå specielt langt fra Højre, men fordi han var grundtvigianer, hvilket betragtedes som henhørende til den politiske opposition. Man kunne simpelthen ikke have en grundtvigianer som kultusminister i en Højre-regering, hvilket Rørdam næppe heller ville have ønsket sig. Sthyr var derfor det bedste bud, den bedste mand i den givne situation, *hvis* man ville fastholde ønsket om en biskop som minister.

Kornerup kaldte det som sagt »tilfældige omstændigheder«, at Sthyr nåede frem til sine positioner. Det er spørgsmålet om det ikke er forenklet, med mindre hele den lange periode, der normalt kaldes »provisorietiden« også skal henregnes under tilfældige omstændigheder. Hvis ikke, er det svært at tale om det tilfældige i Sthyr's udnævnelser. De var politisk betingede, men ikke tilfældige. Sthyr var jo rent faktisk Højremand og havde været det længe (stillede første gang op til folketingsvalget i 1881), endda en yderst aktiv Højremand. Mht. de »glimrende evner« så ragede Sthyr ikke et hoved op over alle andre, men var meget jordbunden og praktisk anlagt, skønt mange mente, at han havde temmelig høje tanker om sig selv. Glimrende evner eller ej, de rakte trods alt alligevel til at være den mand, der var brug for, da der skulle udnævnes en kultusminister 1897.

Andre var – som antydnet – muligvis blevet spurgt først, men havde betakket sig denne post i en tilsyneladende håbløs situation. Sthyr påtog sig ansvaret, en skulle jo gøre det, og nåede rent faktisk at udrette noget specielt indenfor skoleområdet, hvilket i sig selv var en præstation under så svære vilkår, hvilket vel til dels skyldtes en evne til at forhandle, til at give og til at tage, hvilket jo kan være en glimrende og yderst effektiv evne i sig selv.

Tanken har som nævnt ikke været at lave et forsvarsskrift for Sthyr med 100 års forsinkelse, men at prøve at kaste lys over nuancerne i et i sig selv spændende intermezzo i dansk kirkehistorie, som grundlag for en bedømmelse af, hvorvidt det eftermæle Sthyr har fået, har været fuldt berettiget eller om andre hensyn og faktorer har medvirket til at give det den farve, det har fået.

Summary

As one of only a few Danish theologians, Hans Valdemar Sthyr (1838-1905) was able to hold several high offices of the Church, as well as in the political life (professor, bishop and minister for education and church affairs) in the latter part of the 19th century. Danish political life was dominated by disputes over the controversial provisional state budgets, while at the same time, the revivalist movements gain increasing influence in church life.

As a conservative politician and »Central Party« churchman, Sthyr had the right qualifications to achieve prominent positions, while at the same time he received no appreciation from his contemporaries or in posterity; his political affiliations as well as his positions in church life were with parties of a declining influence.

Sthyr was responsible for the passing of a badly needed new Education Act in 1899, but in general he is mostly remembered for his handling of the appointment of a new bishop in Fyn in 1900: He transferred and renewed his own vacancy from the diocese of Lolland-Falster to Fyn in order to be able to take up the position of bishop in Fyn after being dismissed as minister one year later. This manipulation has ever since been considered only negatively.

The intention in this paper is to examine, whether the verdict on Sthyr – that his career in the church was due »more to coincidence than outstanding ability« – has been justified, in light of the relative importance of the actual issues. It is being considered, to what ex-

tent the differing opinions on church life in general and the importance of the ministry in particular, along with disappointed hopes of promotion among his opponents, have influenced Sthyr's decisions. Also the need for the newly formed Union of Clergymen to emphasise its wish to play a decisive role in church politics as well as Sthyr's own motives behind the controversial manipulation are considered.

Noter

1. Christian Thorning Engelstoft (1805-89) professor i kirkehistorie 1834-51, biskop over Fyn 1851-89, kultusminister 1863-64, har som den eneste beklædt de samme stillinger som Sthyr.
2. I sine erindringer vurderer sp. ved Andreas k., Kbh. J. Steen ikke denne dobbeltvirksomhed hos Sthyr som et gode. Han skriver: »I modsætning til Peder Madsen, der var sig bevidst, at »in der beschränkung zeigt sich der Meister«, og derfor holdt sig til teologien, havde H. Scharling og Sthyr ikke alene interesse for, men tog et arbejde for mange andre ting, hvad der ikke var til gavn for deres teologiske professorgerning; Studenterne havde Indtryk af, at de undertiden kom ganske mangelfuldt forberedt til deres Forelæsninger...Sthyr var jo i høj grad optaget af politiske og sociale Interesser og blev da ogsaa som bekendt en Tid Kultusminister..« *Et Liv under Guds Naade* 1931 bd. I 47f.
3. I et brev til sognepræsten i Gylling Lars Otto Møller (1831-1915) skriver præsten og naturvidenskabsmanden Jakob Severin Deichmann Branth 04.01. 1900: »..Du kender nok anekdoten om afd.[øde] Biskop Fog, der i distraktion sagde i bisperådet i anledning af V.[ilhelm] Becks ytring om at det var vanskeligt at sige, hvem af bisperne der var den største klodrian: det må jo være [Johannes] Clausen [biskop i Århus 1884-1905], dersom det ikke skulle være Sthyr«. Erik Nørr *Mellem Otto og Jakob* 1986 320. Og i 1922-17 år efter Sthyr's død – gengiver *Fyns Tidende* i en lille notits et uddrag af et interview fra *Roskilde Dagblad* med folketingets daværende viceformand K.M. Klausen (se note 65) under overskriften »D'Hrr. ved jo – -:«: »Kultusminister Sthyr havde en skik, der irriterede os. Naar vi drøftede noget vedrørende Universitetet, sagde han: »Ja, d'Hrr. véd jo, at jeg er en gammel Videnskabsmand!« Var det Skolen, det gjalt, sagde han: »Ja, d'Hrr. véd jo, at jeg er en gammel Skolemand!« Var det Kirken, var han en gammel Præst, var det Landbruget, var han en gammel Landmand osv. Engang da han begyndte at tale om Brejninge Aanssvageanstalt, puffede Alberti til mig og hviskede, som for at komme Ministeren i Forkøbet: – Ja, d'Hrr. véd jo, at jeg er gammel Idiot!« *Fyns Tidende* 30.09.1922.
4. *DBL XXII* 595. Det kursiverede er mine fremhævelser. Bjørn Stisgaard Korne-rup (1896-1957) Dr. theol 1928, underarkivar Landsarkivet Viborg 1925, Rigsarkivet 1928, Arkivar II 1932, Arkivar I 1939, overarkivar 1946. Kgl. Ordens-histograf 1951.

5. *Fyens Stiftsbog* 1987 19. Knud Christian Holm (f. 1915) c. theol. 1939, hjpr. Thisted, Tilsted, Skinnerup 1941, kkp.Tagensbo k., Kbh. 1946, pr. valgmg. Hertemind og omegn 1952. Biskop over Fyn 1958-84. At det forholdt sig således bekræftes af en af Sthyr's samtids, kgl. translatør Otto J. Hammerich, som i sine erindringer fra Frederikshavn påviser, at vittigheden allerede før havde været brugt i forbindelse med Sthyr's udnævnelse til biskop i 1887: »...Paa den Tid kunde man i et københavnsk Vittighedsblad læse følgende Gaade: Hvad forskel er der paa Kong Christoffer den Anden og Kong Christian den Niende? Jo, Christoffer den Anden satte Lolland-Falster over Styr, men Christian den Niende satte Sthyr over Lolland-Falster....«. *Fra Fladstrand til Frederikshavn*. Nogle erindringer hørt og set af Kgl. Translatør Otto J. Hammerich 1932 22. At sagen blev husket længe vidner en notits under »Af ugens Krøniker« i det grundtvigske tidsskift *Menighedsbladet* 06.10.1929 – 24 år efter Sthyr's død – hvor han og episoden atter trækkes frem i lyset af redaktøren, den senere biskop i Roskilde Axel Rosendahl, i forbindelse med at daværende kirkeminister Peter Dahl ville bortspare 100 præstestillinger. Under den underfundige overskrift »Lidt Cykelogi«, der spiller på de omtalte personers navne, skriver Rosendahl: »Der er forskel paa Sthyr og P. Dal. Ganske vist ligner de hinanden i Tendensen til at bruge Bremse, saaledes at Embeder en Tid lang stod ledige; men deres Kørselsretning var alligevel ikke ens. Sthyr lod en Bispestol være ubesat, saa at han selv i den givne Situation, naar den politiske Væltepeter viste sig at svare til sit Navn, kunde svinge sig op i den biskoppelige Sadel. P. Dahl vil ikke fra nogen Side blive mistænkt for at pønse paa slige Manøvrer. Der er mere »stel« i P. Dahl end i Sthyr. Det drejer sig nemlig om et Princip, en fast tilrettelagt Plan«. *Menighedsbladet* 1929 633.
6. Harald August Eduard Stein (1840-1900) 2. ord. Kateket Holmens k., Kbh. 1867-74, tillige præst ved Diakonissestiftelsen og bestyrelsesfmd. 1872-80. Fmd. for Kbhs. IM 1879-86. Sp. Sct. Matthæus k., Kbh. 1880-89, biskop over Fyn 1889-99. Stein var en af hovedstadens mest markante præster gennem sit formandskab i Københavns IM, sit virke på Diakonissestiftelsen og samtidig en meget afholdt prædikant, da han kom til Fyn som biskop fra det store og arbejdskrævende Sct. Matthæus sogn. – Det var Christian d. IX's ønske, at embedet som Fyns biskop først skulle tilbydes Harald Stein, hvilket kultusminister Jacob Scavenius og Sjællands biskop Bruun Juul Fog kunne tilslutte sig. Stein selv var tøvende og udbad sig betænkningstid, men gav i et brev til sin ældste broder [Theobald Stein] 18.02.1889 udtryk for, at kom der »et enstemmigt kald fra Myndighederne, føler jeg det som en Pligt at gaa ind derpaa. Jeg ønsker ikke Befordring, thi jeg er omgivet af megen Hjertelighed [ved Mathæuskirken], og alt trives, og jeg har ingen Frimodighed til at »melde mig selv« som Candidat til en bispestol.« Johannes Stein *Biskop Harald Stein* 1933 57f.
7. Bruun Juul Fog (1819-96), 1. rkp. Holmens k., Kbh. 1857-67, Holmens provst og sp. sst. 1867-81, biskop over Århus stift 1881-84. Sjællands biskop 1884-95.
8. Thomas Skat Rørdam (1832-1909) dr. phil 1859, sp. Sønderup 1869-73, Rønnebæk-O 1873-80, Helligåndskirken, Kbh 1880-86, provst ved Holmens k. 1886-95, dr. theol. h. c. 1894, Sjællands biskop 1895-1909.

9. Hans Jørgen Swane (1821-1903) sp. Hjermind-Lee-Hjorthede 1857-68. Provst for Middelsom-Sønderlyng Hrd. 1860-68. Sp. Føllenslev-Særslev og provst for Skippinge-Ods hrd. 1868-71, sp. ved Viborg domsogn, Asmild og Tapdrup og stiftsprovst i Viborg 1871-78. Biskop i Viborg 1878-1903
10. Brev til biskop Fog 21.12. 1894, *Biskop Harald Stein* 71.
11. I en samtale med Stein påpegede daværende kultusminister Vilh. Bardenfeldt, at han først havde indledt forhandling med Stein, fordi han anså ham for stående i et »retfærdigt og ligeligt Forhold til alle Retninger, medens Skat. R[ørdam]. i sine *tidligere* Aar havde vovet sig for yderligt i Partiretning« [B. påpegede, at ligesom det var hans overbevisning, at kirkens minister måtte stå over partierne, måtte Sjællands bispestol heller ikke besættes af partihensyn]. Stein havde desuden en passende alder og erfaring fra Fyn, der talte til sin fordel. Men Steins manglende lærdom sammenlignet med Skat Rørdams og dennes bedre forhold til Det teologiske Fakultet samt større indflydelse i det københavnske kirkeliv gennem bl.a. Bethesdamøderne, talte til Rørdams fordel. Da Stein selv var i tvivl og vægrede sig, udbad Bardenfeldt sig derfor betænkningstid til at drøfte spørgsmålet på regeringsplan. Brev fra Stein til Swane 13.01.1895, *To Højkirke mænd v. P.G. Lindhardt og Jørgen Swane* 1958 311ff.
12. I brev til Biskop Fog, jf. note 10: »Medens jeg nu – indenfor min begrænsede Kreds [Fyn] – har en Indflydelse, som jeg med Tak paaskjønner, og som kan være til gavn for Stiftet, hvori der findes urolige Hoveder, vilde jeg som Landets første Gejstlige snart komme til at staa som en magtesløs magthaver, i besiddelse af Magtens Attributer, men uden at have Udøvelsen af denne. Et sørgeligt Fremtidsperspektiv opruller sig for mig. Hos Kirkeaadets yngre [opportunistiske] Biskopper (Clausen, Scousboe og Sthyr) vil jeg ikke finde Forstaaelse.... Theologisk Facultet vil næppe hilse mig med Velvilje.... Flertallet af Præsterne i By og paa Land – og Størstedelen af Lægfolkene, som nære kirkelig Interesse, ønske ikke mig men bestemte Skat-Rørdam til Sjællands Bispestol. Hvad hjælper det, at mit Valg kan »sættes igennem« ved Kongens Naade og Deres [Fogs] kraftige Velvilje, naar jeg saa bagefter intet kan »sætte igennem« og daglig maa erfare, at Snorene hvile i en andens Haand..... Det er min fulde Overbevisning, at naar der ikke indenfor det theologiske Facultet kan findes en passende Person, saa er Rørdam uundgaaelig, og jeg anser det ogsaa for bedre, at han med »Styrelsen« forener »Embedet«, end at han faar den første, medens en Skygebiskop beklæder det sidste.« *Biskop Harald Stein* 73f.
13. Stein og Swane frygtede Peder Madsen (1843-1911) docent 1874, professor i NT 1875-1909, Sjællands biskop 1909-11, der adskillige gange var mere eller mindre officielt på tale som bispeemne: 1883 på Sjælland, 1895 i Ribe. I 1900 fik han tilbudet om Aalborg af sin gamle studiekammerat Sthyr, to gange henvendte J.C. Christensen sig til ham om Fyn 1903, og i 1905 ønskede alle stiftets provster ham til Århus. Frederik Torm *Biskop Peder Madsen, en Levnedsskildring* 1926 169.
14. Brev fra Stein til Swane 01.03.1895 *To Højkirke mænd* 328. Stein havde undervejs erfaret fra Fog, der absolut foretrak Stein, om nødvendigt kunne acceptere Rørdam, men for enhver pris ville undgå Peder Madsen (Stein til Swane 13.01.1895, *To Højkirke mænd* 313), at Steins kandidatur ikke var kongen

- magtpåliggende. Da Fog havde bragt Steins navn i forslag, havde kongen straks udbrudt: »Synes De ikke [Stiftsprovst J.P.M.] Paulli?« (Stein til Swane 20.01.1895, *To Høj Kirkemænd* 314f.). Trods sit umiddelbare udbrud fastholdt Kongen dog ønsket om Stein, mens Bordenfeldt ved et møde foranlediget af kongens synspunkt kunne meddele Stein, at regeringen i overensstemmelse med den almindelige stemning blandt de sjællandske præster måtte foretrække Rørdam. Men dersom Stein nærrede ønske om at blive Sjællands biskop, stod han ved sit tilbud, selv om det politisk set ville være mere gnidningsløst at indstille Rørdam. Stein trak derpå sin kandidatur tilbage, idet han erindrede om, at han aldrig havde næret ønske derom, men alene ville træde til, hvis der ikke var andre muligheder (Stein til Swane 17.02.1895, *To Høj Kirkemænd* 321f.). – Iflg. *Fyens Stiftstidende* 21.02.1895 havde Stein modtaget en »Tillidsadresse« fra samtlige fynske provster der udtalte håbet om at han måtte blive på Fyn. *To Høj Kirkemænd* 327f.
15. *Biskop Harald Stein* 76f. Et brev fra Stein til Swane 26.04.1898 giver et godt indblik i Steins sygdomsforløb: »Jeg besørger med Iver og Lyst alle mit Embedes Sager, forsaa vidt de kunne røgtes indenfor Stuens Vægge. Paa Ordinationer og Visitationer tør jeg jo ikke tænke.« *To Høj Kirkemænd* 488.
 16. Brev fra Sthyr s Privatarkiv i Rigsarkivet, RA 6394. »Jeg har brevvexslet med Sthyr og gaaer venteligt af ved Aarsskiftet; – men muligen kalder Herren mig hjem forinden« Brev fra Stein til Swane 26.10.1898, *To Høj Kirkemænd* 491. – Alle opmuntringer til at have tillid til lægernes behandling afviste han: »At Lægen vil gjøre mig rask er priseligt, men Gudherrens Tanker gaa næppe i den Retning. Jeg venter selv at blive »hjemkaldt« i Løbet af Efteraaret, men vil Gud forlænge Tiden, da maa jeg jo bie paa hans Ting og øve mig i at sige »Guds Vilje ske«. Brev til sine brødre 29.10.1898, *Biskop Harald Stein* 77. Eugenius Sophus Ernst Heltzen (1818-98) jurist og godsejer, amtmand i Åbenbrå 1850, konservativ politiker, justitsminister og midlertidig kultusminister 1864-65, stiftsamtmand på Fyn 1869-98.
 17. »Sthyr vil ikke modtage min Ansøgning om Afsked før i Aarets sidste Dage. Om Gud ellers lader mig leve saalænge, vil jeg gaa af den 1. Maj; jeg har da været Fyens Biskop i 10 Aar – Guds Villie skee!« (brev fra Stein til Swane 10.12. 1898, *To Høj Kirkemænd* 491). Stein begrundede sin afskedsbegæring til kongen med, at han på grund af »legemlig Svagthed ikke seer...[sig] i Stand til med fuld Kraft at varetage Embedets Pligter«. Journalsag ZZ 2003 (1899) Kultusministeriets arkiv, RA.
 18. *Biskop Harald Stein* 78.
 19. Stein modtog efter Cultusministeriets indstilling samtidig kongens påskønnelse af sin fortjenstfulde virksomhed i kirkens tjeneste i form af udnævnelse til Kommandør af dannebrog af 1ste grad. (Ministerens forestilling, journal ZZ2003 Kultusministeriets arkiv, RA.)
 20. Brev fra Fredrik Nielsens Privatarkiv, RA 6031. Personligt håbede Skat Rørdam på, at kunne få Peder Madsen til Fyn Marie Rørdam *Et Tilbageblik* 1911 361. Vilhelm Carl Schousboe (1841-1900). Inspektør på Borchs Kollegium 1864-67, konst. højskoleforstander i Greve 1867-68, lærer ved Hærens elevskole 1868, kateket og inspektør ved Borger- og Almueskolevæsenet, Viborg

- 1869, Feltpræst 1870-74, 1877, kap. Garnisonskirken. Kbh. 1875, sp. 1879. Bm. af IM s.a., biskop over Aalborg 1888-1900.
21. Fredrik Kristian Nielsen (1846-1907) ord. Kateket, Vor Frelser k. Kbh. 1873-77. Professor i kirkehistorie 1877-1900. Biskop i Aalborg 1900-5. Biskop i Århus 1905-7. Nielsen var ved at køre træt i universitetslivet. Et af de »store« bispeembeder havde Nielsen opgivet at få; dem fordelte jo »kliken« – som han bittert kaldte den centrumskirkelige kreds – men var interesseret, hvis nu Lolland-Falster blev ledigt. P.G. Lindhardt *Fem Aalborgbisper*, Festskrift i anledning af 400-års-dagen for bispestolens overflytning til Aalborg 1954 126.
 22. Lauritz Nicolai Balslev (1845-1923) Hjelpepræst Brændekilde-Bellinge 1875. Hjelpepr. Århus domkirke 1876, sp. Hvilsager-Lime 1877-83, sp. V. Hæsing-SL. 1883-95, provst for Salling hrd. 1892. Sp. v. Sct. Knuds k. og stiftsprovst over Fyn 1895-1903, biskop over Fyn 1903-21. Johan Alfred Heiberg (1848-1936) dansk pr. Chicago 1873, sp. Aulum-H 1879, provst i Hammerum hrd. 1881, sp. Vejlbj, Fyn 1885, sp. Vor Frue, Odense 1888, sp. Krist k., Kbh 1900, provst Kbhs vestre provsti 1901, sp. Sct. Mariæ, Helsingør 1909-15.
 23. Konstitutionshonoraret udgjorde 2100 kr. årligt fra bispeembedet foruden et vederlag på 400 kr for bestyrelsen af et legat. Af et brev 07.05.1899 fremgår det, at Balslev havde problemer med selv at finde en medhjælper (»en ung tjenstledig Præst eller theologisk Kandidat, som baade var vel skikket og villig til at være ordineret Medhjælper i mit Embede som Sognepræst ved Sct. Knuds Kirke«) Han bad derfor ministeriet om at opslå stillingen med ret til selv at vælge blandt ansøgerne. Vederlaget var: fri Station (undtagen Vask) i mit Hus og desuden 100 Kr. maanedlig, men ikke Offer af Menigheden. Medhjælperen skulle desuden være ugift og villig til at forrette Tjeneste i Lighus med en personel Kapellan, som overdrages ham af Sognepræsten, saavel Prædike-tjeneste og kirkelige Forretninger som Kontorarbejde. – Da Stillingen var »midlertidig« var vedkommende på månedsløn, og skulle kunne opsiges enten med en måneds eller et kvartalsfrist. 07.06.1899 kunne Balslev meddele, at han udvalgt Candidat A. J. P. H. Gjerulff som sin medhjælper. Gjerulff blev ordineret 05.07. og tiltrådte 09.07, jf. brev fra Balslev til ministeriet 10.07.1899 (Journal ZZ2003, Kultusministereiets arkiv, RA).
 24. Forestillingerne forefindes i koncept i Kultusministeriets arkiv som hhv. journalsag ZZ 2003 og ÆÆ 613, RA.
 25. Ovidius Sophus Assens (1832-1914) sp. Rødby-Ringsebølle, provst for Fuglse Hrd. 1876-1904, stiftsprovst for Lolland Falsters stift 1899-1904. Assens blev ved kgl. Res. 28.06.1897 konstitueret biskop på Lolland Falster, hvilket Sthyr havde betinget sig for at træde ind som minister 23.05. s.a. Iflg. *Ministerialtidende* 1897, del B., 411, var Sthyr blevet bemyndiget til at udnævne Assens. Assens blev udnævnt til ny stiftsprovst, samtidig med, at Leunbach overtog bispeembedet, idet den hidtidige stiftsprovst Hans Friederich Helweg (1816-1901) pr. i Haderslev 1856-64, sp. i Købelev 1867-1901, stiftsprovst for Lol.-F 1886-99, meget belejligt også tog sin afsked. Noget tyder på, at Sthyr hele tiden havde forestillet sig, at konstitutionen højst ville vare to år, jf. brev fra Swane til Stein 10.06.1897: »...vi maae være meget tilfredse med den Ordning, hvorved Provst Assens foreløbig besørger Embedet i 1 ell. 2 Aar, medens Ordina-

- tionerne henvises til Biskopperne. Jeg har kjendt lidt til Assens i tidligere Dage, han er en velfunderet Theolog, en besindig, paalidelig og elskværdig Mand, og var idetmindste i sin Tid fuldt ud folkekirkelig. *To Højkirkemænd*, 457. Politisk var det en yderst ustabil tid at være minister i, regeringen var svag. Stein skrev 26.05.1897 om Sthyr: »Forhaabentlig er han forstandig nok til at reservere sig sin Bispestol en lille Tid; thi »beregneende Politikere«, som jo heller ikke vilde indtræde i Cabinettet, spaar det nys dannede Ministerium kun en kort levetid.« *To Højkirkemænd*, 453. Heller ikke Otto Møller regnede med nogen lang ministertid til Sthyr: »Mon der skal en ny Bispe i Sthyr's Sted? Eller han vil maaske holde sig Vejen aaben tilbage til denne Stol; han bliver vel heller ikke gammel, hvor han nu er løftet op. Erik Nørns nyudgivelse af *Breve mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam* 1999 IV, 50.
26. Henrik Christian von Leunbach (1837-1903) sp. Alslev-Hostrup 1870-73, Kolding 1873-83, Skeby-Otterup 1883-87. Tranekjær-Tullebølle (1887-99). Medlem af DMS bestyrelse 1877-84. I et brev til Fr. Nielsen 09.05.1899 omtaler Rørdam Leunbach som en »en sjældent brav og varmhjærtet Mand, maaske noget eftergivende overfor sig selv og blød overfor andre (?), men absolut med Hjertet paa rette Sted, saa jeg haaber, at han skal gøre et trofast Arbejde som Biskop, – ogsaa i Kirkeraadet, om det bliver samlet igen.« (Fr. Niensens privatarkiv, RA 6031).
27. »Hans [Leunbachs] Udnævnelse til Biskop maa vistnok – trods alle de gode Egenskaber, L. sad inde med – kaldes et Misgreb fra den kirkelige Styrelses Side. Bispestillingen i Danmark forudsætter Mænd, der er et Hoved højere end alt Folket; den udvortes Embedsmyndighed er saa ringe; alt beror paa den aandelige Myndighed, som Embedets Indehaver selv har, og netop paa dette Punkt, manglede L. de fornødne Forudsætninger; han var vel lidt af sine Præster og Lærere paa Grund af sin kærlighed og Hjælpsomhed, men han var ikke den, der med Aandens Myndighed kunde tale det afgørende Ord«. Max Groshennig og Th. Hauch-Fausbøll: *Danmarks Præstehistorie 1884-1911* 1932 bd.2, 522.
28. Leunbach og Sthyr udnævntes begge til alumnus på Borchs kollegium 16.03.1862, jf. »Inspectors Protokol for Borchs Kollegium«, RA. Sthyr blev desuden sp. i Alslev-Hostrup efter Leunbach, som vel har lagt et godt ord ind for ham: »Ved den Tid Pastor Leunbach søgte Forflyttelse fra Alslev (til Kolding), attraaede Lic. [theol.] Sthyr Præstembede og søgte et Embede paa Fyn. Da hændte det sig, at han kom i Besøg i Alslev Præstegaard hos sin gode Ungdomsven, Pastor Leunbach. Denne opfordrede ham til at søge Alslev-Hostrup, der lige var bleven opslaaet ledigt. Sthyr fik Lyst til at blive Leunbachs Eftermand, trak sin Ansøgning til det fynske Kald tilbage, søgte og fik Embedet her 28.07.1873«. *Fra Ribe Amt* 1915-18 bd. 4, 705f.
29. *Danmarks Præstehistorie i Aarene 1885-1914* (1914) 15. I brev til Fr. Nielsen 09.05.1899 skriver Rørdam om bispevielsen: »Paa Andsen Pinsedag [22.05.1899] skal jeg saa have Bispevielse. Leunbach har paa Gr. af sin Hustrus Død [19.03.1899] bestemt frabedt sig noget Gæstebud i den Anledning, hvilket paa en Maade er en Nemhed for mit Hus, som ellers maatte have været »paa den anden Ende« begge Pinsedagene, men det forekommer mig dog noget fatigt, at den Festlighed udelades«. (Fr. Nielsen privatarkiv, RA 6031).

30. Efter Schousboes død tilbød Sthyr Fr. Nielsen bispeembedet i Aalborg, dog først efter at Peder Madsen havde sagt nej (jf. brev af 10.03.1900 i Peder Madsens privatarkiv, NKS 4140,4°, Kgl. Bibl.), bl.a. fordi han regnede med at skulle være biskop i det stift, der skulle udskilles fra Sjællands stift og have sæde i Næstved. *Fem Aalborgbisper* 126.
31. I et brev til J.S. Deichmann Brandt skriver Rørdams gode ven, præsten Otto Møller 03.09.1899: »...Det var da vist til Overraskelse for de fleste, at Sthyr gjorde sin Ven Leunbach til Biskop. L. er jo vist en from og god Mand, men om han egentlig egner sig til at være Overhyrde, kan vel være tvivlsomt. Men det er jo sandt, at der er ingen videre fremragende Mænd at vælge mellem, naar det da tillige skal være saadanne, som det øvrige Præsteskab skal kunne have nogen Tillid til. Imidlertid lader Sthyr Fyens Bispestol staa ledig for sig selv, hvad unegtelig ikke ser godt ud. Naar han gaar af som Minister, kunde han vist uden Skade forsvinde. Men han synes i det hele at unde sig selv godt og anse sig selv som uundværlig. Jeg synes, at P. Madsen og Fr. Nielsen skulde gøres til Bisper, og yngre og noget mindre lærde Mænd gøres til Professorer. Men der er jo ingen, der spørger os til Raads om sligt, saa vi kan spare os Bekymringer derfor.« *Mellem Otto og Jakob* 317f.
32. I et brev fra Otto Møller til Skat Rørdam 30.12.1901 i anledning af spørgsmålet om menighedsrådenes indflydelse på præstevalg, hvor Rørdam havde foreslået, at de alene skulle have lov at vælge mellem tre ansøgere, der var fremlagt af biskoppen, gør Møller rede for sine betænkeligheder derom pga. manglende lokalkendskab hos nyvalgte biskopper og kommer indirekte ind på spørgsmålet om bispevalg: »...der vil altid være nyvalgte Bisper, valgte ligesom nu, ingen ved, hvorfor. Var jeg bosiddende i Viborg eller Ribe Stift [A.S. Povlsen og Peter Gabriel Koch var lige udnævnt og tiltrådt] og da for Resten i et hvilket som helst andet Stift, så vilde jeg ubetinget foretrække [J.C.] Christensen Stadil valgte mig en præst fremfor Bispen, thi han vælger dog vel i Almindelighed efter Alder, karakter o.l., men Bispen vilde vælge – ja hvorefter? Efter sit Skøn om, hvad der tjener den »troende Menighed«, hvorom nok Povlsen, Koch, Fr. Nielsen, Sthyr langt fra har samme Begreb«. *Breve mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam* IV, 135. Møller erkender, at kriterierne for valg af bisper som regel er dybt subjektive, men foretrækker alligevel udnævnelser ud fra politiske kriterier fremfor kirkelige af to onder, ligesom ved præstevalg.
33. Breve fra Rørdam 20.04 og 09.05.1899 (Fr. Nielsens privatarkiv, RA 6031). I forbindelse med Balslevs bispevielse, skrev Rørdam til vennen Otto Møller 04.12.1903: »Han er en god Mand, i høj Grad sandfærdig og paalidelig i sin Færd, og vil ikke gøre sig en Tomme højere, end han er. Dette er jo i sig selv noget ret betydeligt (og temmelig sjældent, naar et M[enne]ske kommer noget opad paa Ærens Stige); men nogen betydelig Mand er han ikke. Men heller en ærlig Mand med mindre Gaver, end en nok saa begavet, men »ulden«, saa man ikke ved, hvor man har ham«. *Breve mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam* IV, 165.
34. Præsteforeningen blev stiftet i oktober 1896 på et Bethesdamøde mellem de moderate grundtvigianere, missionsfolk i Kbh. samt de centrumskirkelige tredje retningsmænd. I den tidligste formålsparagraf hedder det: »Foreningens For-

maal er at samle Danmarks Præster til Fællesoptræden i Spørgsmaal af folkekirkelig Art, saavel saadanne, der angaa Folkekirken i det hele, dens Gudstjeneste og Forfatningsformer, dens Finansvæsen og dens Forhold overfor Staten og andre Myndigheder, som saadanne særskilt angaa præsterne. – Derimod ligger de forskellige kirkelige Retningers saa vel som Enkeltmands Forhold og Arbejde for det aandelige Liv udenfor Foreningens Omraade og maa aldrig optages indenfor dens Virksomhed«. Jørgen Stenbæk *Præsternes Forening gennem 100 år 1999* 9.

35. Allerede fra begyndelsen var der uro i bestyrelsen omkring spørgsmålet bisevalg. Næstformanden B.L. Paludan-Müller (1845-1932) sp. Hillerød-Nr. Herlev 1882-1920, der tilhørte tredje retning, insisterede på, at spørgsmålet om præsters indflydelse på bisevalg ikke måtte være en officiel del af foreningens program og satte sit mandat ind herpå. Paludan-Müller anså den kongelige [og ministerielle] indflydelse på bisepeudnævnelserne som en statsgaranti for folkekirkens overlevelse, bl.a. over for vækkelses og lægfolkets forventede demokratiske indflydelse. Han følte sig derfor nødsaget til at forlade bestyrelsen, da de øvrige ikke mente at kunne give efter på dette punkt, idet den kongelige suveræne nominering, kaldelse og udnævnelse af landets biskopper ansås for statskirkelighed og dermed uacceptabel. *Præsternes Forening gennem 100 år 29f.*
36. *KD 07.06.1899.* Peter Gabriel Koch (1858-1922) , sp. i Vildbjerg-Timring-Nøvling 1885-89, sp. i Herning 1889-1900, provst for Hammerum herred 1891-1900, præst i Vor Frue k., Odense 1900-1, biskop i Ribe 1901-22. Biskop på Fyn 1922.
37. I *KD 09.06.1899* kaldte en anonym københavnsk præst det for en »styng plet« at lade som om man er uvidende om den vægtigste grund til vakancen. »Enten falder dette ind under det at sige noget, man ikke mener – eller ogsaa er det en slet anbragt Spydighed. Men ingen af Delene er tilbørlig i en saa alvorlig Sag, mindst naar en betydelig Del af landets Præster opfordres til at sige Ja dertil«. Et andet anonymt indlæg i *KD 08.06.1899* må henhøre under førnævnte kategori: »Hvorledes kan Besættelsen af en Bispestol faa nogen indflydelse paa Kultusministerens Stilling?«
38. Koch mente, at bestyrelsen i dette tilfælde havde overskredet deres egentlig kompetence og var i dette spørgsmål således på linie med den grundtvigske præst Morten Pontoppidan, der ved et kredsmøde ligeledes tog afstand fra adressen, idet han betragtede Præsteforeningen som en ren faglig forening, der ikke burde drive kirkepolitik, og foreslog derfor en misbilligelse af bestyrelsen. P.G. Lindhardt *Morten Pontoppidan 1950-53* II, 73.
39. Det omtalte medlem, viste sig at være Peter Emil Blume (1835-1909) sp. i Bording 1868-83, Bøvling-Flynder 1883-92, provst for Vandfuld m.fl. Hrd. 1886-92, Tikøb 1892-1905. Bm. I Præsteforeningen 1897-1901, der følte sig tvunget til at stå frem i *KD 13.06* og *14.06.1899*, efter at Ostenfeld i *KD 10.06.1899* havde kaldt det illoyalt at stå frem og undskyldte sig med pinsetravlhed, i stedet for at tie stille med, at vedkommende havde fortrudt, efter som vedkommende kunne have nægtet at skrive under og dermed standset sagen. Blume havde været forhindret i at være til stede og var tillige ubekendt med, at denne sag,

hvis fremkomst han ikke billigede, skulle forhandles. Desuden måtte han protestere, idet han aldrig havde undskyldt sig med pinsetravlhed. Det viste sig, at Blume havde misforstået det korrekturaftryk, der var blevet tilsendt ham med hans navn under, og derfor troede at det var den endelige adresse, der samtidig var blevet udsendt til kredsene. Så rent faktisk havde han haft mulighed for at nægte sin underskrift og om muligt standset sagen, hvilket han højlydt beklagede. Spørgsmålet er imidlertid om dette ville have været tilfældet, jf. Paludan-Müllers særstandpunkt, note 35.

40. *KD* 10.06.1899. Harald Ostenfeld (1864-1934) kkp. Østofte-Bandholm 1890-93, ord. Medhjælper ved Bedesalen på Chr. Winthersvej, Frederiksberg 1893-97. sp. Sct. Lukas k., Frberg 1897-1908, sp. Solbjerg, Frberg 1908-11, Sjællands biskop 1911-23. Biskop over Københavns stift 1923-34. Bm Den danske Præsteforening 1896-11. Fmd. 1905-11.
41. Om meningen var udtalt er svært at afgøre. Præsteforeningen havde ved udgangen af 1898 509 medlemmer. I 1896 var der 1230 faste embeder. Tallene er ikke umiddelbart sammenlignelige, idet der hertil skal lægges bl.a. en del hjælpepræstembeder samt tages højde for, at ikke alle medlemmer delte bestyrelsens holdning i dette spørgsmål.
42. *KD* 12.06.1899. Albert Schack (1849-1925) sp. Gudum-Fabjerg 1887-95, Helvigåndskirke, Kbh. 1895-1908, til Vonsild-Dalby 1908-23. Bm. 1897-1905, foreløbig fmd for Præsteforeningen 1897, redaktør for Maanedssblad for den danske Folkekirke (1897-1904). Schack stod IM nær i Kbh., især til Kirkefunds-kredsen, bm. i forretningsudvalget, og stifter af »Dansk Kirkefond« 1910.
43. Se note 57.
44. *Kristeligt Dagblad* er ganske på linie med Præsteforeningen og skriver, at det er svært at få øje på nogen kirkelig grund til at overføre vakansen fra et stift til et andet på ubestemt tid i en situation, hvor man diskuterede oprettelse af et nyt stift på Sjælland, modsat de »Ferslewske blade« [bl.a. Aftenposten, Nationaltidende, Dagens Nyheder og Dagbladet], der anså hele ordningen for temmelig betydningsløs. *KD* påskønner det, ministeren har opnået gennemført, bl.a. en ny skolelov og forventer ud fra kendskabet til Sthyr, at »han inden ret længe vil meddele Offentligheden en Løsning, som sikkert vil være af den Beskaffenhed, at det egner og anstaar en Biskop, der er bleven hævet til at indtage en Plads i Kongens Raad, en Biskop, der føler sit Ansvar overfor den himmelske og jordiske Konge, en Biskop, der véd, hvad han skylder den Kirke, i hvilken han har beklædt Embeder som Sjælesørger, Præstelærer og Tilsynsmand« *KD* 08.07. 1899.
45. I et brev til Otto Møller 25.09.1899 skrev Anders Jensen Rud (1868-1945) sp. i Karlslunde 1896-1902, Ansgar kirke, Odense 1902-23, biskop over Fyn 1923-38: »Om Sthyr, vor vordende Biskop, refererer Hey [(1847-1927) sp. i Alminde-Viuf, provst 1900] en spids Bemærkning: »Nu har han kun ét tilbage, at lade Fyns Bispestol vente, til Sjællands bliver ledig«. *Fyens Stiftsbog* 1987,122.
46. 11.10.1899 under 1. behandling af Finanslovsforslaget 1900-1, *Rigsdagstidende*, Folketinget (FT). spalte 163f. Klaus Berntsen (1844-1927) Friskolelærer, bladudgiver, valgt for Odense Amts 4. Valgkreds (Assens) 1895, Indenrigsmi-

- nister 1908-9, Konseilspræsident og forsvarsminister 1910-13, forsvarsminister 1920-22, minister uden portefeuille 1922-24.
47. Balslev skulle have 2100 kr. i honorar, den ordinerede medhjælper 2000 kr., mens 1900 kr. gik til de ordinære udgifter, der var forbundet med embedet (Forrentning og afdrag af byggegæld, vedligeholdelse af bispegården samt skat). *Rigsdagstidende* FT sp. 163.
48. 13.10.1899 under 1. behandling af Finanslovsforslaget 1900-1 (FT sp. 264f). Peter Adler Alberti (1851-1932) Højesteretssagfører, grundlægger af dagbladet *Danneborg* 1892, valgt for Københavns Amts 4 Kredse (Køge) 1895, justitsminister og minister for Island 1901, justitsminister 1905-08, 1910 i tugthus for bedrageri, benådet 1917.
49. 14.10.1899, 1. behandling af Finanslovsforslaget 1900-01 (FT, sp. 294f). Hugo Egmont Hørring (1842-1909) Jurist, departementschef i Indenrigsministeriet 1889-94, Indenrigsminister 1894-97, Konseilspræsident og finansminister 1897-1900.
50. Jf. Sthyr's indlæg 20.10.1899.
51. Peder Christian Kierkegaard (1805-88) Dr. phil, sp. Pedersborg-Kindertofte 1842-56, biskop i Aalborg 1856-75, kultusminister 1867-68.
52. Allerede i begyndelsen af 1890'erne gik der jævnlige rygter om Sthyr som muligt emne som kultusminister, og for biskop Stein stod det klart, at Sthyr ikke var fremmed for tanken, jf. brev til Swane 11.03.1893. *To Høj Kirkemænd* 223. 23.05.1897 udnævntes Sthyr til kultusminister, hvilket ikke kom bag på Stein, der skriver 26.05.1897: »At Sthyr ikke kunde modstaa en Portefeuille, var jeg forud vis paa. Min store Frygt er, at han skal forløfte sig paa store Opgaver som Kirkeforfatningsspørgsmaalet; hans Udtalelser i Kirkeraadet begrunde min Frygt. Er han klog, sætter han al Kraft ind paa saadanne Sager, som netop *han* har sin Styrke i: Naadensaarets Ordning, Lønningssager osv.; her vil han kunne virke gavnligt og faa Krav paa Taknemlighed. For Rørdam og Fr. N[ielsen]. er Overgangen fra Bardenfeldt til Sthyr ikke behagelig; men Sthyr er ikke uimodtagelig for Smiger, og jeg troer nok, at Fr.N. er Manden, der veed, hvorledes hans »forhenværende, kjære Collega« skal behandles.« *To Høj Kirkemænd* 453. Hvorvidt det var så magtpåliggende for Hørring at få en biskop som minister, som han gav udtryk for i Rigsdagen 1899 er svært at afgøre. Biskop Swane havde hørt noget andet. I et brev til Stein skriver han 30.06.1897: [C.D.] Lütischau [finansminister 1894-97] har fortalt mig, at der blev telegraferet efter Sthyr, medens han var paa Visitats; han ilede til Kbhvn og tog strax, uden Betænkning imod Tilbuddet. Om Bjerre har der mærkelig nok ikke været Tale. *To Høj Kirkemænd* 460. Stein havde imidlertid hørt noget andet omkring minister-skiftet og skriver til Swane 03.07.1897: »Fra aldeles sikker Kilde veed jeg, at Ministerprotefeullen først blev tilbudt Borgm. (H.N.) Hansen [højesteretssagfører, borgmester for magistratens 1. afd i Kbhvn 1873-97 og frikonservativ politiker], som – efter to dages Betænkningstid – sagde »Hus forbi«; saa var [J.J.K.] Bjerre (se note 77) paa Tale – men saa telegraferedes der til Sthyr, som kom hastig, baaret af »Portefeuillens Aand«, og saa lød det til Conseilspræsidenten »knap du byder – før jeg lyder«. *To høj Kirkemænd* 462.
53. 20.10.1899, 1. behandling af Finanslovsforslaget 1900-01 (FT sp. 677-81).

54. Ditlev Gothard Monrad (1811-87) sp. V. Ulslev 1846, kultusminister 1848, 1859-63, 1864, biskop over Lolland-Falster 1849-54, 1871-87, konseilspræsident 1864. sp. Brøndbyvester-Ø 1869-71. Monrad var blevet afskediget som biskop i 1854 af det ørstedske ministerium pga. hans deltagelse i den offentlige opposition mod regeringens revisionsforslag af Grundloven. De følgende år gik med politisk arbejde og et ophold på New Zealand 1865-69. Efter et par år som sp. 1869-71, blev Monrad 1871 genudnævnt som biskop over Lolland-F.
55. Berntsen fremhæver at Fyens stift har været hårdt ramt af sygdom, »i de senere Aar var han [Engelstoft] paa Grund af Alderdom en skrøbelig og svagelig Mand, der ikke med fuld Kraft kunde varetage Embedet. Da han døde, blev Embedet besat med en sygelig mand [Stein], som med stor Samvittighedsfuldhed tog sig af Embedet, og en Mand, som den fynske Befolkning satte meget stor Pris paa, men....i et Par Aar maatte han lade Embedet bestyre ved Konstitution [Balslev], og saa snart han nu er traadt tilbage, skulle vi igen have Fyns Bispesol [besat ved Konstitution...].«
56. 20.10.1899, 1 behandlingen af Finanslovsforslaget 1900-1 (FT sp. 681-86).
57. Anton Christian Bang (1840-1913) norsk teolog, første norske dr. theol. 1878, kirkehistorisk professor i Kristiania (Oslo) 1885-93, kirkeminister 1893-95, biskop i Kristiania 1896-1913. Bang var kirkeminister i Emil Stangs regering 02.05.1893-14.10.1895, selv om politik hidtil havde stået ham fjernt. Stortingsflertallet »belønnede« ham for denne beredvillighed til at tjene den konservative sag ved at inddrage hans personlige professorat. Som svar herpå lod B. sig ved sin afgang demonstrerende beskikke til personelkapellan ved Trefoldigheds menighed i Kria. Fra denne, dog kun i rang, underordnede gejstlige stilling, sprang han saa til at blive den norske kirkes primas, idet han 06.07.1896 blev udnævnt til biskop i Kria stift. *Salmonsens Konversationsleksikon*.
58. I betænkningen til Finanslovsforslaget redegør Sthyr i en skrivelse af 08.12. 1899 for Folketingets Finansudvalg, hvordan de forskellige bispelønninger er sammensat, og bla. at vedligeholdelsen af boliger påhviler den enkelte biskop. Han slutter med at bemærke, at »Bispegaarden i Odense bestaar af gamle Bindingsværks Bygninger, de andre Bispegaarde ere derimod solide, grundmurede Bygninger«. (FT 1899/1900, tillæg B, 390) Underforstået en bekostelig istandsættelse forestår. Som bilag vedlægges en oversigt over bispeembedernes indtægter og udgifter. Af den fremgår det, at Sjælland og Fyn med hhv. 10000 kr. og 8000 kr. fra statskassen er de bedst aflønnede. Med naturalie- og andre indtægter foruden godtgørelse kommer de op på hhv. 16108. kr og 12844 kr., mens Viborg stift til sammenligning har en indtægt på i alt 8780 kr. Sjællands stift havde dog en langt større embedsgæld (næsten 80000 kr. mod Fyns godt 16000 kr.), der skulle forrentes. Så sammenholdt måtte man sige, at Fyns bispestol så ud til, at være forretningsmæssigt den bedste – med den mindste gæld og en årlig nettoindtægt, der var under 100 kr. mindre end Sjællands. (FT 1899/1900, tillæg B,391-94)
59. Om konstitutionsmuligheden var bedre her end på Lolland-Falster er svært, ja vel nærmest umuligt at afgøre. Både provst Assens og stiftsprovst Balslev havde jo begge varetaget bispefunktionen i længere tid som følge af hhv. Sthyr's fritagelse og Steins sygdom.

60. Oprindeligt var det biskop Martensen, der havde fremført tanken om at gøre de udvidede landemoder til en egentlig kirkeforfatningsinstans. Han var imidlertid imod at optage lægfolk, hvilket betød, at ideen ikke rigtig slog an, selv om Kirkerådet (herefter KR), bestående af bisperne samt en teologisk og juridisk ekspert, med jævne mellemrum tog den op til drøftelse. Siden 1888, hvor Sthyr som biskop var blevet medlem af KRet, havde han været en varm fortaler for tanken ud fra sin erfaring med den ordning, der fandtes på Lolland-Falster, hvor såvel præster som lægfolk havde ret til at deltage i forhandlingerne ved de udvidede landemoder – dog uden stemmeret. Sthyr mente, at udvidede landemoder kunne virke som en »Ventil« mod de mange »vilde Ting«, som kom frem på [præste]konventerne. Bispnen ville få bedre mulighed for bred kontakt med præsterne, som til gengæld ville blive mere tilfredse ved at blive medinddraget i de spørgsmål, der blev sat til forhandling. Mens Sthyr mente, at man burde imødekomme præsterne ved at lade dem vælge en repræsentant, var han mere usikker over lægfolks deltagelse. Den måtte komme til »lidt efter lidt efter som disse faa Interesse for de kirkelige Anliggender«. Da man under forhandlingerne 1890 i KRet diskuterede muligheden for en udvidelse af Kirkerådet, fastholdt Sthyr, at det var nødvendigt at begynde med en udvidelse af landemoderne, så man både havde et snævert landemode bestående af biskop, stiftsamtmand og provster og et udvidet med en præst, men nu tillige også en lægmand fra hvert provsti, så der var lige mange provster, præster og lægmænd repræsenteret. Hvert af de udvidede landemoder kunne så vælge en præst og en lægmand til medlemmer af kirkerådet. Sthyr ytrede i den forbindelse, at han sålidt som biskop Fog var tilhænger af valg i almindelighed, men ville man udvide kirkerådet, var der ingen anden vej end at vælge. Han turde dog ikke foreslå, at lægfolkene selv skulle vælge [men udpeges af præsterne]. *Kirkerådets forhandlingsprotokoller*, RA, KRets forhandlinger, 5. møde 20.09.1890, 260-2. Man vedtog at sende forslaget til behandling ved landemoderne og først genoptage sagen året efter. I Ribe, Aalborg og Sjællands stift kunne man tilslutte sig forslaget. På Fyn var stemningen umiddelbart mere for en udvidelse af KRet, mens der i Viborg og Århus ikke var flertal for forslaget. I Lolland-Falster stift var spørgsmålet – som det eneste sted – blevet forhandlet på det udvidede landemode. Sthyr udtalte ved fremlæggelsen sin glæde over, at kirken ikke havde fået en [synodal] forfatning 1849, da det havde vist sig overalt, hvor der oprettedes »kirkelige Rigsdage, at de ukirkelige Elementer fik Overmagten«. KRet ønskede imidlertid en »fyldigere kirkelige repræsentation« gennem en forbindelse med de udvidede landemoder med en valgt præst fra hvert stift som en slags tillidsmand, valgt for 3 år. Til spørgsmålet vedr. lægfolkets repræsentation svarede Sthyr: »Lægmandselementet bør og vil ogsaa nok med Tiden komme med; men ingen har endnu kunnet paavise et brugeligt og gjennemført Princip for Valget af dem. Dette Forslag tilsigter at bringe os ud over det døde Punkt; gaaer det igjennem, kommer det andet ogsaa nok engang, naar det nu foreslaaede er blevet tilstrækkeligt prøvet. Der har i Kirkerådet været Tale om at vælge 2 Præster og 2 Lægfolk fra hvert Provsti; men i saa Fald vilde Sjællands Stifts Landemode faae 90 Stemmeberettigede, og det var jo en hel Rigsdag, som det var vanskeligt at arbejde med, og der bør være den samme Ret til at

vælge over hele Landet«. Stemningen viste sig at være for 2 delegerede fremfor 1. Sthyr erklærede at kunne modtage en Udtalelse om, at Forslaget modtages, men at 2 delegerede foretrækkes for 1. *Theologisk Tidsskrift for Den danske Folkekirke*, red. af Sthyr (1892) 288-90. Forhandlingerne i KRet førte heller ikke denne gang til noget, men i 1896 bad Sthyr atter om at få spørgsmålet genforhandlet, da han stadig var overbevist om, at landemoderne som en bestående institution, kendt af folk, var egnet som grundlag for en kirkeforfatning, men da tanken heller ikke denne gang vandt tilslutning i KRet – trak Sthyr forslaget tilbage, men arbejdede dog videre med sagen på lokalt plan.

Efter opfordring fra menighedskonventet og på Sthyr's initiativ blev Lolland Falsters 2. stiftskonvent derfor oprettet 1897. Det var ikke noget egentligt præstekonvent, men et stiftsudvalg af præster og lægmænd. Stiftskonventet skulle under biskoppens forsæde bestå af stiftets fire provster, samt otte præster, valgt af stiftets præster, dog således, at stiftsprovsten var selvskrævet. Tanken var så, at præsterne dernæst skulle vælge lige så mange lægmænd som provster og præster tilsammen, og at denne forsamling skulle drøfte sager af vigtighed for kirkens vel i det hele og forberede dem til forelæggelse for det udvidede landemode. Lægfolket fik på denne måde lejlighed til at fremkomme med deres udtalelser. Kultusminister Sthyr understregede, at »Meningen med det nærværende Forslag aldeles ikke var at forsøge en Kirkeforfatning indsmuglet«, men »med et Stiftskonvent bliver der begyndt i midten, hvorfra interessen kan håbes at virke udad og afføde Menighedsråd ...« Hvorlænge dette stiftskonvent blev afholdt fortøner sig i det uvisse, men meget tyder på, at det allerede var ved at ebbe ud omkring 1903. *Lolland-Falsters Stift i 150 år 1955* 163ff.

Swanes mening om stiftskonventer kommer, sammen med frygten for, hvad der ville kunne ske, nu Sthyr var blevet minister, utvetydigt frem i et brev til Stein 10.08.1897: »...jeg beklager, at Sthyr har udtalt sig for Stiftsconventers Oprettelse; ja vi kunde forstaae dette efter det Forslag, han ifjor fremførte uden Resultat i Kirkeraadet [DKT 01.08.1897, *Kr. Dagbl* 24.06, 26.06.1897]. Forhaabentlig vil han vogte sig for at gjenoptage Sagen med ministeriel Autoritet« *To Høj Kirkemænd* 464f. – Andre som f.eks. sp. Rudolf Volf, Sthyr's ungdomsven, så mere positivt på sagen og mente, at »Kirkerådet kunde vel udrette mere, hvis det blev udvidet, således som nu kultusminister Sthyr foreslår, ved en art stiftsråd. Man bør gå ud fra det historisk givne og udvide dette efter tidens krav«. Rudolf Volf *En gammel præsts Livserindringer* 1926 117.

61. Da der fra Menighedskonventet 31.05.1897 fremsattes forslag om at organisere stiftssynoder af præster og lægmænd i lige tal af de kirkelige retninger, sammenkaldte Schousbøe 25.11.1897 provsterne, og det besluttedes at oprette et *Stiftskonvent* for Aalborg stift: Biskop, provster samt 2 præster og 3 lægmænd fra hvert provsti skulle udgøre dets plenarforsamling, og alle tre kirkelige retninger repræsenteredes. Officielt trådte det sammen 1898 som frivillig og privat forsamling til forberedelse af en kirkeforfatning. *Fem Aalborgbisper* 83. Som anført så den forrige biskop på Fyn, Engelstoft, også en mulighed i en udvidelse af landemoderne som kirkeligt forfatningsorgan [H.J.H. Glædemark *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874* 1948 357ff], mens Stein

var mere indstillet på at satse på en udvidelse af kirkerådet. I et brev til Swane 13.04. 1891 skriver Stein: ...*min* Anskuelse modnes mere og mere derhen: *Landemodsudvidelsen* som den foreslaede, vil Intet nytte, men skaffe Kval paa 7 Steder. *Lægfolkene ville* med. Præsterne ville ikke nøjes med Repræsentanter hvis Valg tilmed er vanskeligt; og mange provster ville see skævt til, at Præster ligesom gaa ind paa deres Omraade; Kirkeraadet ville faa en haabløs Opgave ved at samarbejde 7 Landemoders forskellige Opfattelser. – En Udvidelse af *Kirkeraadet* drager mig mere til sig. Lad *Regjeringen* vælge *ikke mange* men *Gejstlige og Lægmand* ind i Kirkeraadet...Bliver der saa Vrøvl, bliver det da kun paa *et Sted*, og naar Folk skulle være med til at bære Vanskelighederne og Ansvar, ere de altid mere medgyrlige end naar de gaa paa kritikens og Agitationens Veje. *To Højirkemænd* 121.

62. Det er muligt, at Sthyr ikke ville have foretaget sig yderligere, men at han var mand for reprimander selv i offentligheden vidner den officielle misbilligelse af Emil Kochs adfærd i pressen om, se note 72.
63. 17.01.1900, 2. behandlingen af Finanslovsforslaget 1900-01 (FT sp. 2574-75). Jens Christian Christensen (1856-1930) skolelærer, valgt for Venstre i Ringkøbing Amts 1. Valgkreds 1890-1920. Kultusminister 1901-5, Konseilspræsident 1905-8, forsvarsminister 1909, minister uden portefeuille 1916-18, kirkeminister 1920-22.
64. Jf. note 58.
65. 18.01.1900, 2. behandlingen af Finanslovsforslaget 1900-01 (FT sp. 2600-1). Kristoffer Marquard Klausen (1852-1924) kommunelærer, valgt for socialdemokratiet i Københavns Amts 2. Valgkreds 1895-1918, medlem af Finansudvalget 1895., dets fmd. 1913-20. 1. viceformand i FT 1913-24.
66. 18.01.1900, 2. behandlingen af finanslovsforslaget 1900-01 (FT sp 2613-14).
67. 18.01.1900, 2. behandlingen af finanslovsforslaget 1900-01 (FT sp. 2622-24).
68. Skønt Sthyr her prøver at give udtryk for, at der ikke ville være tale om et avancement ved at komme til Fyn, så er dette ikke helt korrekt. Lolland-Falster var sammen med Aalborg og Ribe typiske »gennemgangs-stifter«, hvorfra der gennem tiden er forflyttet flest bisper fra til større stifter som f.eks. Sjælland, Århus og Fyn. I løbet af Lolland Falster stifts første 100 år blev ikke mindre end 5 bisper forflyttet til større stifter. Fyn var et økonomisk langt bedre embede, jf. note 58, og var også i kirkelig henseende eftertragtet, se note 82. Et brev fra Skat Rørdam til Otto Møller 18.01.1884 bekræfter dette: Skat Rørdam har fået tilbud om bispestolen i Århus og er i syv sind, om hvad han skal svare: »...det er aldeles ikke af nogen Slags Tilbøjel[ig]h[ed] til den Højhed at være Bisp. Den har aldeles ingen Løkkelse for mig. Allermindst lokker Aarhus Bispesol.....fremfor alt de Præster i Aarhus By, – hu ha! [stiftsprovst Hans] Sørensen o.l. – Men Spørgsmaalet er, om jeg alligevel ikke bør (ofre mig, kunde jeg sige, dvs.) sige Ja,. Det kunde nu ogsaa ske paa en anden Maade; nemlig saaledes at jeg sagde til Ministeren: Aarhus vil jeg ikke til, men jeg vil gaa til Odense (Engelstoft vil i (meget?) nær Fremtid faa sin Afsked). Jeg har Grund til at tro, at han vilde gaa ind derpaa. Og Odense var dog i kirkelig Henseende et bedre Sted end Aarhus, ligesom Fyens Stift bedre end Aarhus«. *Breve mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam* III, 1f. Engelstofts afsked trak ud, men rygte om, hvem der

skulle efterfølge ham, florerede, også Sthyr's navn dukkede op i den forbindelse, jf. brev fra Sthyr 09.03.1886 til sin eftermand i Alslev Peter Nielsen Petersen (1846-1916) [senere sp. i Aagerup 1886, Trinitatis k. Kbh. 1901-16] (RA 6118) hvor Sthyr ikke regner med noget, men heller ikke afviser tanken helt: »..De Rygter, der i Efteraaret gik om, at jeg skulde til Odense, vare efter min Mening ugrundede, og kom vist kun af, at der, strax da der var Tale om, at Engelstoft skulde gaae af, var nogle Præster i Stiftet, som fik isinde at bede mig, at jeg ikke maatte sige nei, hvis Regjeringen skulde henvende sig til mig, hvad jeg slet ikke har Grund til at antage, at den vil gjøre. *I hvert fald* skal Engelstoft da først søge sin Afsked, og det gjør han vist ikke, saa længe han kan undgaae det. Nei ! jeg antager det for meget sandsynligere, at jeg kommer til at ende som præst i Deres Nabolav [ved Aagerup], og heldigvis kan jeg sige, at jeg vil være tilfreds med, hvordan Vor Herre føier det for mig..« Da Engelstoft gik af i 1889 var Sthyr stadig blandt de omtalte emner til posten. I et brev til Otto Møller skriver Skat Rørdam 19.02.1889: »Hvem det skal være, er der ingen, der ved endnu, ialfald undtagen de mest indviede, og til dem hører jeg ikke: Jeg tror imidlertid ikke, at Ministeren endnu har henvendt sig til nogen, fordi der først skal kommes til Klarhed over, hvorledes man skal forholde sig med Bispegaarden i Odense, der skal være saa forfalden, at den er omtrent ubeboelig, og derfor skal rives ned og erstattes af en ny. Det sidste Bispeemne, jeg har hørt nævne, var forresten – Gude, sikkerlig den uheldigste, som kunde vælges. Men det er utvivlsomt ikke andet end Fabel. Ellers har der været nævnt mange, saasom P. Madsen, P. Scharling, Stein; ligeledes er det sagt, at Sthyr gerne vilde flytte sin Residens til Odense, hvilket sidste for hans Vedkommende vistnok har fuldkommen Rigtighed, men neppe har fundet Genklang hos dem, der skulde flytte ham dertil«. *Breve mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam* III, 217.

69. Se note 68.

70. 18.01.1900, 2 behandlingen af finanslovsforslaget 1900-01 (FT, sp 2635).

71. 19.01.1900, 2 behandlingen af finanslovsforslaget 1900-01 (FT, sp. 2675-76).

72. Hans Øllgaard *Odensepræsten Emil Koch* 1970 66. Hans Ludvig Emil Koch (1851-1924) 1. Res. Kapellan v. Skt. Knuds k. og præst ved Gråbrødre Hospital, Odense 1883-1923. Koch havde været medunderskriver af et andragende til ministeriet 30.12.1899, om at få lov til at bruge det lokale missionshus »Elim« som midlertidig filliakirke som begyndelsen på den påtænkte sognedeling af det befolkningsrige Skt. Knuds sogn med sine 22.000 mennesker. 02.02.1900 forelå imidlertid et afslag fra Kultusministeriet. Trods stiftsprovst Balslevs gentagne formaninger og advarsler foranledigede afslaget Koch til at indrykke en klage til ministeriet i *KD* 13.02. 1900, hvor han efterlyste motivet herfor. Han gisnede selv om, at grunden til afslaget beroede på frygten for, at en tilladelse kunne medvirke til, at IM skulle begynde at omdanne missionshusene til valgmenighedskirker, hvilket Vilhøm Beck i en artikel om IM-præsters ansættelse og forflyttelse kort forinden havde truet med. Et sådant motiv var for Koch uantageligt, da afslaget ikke ville kunne forhindre dette, hvis IM ønskede det, men tværtimod skabte »misstemning og oppositionslyst imod hele vort officielle Kirkevæsen...og forøge de frikirkelige Tilbøjeligheder, som findes mange Steder navnlig i Byerne«. Stiftsprovst Balslev var dels som konstitueret

biskop og dels som medunderskriver af andragendet ilde berørt over Kochs indlæg, og følte sig tvungen til at fremkomme med en officiel redegørelse for sit syn på sagen (*KD* 19.02.1900). Han gav modsat Koch udtryk for, at han efter Becks artikel i *KD* var »paa det rene med, at vort Andragende dermed var ødelagt, idet jeg ikke ret vel kunde tænke mig, at Ministeriet vilde besvare denne Udtalelse med selv at lade det første Missionshus indvie til Kirke«. Balslev var derfor hverken forbavset eller skuffet over nægtelsen, men havde tværtimod forberedt sine medansøgere på, at et afslag kunne blive følgen deraf. Som konstitueret biskop ønskede Balslev ikke yderligere at kommentere sagen, men tog afgørelsen til efterretning. I *KD* 23.02. 1900 kom det frem, at der dagen før i Berlingske Tidende havde været offentliggjort en skrivelse fra ministeriet til Balslev i anledning af Kochs indlæg. I denne roses Balslev for sine forsøg på at få Koch til at afstå fra sin klage, som blev anset som »et Udslag af en... falsk Idealisme« og manglende »Forstaaelse af de Former og Hensyn, som maa kræves af en Embedsmand i de officielle Forhold«. – Ministeriet kunne ikke forlange af sine (!) embedsmænd, at de altid skal være enige i ministeriets afgørelser eller afholde sig fra offentlig drøftelse af disse, men ministeriet måtte forlange af enhver Præst..., at han først og fremmest i formen holder sig indenfor det sømmeliges Grænser og ikke underlægger Ministeriets Handlinger Motiver, som han intet ved om, eller iklæder sin Fremstilling en utilbørlig agitatorisk Form, og svaret slutter med en »alvorlig Misbilligelse af Kochs Fremfærd i denne Sag, idet man haaber, at han i Fremtiden vil vise større Besindighed og større Agtpaagivenhed overfor de Hensyn, han skylder sine Foresatte«. Af Hensyn til de særlige omstændigheder anså ministeriet sig nødsaget til at offentliggøre irettesættelsen eller »næsen« af Koch. – I *KD* 22.02.1900 protesterede Beck imod Balslevs tale om, at han skulle have truet med massedannelser af valgmenigheder, hvilket han ville anse for en stor ulykke både for Folkekirken og IM, og at hans udtalelser skulle have været udslagsgivende for afslaget på andragendet fra Odense. Umiddelbart efter irettesættelsen modtog Koch en adresse med over 1900 navne på sympatisører.

73. I brev til Otto Møller 11.04.1900 skriver Thomas Skat Rørdam: »Sthyr vil jo snart komme til Odense. Det vil ikke blive rigtig behageligt for ham, ialfald i Begyndelsen, ti den offentlige Næse, han gav E. Koch, har ikke skaffet ham Venner. Hans første Gerning som Biskop vil rimeligvis blive at indvie til Interimskirke det Missionshus, som gav Anledning til Næsen, idet Indre Mission nu har – dvs. er mig fortalt at have – indvilliget i, at det udelukkende bruges til Gudstjeneste og lignende Forsamlinger« *Breve mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam* IV, 909.
74. *Fem Aalborgbisper* 131.
75. Carl Frederik Bricka (1845-1903) dansk historiker, assistent på Det kgl. Bibliotek 1871, ass. i Gehejmearkivet 1883, arkivsekr. 1885 sst. Arkivar i Rigsarkivet 1889, Rigsarkivar 1897. Redaktør af Dansk Biografisk Leksikon 1887.
76. NKS 4° 2996, Det kgl. Bibliotek.
77. Jens Jacobsen Kokholm Bjerre (1847-1901) sp. V.-Ø. Hassing 1876-1900, provst for Kjær hrd. 1887-1900, landstingsmand valgt for Højre for 7. kreds 1890-1901, Kultusminister 1900-1.

78. Jf. note 73.

79. Biskop Rud skriver i sin bog om Emil Koch, at »Stridens dønninger lagde sig hurtigt, men efterlod sig vel nok et og andet. Det hele kom paa et for Minister Sthyr noget ubehageligt Tidspunkt, just da han skulde forlade Ministeriet for at komme til Odense som Biskop. Embedet var i nogen Tid ubesat, og Stiftsprovst Balslev fungerede som Biskop. Ved Sthyr's Tiltrædelse i det bevægede Tidsrum følte han, at der var et og andet, der trængte til at ordnes. Han aflagde resolut et lille Besøg hos Pastor Koch, der selvfølgelig gav ham en pæn og sømmelig Modtagelse. Sthyr udtalte andet Steds sin Glæde derover, ganske vist saaledes, at han viste en noget forunderlig Misforstaaelse af Situationen«. A. J. Rud *Emil Koch, en Odensepræst skildret af en ven 1935* 134.

I sin bog *Odensepræsten Emil Koch* tilføjer biskop Øllgaard, at efter Sthyr's besøg gjorde Koch »gængæld med at aflægge visit i bispegården en dag, han vidste biskoppen ikke var hjemme, og lagde sit visitkort!« *Odensepræsten Emil Koch* 66. – Det omtalte andet sted, som Rud hentyder til, kan være Sthyr's notat om Emil Koch i forbindelse med visitats i 1901, hvor han slutter med at skrive: »Da det er det høje Ministerium bekendt, at jeg som Minister maatte give ham en meget alvorlig Irettesættelse, anser jeg det dog for min Pligt at meddele, at han strax efter min Tiltrædelse af Bispeembedet kom til mig og udtalte sin Beklagelse over sin Optræden, som han nu indsaa havde været urigtig. Jeg sætter megen Pris paa ham, baade som Præst og Menneske.« *Visitatsbogen* Fyns bispearkiv.

80. *KD* gik i sit referat fra landemodet 29.06.1900 ud fra, at opbygningen med biskop samt provster som fødte medlemmer, foruden 2 valgte præster fra hvert provsti samt et antal lægfolk svarende til antallet af provster og præster tilsammen, var kendt af læserne, og regnede ud, at efter denne sammensætningsmåde ville et stiftskonvent for Fyens stifts vedkommende med 11 provstier komme til at omfatte 67 medlemmer, heraf 33 lægfolk.

81. I sin levnedbeskrivelse fra universitetets Festskrift 1894 skriver Sthyr: »I For-aaret 1887 truede en Øiensygdom, som engang tidligere havde tvunget mig i et halvt Aar at afholde mig fra at læse og skrive, med at vende tilbage, og i den Anledning lod min Øjenlæge mig vide, at det ikke gik an, at jeg vedblev at anstrænge mine Øjne saaledes, som jeg var nødt til. Dette gav Anledning til en Samtale, hvori han raadede mig til at forlade Universitetet, hvis der skulde tilbyde sig en anden tilfredsstillende Virksomhed...[Biskop over Lolland-Falster]«. I to breve til Fr. Nielsen fra Skat Rørdam kan vi følge sygdommens forværring, bl.a. fra Skat Rørdams datters besøg hos Sthyr oktober 1902: »...hun fandt ham oppe og ret talende, men meget svag, han kan kun se med Siden af det ene Øje, ikke arbejde, kun taale ganske lidt Samtale med Folk, og hun skriver, at han i det hele gjorde Indtryk af en Mand, som ikke mere kunde komme til Kræfter. Det er vemodigt nok, og det er vist yderst sandsynligt, at et om end svagt – Anfald, hvis Virkninger saaledes strækker sig over mere end 3 Maanedere, ikke vil blive fulgt af virkelig helbredelse...«. 04.07.1903 skriver Rørdam: »Sthyr er snart imbecil, men føler sig ret vel og vil intet høre om at søge Af-sked, og hans Familie tør ej trænge paa for ej at volde hans Død«. Fr. Niensens privatarkiv, RA 6031.

- 82 Journalsag 3 C 1285 (1903), Cultusministeriets arkiv, RA. Da Sthyr måtte opgive den bispestol, han havde sat så meget ind på at få, overvejede Nielsen at komme til *Fyen*. Vel var han faldet godt til i Aalborg, men økonomi, klima og savnet af store biblioteker var en hemsko, og de fyenske grundtvigianere og missionsfolk anså han for omgængeligere end de nordjyske. J.C. Christensen tilbød ham også embedet, og han var bange for at sige nej; man vidste jo ikke, om der kom flere tilbud, en uønsket (Monrad) kunde komme til *Fyen* og gøre skade på »dette centrale sted«, Aarhus vilde han ialtfald ikke have, selv om det økonomisk var dobbelt så godt som Aalborg; derimod kunde han ved bispe-skifte til Aarhus tænke sig 1000-1500 kr. af dets midler overført til Aalborg; men åndeligt set var Aarhus ikke noget tiltalende stift. Ikke des mindre afslog han Odense – A.S. Poulsen bevidnede ham sin høiagtelse for en sådan sjælsstyrke – men han vedblev i grunden at fortryde det. *Fem Aalborgbisper* 150f. Stiftsprovst Balslev, der nu havde været konstitueret i længere perioder blev indstillet til biskop over Fyn af J.C. Christensen 18.09.1903 og tiltrådte embedet 15.11.1903.

Unitarsamfundet i København

Af Poul Juul Foss

Denne artikel er det første skridt i en måske kommende mere omfattende undersøgelse af Unitarisk Kirkesamfund i Danmark eller som det tidligere hed Det Fri Kirkesamfund.¹ I februar år 2000 har unitarierne været en synlig bevægelse her i landet i et hundrede år med menigheder i København og Århus. Eftersom jeg har beskæftiget mig med nyprotestantismen i Tyskland og Danmark har jeg haft en vis interesse for unitarismen uden nogen sinde at have gjort noget alvorligt ud af den sag. Men det nært forestående hundredårs-jubilæum satte nogle tanker i gang. Det er naturligvis ikke en hyldest til unitarsamfundet i et jubilæumsskrifts form. Men jeg siger alligevel som Karl Barth engang skrev til de liberale teologer i Schweiz »Von der Ferne sei herzlich gegrüsst« (citeret efter hukommelsen). For en vis respekt må man have for folk af mod og konsekvens.

Man skal begynde et sted. I denne afhandling koncentrerer jeg mig om den unitariske menighed i København, den eneste i dag fungerende i Skandinavien. På Dag Hammarskölds Alle no. 30 ligger der en bygning lige efter Røde Kors hovedkvarter ned mod Lille Triangel. Ikke mange københavnere ved, hvad den rummer. Vist ikke engang Taxa-chaufførere. Jeg hørte for år tilbage en unitarpræst fra USA tale der. I Kastrop beder han Taxa-manden bringe sig til Unitarkirken. Chaufføren havde aldrig hørt om en sådan kirke. Det Fri Kirkesamfund, sagde amerikaneren så. Den oplysning vakte heller ingen genkendelse. Men sådan eller sådan fandt præst og chauffør alligevel ud til Østerbro og kirken.

Lad os se nærmere på denne bygning. For en kirkebygning giver som alle ved klare signaler om dens funktion. Huset er opført 1927 af den kendte arkitekt Carl Brummer, som har stået for flere karakteristiske Hellerup-villaer. Stilen er monumental og enkel med et vist tempelpræg over sig i facaden.

Over døren stod indtil for et år siden *Det Fri Kirkesamfund*. Nu hedder indskriften *Unitarisk Kirke*. Et relief pryder portalen. Det er

skabt af billedhuggeren Aksel Poulsen, som har lavet den store skulptur i Mindelunden i Ryvangen. Relieffet forestiller den fortabte søns hjemkomst. Kirkesalen er lys og enkel med gallerier. Man kommer til at tænke både på en mennoniterkirkesal og på en synagoge. Derimod ikke på en evangelisk-luthersk kirke. Der er ingen døbefont. Ej heller et alter. Men en centralt placeret talerstol. På bagvæggen er der en stor freske af unitaren, maleren professor Oscar Mathiesen. Motivet er den barmhjertige samaritaner. Der er nu nævnt tre betydelige danske kunstnere. I præsteværelset finder man et portræt af Grundtvig og et billede af H. C. Andersen.

Af det allerede sagte kan vi udlede en del. Det var med hensigt at vi bemærkede, at just en amerikansk præst skulle tale i unitarernes hus. Unitarismen er nemlig ikke en religionsform der har sin rod i Danmark, selvom den oprindelig har haft sine klart danske træk. Unitarer, selvfølgelig i modsætning til trinitarer, har en slags historiske rødder langt tilbage i kirkens historie, vi kan tænke på den arianske strid og på Miquel Serveto, som Calvin lod brænde for kætteri. Men disse episoder er ret uinteressante i vores sammenhæng. Unitarismen som organiseret bevægelse opstår i England med den første menighed stiftet 1774. Sin største udbredelse oplever den i De Forenede Stater. Bevægelsen er præget af oplysningstidens idealer med kritik af det kirkelige system og dogmelæren; derimod er man positivt optaget af menneskerettighedsideal, tror på fremskridtet, og på menneskenaturens udvikling i retning af det gode, på videnskabens resultater, ratio, eller om man vil snusfornuften, og der udvises stor tolerance over for andre religioner. At kontinental, kritisk, liberal teologi har spillet en stor rolle er åbenlyst. Jeg behøver bare at nævne et navn som kirkehistorikeren Adolf Harnack, ligesom unitarer med stolthed nævner deres trosfælle teologen og lægen Albert Schweitzer. Vigtig finder unitarerne den jødisk-kristne tradition med vægtlæggen på Jesu lære. At man i københavnermenigheden i lighed med unitarismen eller universalismen i USA synes at blive mere og mere alment religiøse er en kendsgerning. En unitarisk trosbekendelse har man aldrig opstillet dels udfra det anførte toleranceprincip dels udfra en forestilling om religionernes stadige udvikling. Men at en form for panteisme og en ikke nærmere bestemt humanisme, foruden optagethed af forskellige former for religiøsitet, i dag udgør de vigtigste ingredienser er uomtvisteligt. Herom senere mere udførligt. Men tilfældigt er det altså ikke at de to nævnte

billedværker, relieffet og freskoen, er illustrationer til to af Jesu lignelser. Tilfældigt er det heller ikke, at der i husets store foredragssal hænger symboler for alverdens religioner også de mere ukendte af slagsen. Og jeg har noteret mig, at salen udlejes til Spiritistisk Samfund og Den universelle Kirke, et foretagende af tydelig teosofisk observans.

Det Fri Kirkesamfund stod der over døren. Vi noterer os det med *fri*. Jeg har allerede understreget toleranceprincippet i unitarismen. Med kendskab til unitarsamfundets første tid skal man utvivlsomt have det grundtvigske frihedsbegreb in mente som en væsentlig begrundelse for just det navn. Og som kristne protestanter har man længe følt sig. Fra 1905 til 1994 hed samfundets blad således *Protestantisk Tidende*, og førte som motto Luthers ord: »Det er usikkert og farligt at handle imod sin Samvittighed.« Menigheden følte nemlig at den videreførte Luthers reformation, der ganske vist blev afsporet.² Men i 1954 fik Protestantisk Tidende som undertitel *Tidsskrift for frisindet kristendom*. 1987 skifter bladet igen undertitel til *Tidsskrift for unitarisme og frisindet kristendom*. I 1995 er navneskiftet radikalt, nu hedder bladet *Unitaren* med undertitlen *frisindet religion og livsfilosofi*. Begrundelsen er, at man ikke kan stå inde for udtrykket protestantisme, der almindeligvis opfattes som dækkende folkekirkens lære³. I formålsparagraffen § 2 for Det fri Kirkesamfund hed det tidligere: »Det fri Kirkesamfund hviler på Protestantismens Grundprincip: Den enkeltes Ret til fri Tænkning, Undersøgelse og Tro, under Ansvar for Gud og sin egen Samvittighed.« Men heller ikke her stod tiden stille. I 1995 ændres vedtægterne. Nu hedder § 1; Samfundets navn er UNITARISK KIRKESAMFUND. Formålsparagraffen lyder: »Samfundet hviler på unitarismen og anerkender således, den enkeltes ret til fri tænkning, undersøgelse og tro, under ansvar for Gud og sin egen samvittighed.«

Min opfattelse af et grundtvigsk islæt i den danske unitarisme, i hvert fald i begyndelsen, bygger ikke mindst på, at menighedens første præst hed *Uffe Birkedal*. Med risiko for at notere noget alment kendt for Kirkehistoriske Samlingers læsere, vil jeg kort beskrive denne mands baggrund. UB var søn af den berømte Ryslingevalgmenighedspræst Vilhelm Birkedal. Ikke en høvdingeskikkelse som faderen. Men en mærkelig, søgende sjæl. UB hørte til hvad der er kaldt *den nygrundtvigske bevægelse*. I denne forbindelse tænker jeg på P.G. Lindhardts værk om præsten Morten Pontoppidan og

navnlig på Anders Pontoppidan Thyssens forskning. Impulser fik UB mange steder fra. I 1871 hører han Georg Brandes, og skriver: »Jeg fik et Indtryk af *Sammenhængen i den aandelige Verden*; af noget stort, overlegent, noget frit og friskt; af, at der var andet og mere til i Verden, end hvad som kunne øjnes fra Læderstræde og Højbroplads, ja selv fra Dalum eller Askov Højskoles Vinduer«. ⁴ UB bliver påvirket af tidens radikale tendenser. Samtidig bliver hans teologi radikaliseret. Politisk stod han Venstre nær. Fritænkeriet som det hed dengang var han ikke blankt afvisende over for. Der fandtes »ædle Borgere« blandt dem. »Ja, måske kunde selve Fritænkeriet være ædelt«. ⁵ At UB lagde afstand til mange af sine egne med sådanne udtalelser behøver ingen dokumentation. Det grundtvigske frihedsbegreb møder man også tidligt i hans forsvar for frimenighedsdannelse, præstefrihed, og i at folkekirkeordningen kun var en *ramme* indenfor hvilken alle konfessioner, der overholdt grundlovens bestemmelser skulle have plads. ⁶

Pontoppidan Thyssen skriver, at i 1885 var UB »naaet til et radikalt venstre grundtvigsk Syn«, idet kristendommen betragtedes som en kraft for frihed, fremskridt og kultur imod reaktionære bevægelser. Som kristendommens fortjenester nævnte UB bl.a slaveriets afskaffelse og kvindens forbedrede vilkår. Her måtte menighederne være deres opgave voksen (s. 367). Der er her tale om en bred strøm i kontinental og angelsaksisk åndsliv, hvor ord som *sandhed og frihed* var keywords. Og hvor det sociale engagement var udtalt i fredssag, afholdssag, kvindeemancipation, arbejderspørgsmålet etc. Ikke blot unitarerne har gjort sig klart bemærket i disse sammenhænge. Det samme gælder metodisterne og andre frikirkefolk og organisationer indenfor de store nationalkirker.

UB følte sig mere og på afstand af folkekirken, som han virkede i som sognepræst fra 1879 til 1893, hvorefter han tog sin afsked og virkede som højskoleforstander, tidsskriftsredaktør, oversætter og skribent. Det var dogmerne han ikke kunne med. Ej heller statskirkeligheden. I 1890 skriver han således til sin gode ven Bjørnstjerne Bjørnson: »Forsoningslæren i dogmatisk Forstand, har jeg for længst sagt Farvel.« ⁷

Efter at være blevet unitarpræst formaner UB sine trosfæller til at afholde sig fra at skælde andre ud for hykleri og fanatisme, men nøjes med at glæde sig over, »at vi selv er saa frigjorte fra Dogmebarnagtigheder«. ⁸

Selv var UB som unitarpræst en skarp polemiker og ikke uden en vis farisæisme som ovenfor anførte citat viser. Et enkelt eksempel på hans hvasse pen: »Statskirkeligheden svømmer nu på Ladningen hernede, og den ene troende Rotte efter den anden laver sig til at gå fra Borde, når det værste skulle ske«. ⁹

Efter nogle turbulente år flyttede UB til København. Han fik forbindelse med kulturradikalismens hovedorgan *Politiken*. Skrev artikler i *Politiken*. Og propagerede for »frisindet kristendom«. I et foredrag i det daværende *Politikens* hus mødte UB en mand der får skelsættende betydning for den danske unitarisme, redaktør Theo Berg, der var vel bekendt med angelsaksisk unitarisme. Berg fortæller UB om sin tro. På det tidspunkt kendte UB kun unitarismen af navn. Men han lader sig overtale til at holde gudstjenester. Den første gudstjeneste holdes så den 18. februar 1900. Ifølge Bergs blad *Det glade Budskab* holdt UB en programprædiken, hvor han betonedede at han ville virke for rummelighed i folkekirken. Og at Jesus for ham var det ideale menneske, som ved sin livsførelse stod som forløseren. Og ikke dogmer drejede det sig om men om kærlighed til Gud og medmennesket. ¹⁰

Først den 18. maj vedtages love og bestemmelser for Det fri Kirkesamfund; ca. 75 personer indskriver sig som medlemmer. Blandt bestyrelsens medlemmer finder man et interessant navn: frk. M.B. Westenholz. ¹¹

Hermed stifter man bekendtskab med en af de stærkeste skikkelser i unitarsamfundet. Mary Bess Westenholz, der i øvrigt var moster til forfatteren Karen Blixen, var som flere i sin familie unitar, hvilket hang sammen med en engelsk familiebaggrund. I femogtyve år var frk. Westenholz formand for Det fri Kirkesamfund, som hun med stor dygtighed stod i spidsen for. ¹²

Med hende som hovedperson sker der en afgørende begivenhed i dansk unitarismes historie. UB og kredsen omkring ham følte sig som en frimenighed inden for folkekirken. Men i 1908 resolverer Højesteret, at medlemmer af Det fri Kirkesamfund må betragtes om udtrådte af folkekirken. ¹³

Det dramatiske forløb, der var startet af den stålsatte og noget ekcentriske Mary Westenholz, er med dets konsekvenser udførligt behandlet i *Protestantisk Tidende*, samme år, no 1. og no. 4. og følgende numre med ivrig diskussion om den kommende kurs for menigheden. Karakteristisk for unitarernes debat er, at man *ikke* havde

næret noget ønske om forlade folkekirken. Man betragtede sig nemlig som en reformbevægelse.¹⁴

I Højesteret udtalte Mary Westenholtz: »Det, der har drevet mig til bringe nærværende Sag frem (for) Domstolene, er min store Kærlighed til Folkekirken.«¹⁵

For Det fri Kirkesamfund var der ikke andet at gøre end at tage rettens afgørelse til efterretning. På en generalforsamling vedtog man, at forsætte arbejdet som et frit kirkesamfund, uafhængigt af statslig anerkendelse, uden dogmer og uden sakramenter.¹⁶

Den samme holdning som præger Unitarisk Kirkesamfund den dag i dag.

Selvom højesteretdommen bragte en afsked til folkekirken ønskede unitarerne ikke et totalt brud. Bemærkelsesværdigt er det også, at flere teologer og folkekirkepræster i tidens løb har haft nær forbindelse til unitarsamfundet. Jeg noterer professorerne dr. theol. Holger Mosbech og dr. phil. Søren Holm, der begge har holdt foredrag i Unitarernes hus. Den kendte københavnske præst Oluf Rothe, der offentliggjorde prædikener i Protestantisk Tidende. Mindre kendte præstenavne fra folkekirken som P.M. Wemmelund, Rasmus Baden, Poul Kalmeyer, Mogens Poulsen, Erik Storm-Jørgensen og Jørgen Herler kan anføres. Sognepræst dr. theol. F.C. Krarups hundredårsdag blev markeret i Unitarernes hus.

Men fra 1908 vidste unitarerne altså hvor de stod i forhold til det etablerede kirkevæsen. Uffe Birkedal fortsatte sin virksomhed. Mere og mere tunghør og gigtsvag, indtil han i 1918 måtte tage sin afsked. UB var på mange måder en betydelig skikkelse. En original prædikant. En habil amatør digter. En hvas debattør. Hans minde lever stadig blandt unitarer. Deres *Salmer og aandelige Sange* er samlede af ham. Men medlemstallet var og blev beskedent; i 1918 taltes 150 medlemmer i menigheden. I trediverne stiger tallet betydeligt til nogen ængstelse for mindst én præst i folkekirken.¹⁷ I 1958 er medlemstallet noteret til ca. 500.¹⁸ I dag tæller unitarsamfundet ca. 80 medlemmer.¹⁹

Vi vil se nærmere på UBs virke og ikke mindst hans teologi. Som organisator var han ikke stort bevendt. Umådelig distræt var han. Hans tunghørhed gjorde den personlige omgang med andre besværlig. Men en stormende energi besad han som forkynder og skribent. Unitarismens budskab ville han bringe »Paa Tidens Sprog til Tidens Børn«.²⁰ Han følte sig som en reformator ikke blot i Luthers

fodspor. Grundtvig og hans venner nærrede han fortsat agtelse for. Slagordet »menneske først og kristen så« var et fast tema hos UB. Men »den gamle« og disciplene var blevet ængstelige undervejs, og mange grundtvigianere havde vendt sig til den falske kirkelære.²¹

Et vigtigt dokument er UBs »Salmer og aandelige Sange« . I den blev Grundtvig udsat for en hårdhændet redigering så klassisk kristologi, dåb og nadver overalt røg ud. F.eks. er v. 6 i DDS 279 O kristelighed, hvor der står »du fylder med Frelserens gavmilde ord, velsignelsens kalk på det på det kristne Guds bord« udeladt. Hvad man ellers finder i UBs salmebog er oversættelser af engelske og amerikanske hymner. Blandt andre den eneste unitarsalme vi endnu har i DDS »Nearer my God to you«. Der er nogle af hans egne åndelige sange. Carsten Hauch, H.C. Andersen, Blicher, Johannes Ewald og Oehlschlæger er repræsenterede. Ingemann fylder en stor plads. Jeg citerer nogle få linjer fra et digt af Ingemann som i høj grad dækker den unitariske kristendomsopfattelse.

Men når under Solen ej Sjælen hvad den vil,
saa er der andre Sole og andre Stjerner til.
Og slukkes alle Sole og Stjerner engang –
dog Livets Kilde springer, hvor evigt den sprang
(fra Det fri Kirkesamfunds
Salmer og aandelige Sange no. 209).

Lad os sammenholde disse linjer med et vers fra Nearer my God to you i UBs oversættelse

Ja, om jeg svinger mig jublende fri
Stjernerne, Solen og Maanen forbi,
dog vil jeg sjunge ud
Nærmere dig min Gud.

Her er tale om en kosmisk religiøsitet. Men hvad står der egentlig? Jeg tolker ud fra en lidt bredere læsning hos UB og andre unitarer. Vores religiøse og moralske udviklingsgang på kloden har et uafsluttet præg. Men i sjælen lever en evighedslængsel, der transcenderer det jordiske liv. Men om så hele det kendte univers forgår, så eksisterer livskilden eller livskraften fortsat og sikrer os udødeligheden.

UBs teologi kan karakteriseres som en følelsesbestemt rationalisme. Spiritisme eller teosofi sporer man ikke hos ham.²² Men jeg noterer mig dog enkelte bemærkninger, hvor han ikke udelukker reinkarnationstanken, således når han taler om »en Række af Tilværelser, der er som Klasser i en Skole, med det Formaal at give sine Elever den højeste Dannelse«. ²³

Det var det evige liv vi kom ind på. Lad os nu se på UBs opfattelse af det onde, hans gudsbillede, den historiske Jesus og menneskenes broderskab.

Det er selvklart, at unitarerne har et meget optimistisk menneskesyn. Med ikke ringe harme omtaler de »helvede«. Både UB og hans efterfølger i præstestillingen brugte ikke så lidt tid på at polemisere mod kirkelæren på dette punkt. Det er for disse folk næsten som troen på helvede skulle være den artikel kirken stod og faldt med. Men helvedestrusler, uendelig fortabelse, uafbrudte pinsler har ikke noget at gøre med troen på Guds kærlighed og magt.²⁴ Det var også prædikenen om helvede som sammen med forsoningslæren havde ført »masserne« bort fra kristendommen og ikke socialismen,²⁵ sådan som det jo ofte blev hævdet i tidens kirkelige kredse.

UB bekendte sig til udviklingslæren og teorien om arternes opståen.²⁶ Men også gudsbilledet og mennesket udviklede sig fra det lavere mod det højere. Gudstanken var for ham indlysende, da »Alt i Tilværelsen peger hen paa en udelelig Enhed som Urgrund«. ²⁷ Gudstroen er en tro på Guds almagt, kærlighed og sandhed. Alt hvad det kommer an på for det troende menneske, er at leve i tillid til Ham, der er sandhedens og kærlighedens kilde. Og selv leve efter Guds love, som de er i naturen og i vores indre. Denne tro kan gøre at en såkaldt hedning må regnes for troende, medens en ortodoks, bibeldyrkende kristen i virkeligheden er vantrø.²⁸

Hvem var Jesus? Et rent og skyldfrit menneske. Menneskeslægtes ypperste skikkelse. Større end Budha, men også Muhammed og Kongfutse kan vi kristne lære af.²⁹ Men til forskel fra tidens KFUM-kristendom finder man ikke en svælgen i hvor vidunderlig Jesus var, selvom UB til tider kan være noget patetisk. For Jesus var på mange måder et barn af sin tid. Godt nok Guds største vidne.³⁰ Men altså ikke det eneste vidne. Og mennesket Jesus kunne tage fejl. Som udbredt blandt tidens liberale teologer navnlig af den religionshistoriske skole, hæftede UB sig ved Jesu og apostlenes fejlslagne eskatologiske forventninger.³¹ Jesus var et menneske, men der var opstået

»en Sagnkreds« om ham, det gjaldt således beretningerne om hans fødsel og opstandelse.³² Faktisk var der ingen afgørende forskel på myndigheden i Jesu tale og andre sandhedsvidners tale. Alene i Jesu personlighed lå forskellen, der hævdede ham over f.eks. Sokrates visdom.³³ Jesu væsentlige gerning bestod i, at han der var et menneske med sund sans åbenbarede det vil sige afslørede hvad der lå dunkelt, nemlig »Guds sande væsen og vort eget Væsens inderste Lov«.³⁴ Det unitariske billede af Jesus er ofte blevet kritiseret for at være blodfattigt. Men i sangen »Jeg så ham som Barn hos min Fader derhjemme« (*Salmer og aandelige Sange* no. 167), der er en afsked med kirkelærens og faderens kristologi siger han:

Og fik jeg kun lidet, hvor andre fik meget,
mit fattige Eje, *det er dog mit eget*

Meget synes UB ikke at tale om næstekærlighed: Dog kan han sige:

Lad os i det smaa dine Vidner være
i Tro, i Haab, i frugtbar Kærlighed
(*Salmer og aandelige Sange* no. 107)

Som almindeligt blandt teologer af hans type fremhævede UB en moralsk-spiritualistisk opfattelse af Guds rige. I den forbindelse må man erindre sig, at han altid havde et stærkt samfundsmæssigt engagement. I en efterladt artikel pålægger han unitarerne, at »forkynde Guds Rige som et Rige, der er bestemt til at oprettes paa Jorden med Retfærdighed, Fred og Brodersind«³⁵ Der er her tanker som var almen-gods i både tysk og angelsaksisk liberal teologi.

Med UBs afgang mistede unitarsamfundet sin betydeligste intellektuelle og teologiske kraft overhovedet. Han havde som ingen anden placeret unitarismen i Danmark. Til ny præst valgtes cand. teol. Thorvald Kierkegaard, der den 29. september 1918 blev ordineret af UB. Th.K. kom som UB fra det grundtvigske miljø. Faderen var højskoleforstander. Selv virkede Th.K. som højskolelærer og omreisende foredragsholder. Uagtet Th.K. gik i UBs fodspor var de to mænd vidt forskellige. Th.K. var ikke evnerig på samme måde som UB. Til gengæld havde han høreenvnen til forskel og fordel. Han fremstod som en udadvendt, dynamisk person. Salvesesfuld og anek-

dotisk som prædikant. Ikke desto mindre en betydelig taler. Sværmerisk og alligevel fast. Ikke så lidt af en karismatisk personlighed. International orienteret og organisatorisk begavet. Som salmedigter (det var han også), teolog og selvstændig tænkter – nærmest middelmådig, hvad de treoghalvtreds, små publikationer (i øvrigt med mange gentagelser) der er udkommet i hans navn røber.

1918-1965 fungerede han som D.f.K.s præst. I alle disse 47 år ledede og tegnede han foretagendet, så at unitarismen og Th.K. i Danmark nærmest var synonyme. Har man som jeg talt med ham, hørt ham i Unitarkirken, haft samtaler med folk der husker ham, underer det ikke, at unitarismen oplevede sin storhedstid i Danmark under ham. Det unitariske var hos ham tydeligere udformet end hos UB, og det grundtvigske islæt kan være vanskeligt at få øje på. To anliggender prægede hans virke som prædikant og leder: først og fremmest Jesu kærlighedsbudskab og dernæst spiritismen og teosofien. Udpræget rationalistisk og stærkt samfundsorienteret som UB var Th.K. derimod ikke, selvom han brugte naturvidenskab og nyere bibelforskning³⁶ som argument for sin tro ligesom han var en velorienteret avislæser.

Engageretheden i det alternative er kendt fra yderligtgående liberalteologiske og fireligiøse kredse. Jeg kan henvise til fænomener i Tyskland³⁷ og på Island,³⁸ ligesom vi i København i hele det tyvende århundrede har kendt lignende former for religiøsitet. Om Th.K. i sin optagethed af spiritisme og teosofi har været særlig original har jeg ikke kompetence til at vurdere, men umiddelbart forekommer det som han formidlede et udbredt tankesæt i disse cirkler og altså længe før de blev på mode i bredere kredse. I denne artikels sammenhænge er hans ideer i nævnte henseende interessante, fordi de forbindes med den idealistiske, kosmiske religiøsitet, der er en uopgivelig del af al unitarisme.

Th.K. fortæller, at han tidligt beskæftigede med psykiske fænomener af forskellig slags.³⁹ I den forbindelse kommer han i sine prædikener ind på reinkarnation. Han vil ikke missionere for den ide, for nødvendig, siger han, er den ikke. Nødvendigt er kun dette, at vi stræber efter det gode i overensstemmelse med Guds vilje, hvorfor Det fri Kirkesamfund måtte se det som sin hovedopgave at frigøre mennesker til sand erkendelse og kærlighed. Når Th.K. alligevel pegede på reinkarnationstanken skyldtes det navnlig, at den for ham selv havde haft en enorm værdi.⁴⁰ Da han jo betragtede Je-

sus som den store vejleder greb han tilbage til mesteren fra Nazareth og postulerede, at forestillingen om reinkarnation lå Jesus nær, og han henviste blandt andet til Jesu ord om, at »Elias skal komme og genoprette alt« (Matth. evg. 17,11).⁴¹ Det var en central tanke hos Jesus, at menneskeånden der var udgået fra Gud, levede videre efter legemets død for endelig at komme i total samklang med Guds ånd.⁴² Jesus døde og blev korsfæstet. Men apostlene kunne vidne, at deres døde mester nu levede i »Aandens verden«, havde vist sig for dem, og på samme måde skulle mennesker leve efter døden,⁴³ og som Th. K siger: »høste Frugten af mit Jordlivs Færden«. ⁴⁴ Her spiller tanken om *karma*, der logisk forbindes med reinkarnation sikkert ind. Hvad han noterer med tilfredshed er, at Jesus mente at vi i åndernes verden kunne kende hinanden, huske vores jordeliv og have omsorg for de efterlevende; som skriftbelæg anvendte han Jesu fortælling om den rige mand og Lazarus (Luk. evg. 16, 10-31).⁴⁵

Th.K. betonedede den etiske værdi ved reinkarnationstanken. Den bragte nemlig indsigt i Guds gode love for vores liv, den skærpede vores ansvarsfølelse ved at betone at vi skulle stå til regnskab for vores gerning, og endelig belyste den vores mulighed for at leve et nyt og bedre liv.⁴⁶ For som han digter:

Til Kærligheden er vi skabte
til Liv og Vækst mod Lys og Fred.⁴⁷

Denne vækst er da evig, idet menneskeånden der er den højeste energiform af alle umuligt kunne gå til grunde, og ellers var der jo ingen mening i tilværelsen. Men hvorfra kan vi nu vide, at der eksisterer en sådan åndelig verden? Ja, her er det, at Th. K. kommer helt over i det spiritistiske. Hvor man kunne vente, at en unitar talte om inspiration og samvittighed som Guds virke i os, gik han mere i retning af at der kom budskaber til os fra åndernes verden. Vi modtog »Gaver fra vore Venner paa den anden Side«. Sådanne åndelige budskaber kunne naturligvis ikke dokumenteres, men nogle mennesker kunne helt klart opfatte disse signaler, nemlig clairvoyante og clairaudiente personer.⁴⁸ Og Th. K. nævner rundt om i tale og skrift forskellige spirituelle/spiritistiske beretninger, som han har fået kendskab til. Men mindre åndeligt udrustede mennesker kunne han trøste med, at vi faktisk alle modtager megen vejledning og indgriben fra ånde verdenen i højere grad end vi gør os det klart.⁴⁹

Højt op i firserne fortsatte Th.K. sin præstegerning. Men studerer man hans skriftlige produktion synes han trods en forbavsende vitalitet ikke at have udviklet sig i mange år. Bortset fra aktuelle bemærkninger om den kolde krig, atombomben, neutronbomben og voksende kriminalitet, kunne hans prædikener og taler lige så godt være skrevet årtier tilbage. Han var ubestridt hovedkraften i Det fri Kirkesamfund, men det spørgsmål står tilbage om unitarismen i Danmark med ham ikke var gået åndeligt i stå. Tankevækkende er det, at Th.K., der udmærket kunne angribe ortodoksien ikke foretog noget der lignede et opgør med moderne dialektisk teologi og eksistensteologi, og i det hele taget ikke synes orienteret om disse vigtige fænomener i kirke- og åndsliv.

Efter Th.Ks død kom Det fri Kirkesamfund i en form for krise. Og siden har man ikke haft personligheder, der i tilsvarende grad udadtil og indadtil har kunnet markere unitarismen. Ganske vist ordinerede pastor emeritus Rasmus Baden den 21. januar 1966 regnskabschef, cand. teol. Erik Storm-Jørgensen som præst for menigheden, hvorefter Storm Jørgensen samme dag ordinerede journalist ved Kristeligt Dagblad Mogens Poulsen.⁵⁰ Ingen af de to fungerede imidlertid særlig godt i den unitariske sammenhæng og fratrådte deres stillinger allerede inden årets udgang.⁵¹ Derefter gik samfundet over til en slags fellowship, altså en slags kollektiv ledelse uden faste præster; denne ordning fungerer den dag i dag. Samtidig synes der at være sket en afklaring og modernisering på nutidigt, internationalt grundlag i panteistisk, holistisk, humanistisk retning; hvor en stærkt subjektiv, individualistisk indstilling gør sig gældende.⁵²

Da de to førende unitarer i Danmark, Birkedal og Th. Kierkegaard, jo følte sig som kristne, konstaterer man hurtigt at situationen i Unitarisk Kirkesamfund er en anden i dag. Oplysende er således et par små pjecer *Unitarisme-Kristendom* og *Unitarisk Kirkesamfund*, der opsummerer udtalelser som man gang på gang kan støde på i unitariske sammenhænge både her og i udlandet. Tidligere forestillinger føres videre i radikaliseret udgave. »Hvis Unitarer taler om »frelse« betyder det for dem: at frigøre sig fra dårlige tanker.« De betragter det som foragt for andre religioner og livsfilosofier, som etisk og åndeligt er på niveau med kristendommen eller højere end den, at hævde Jesus som *vejen* til Gud. Bibelen er en bog med mange gode tanker. Unitarismen anerkender ikke troen på kødets op-

standelse og en endelig dom. Derimod har man tillid til, »at en kærlig Gud – et kærlighedsprincip eller lignende gennem lovmæssigheder vil udvikle den enkelte menneskesjæl«, sådan at mennesker bliver sig mere bevidste om forbindelse med hele menneskeheden og den natur, som omgiver os. New age-ideer (reinkarnation) kan spores, men spiller ingen større rolle. Endelig betones det kraftigt, at troen er den enkeltes samvittighedsfulde og fornuftige afgørelse, og at absolutte sandheder ikke anerkendes.

At man ikke totalt har taget afsked med kristendommen er et faktum så vidt som denne religionsforms kulturelle værdi fastholdes. Preben Bovin og næstformanden Lene Shoemaker kan da også hævde, at unitarismen ikke endegyldigt afgør sig for om den er en kristendomsform, men at afgørelsen er op til den enkelte unitar selv.⁵³ Folkekirken har man selvfølgelig opgivet at reformere, men man arbejder fortsat på »at forny og modernisere den kristne danske kulturs gudsbilleder og symbolske handlinger.«⁵⁴ Ikke desto mindre må man sige, at unitarierne i dag bevidst har sat sig uden for kristendommen og har dannet en ny religionsform. Det er da et spørgsmål om man burde kalde sig Unitarisk Kirkesamfund, da *kirke* jo udpræget har en kristelig signalværdi.

Endelig skal det notes, at unitarsamfundet ikke har nogen fast ritus i sine nuværende gudstjenester, men overlader liturgien til »søndagens taler«. Også her er der tale om en nydannelse, idet Thorvald Kierkegaard ledede en gudstjeneste, der kunne minde om en aftensang i folkekirken uden dåb og nadver.

Er Unitarisk Kirkesamfund et *trossamfund*? Det mener kirkeministeriet ikke, idet man har tilskrevet unitarierne således: »Man kan altså i U.K. ikke tale om et trossamfund eller fællesskab, da det er den individuelle helt personlige opfattelse, der i enhver situation er afgørende.« Unitarisk Kirkesamfunds bestyrelse kommenterede ministeriets opfattelse med disse ord: »Vi vil dog fortsat betegne os som et trossamfund i den forstand, at vi er et samfund af troende, der har frihed til selv at danne de billeder af gudsbegrebet, som for den enkelte af os er ærlige og rigtige.«⁵⁵

Kan man sige at unitarismen i Danmark har en fremtid? En usikkerhed synes at præge bestyrelsen, idet man i tilfælde af Unitarisk Kirkesamfunds opløsning har tilskødet grund og bygning til naboen Dansk Røde Kors.⁵⁶ Ideologisk synes unitarierne at mene, at de har

udviklingen med sig, men stiller dog også på det punkt et spørgsmålstegn: »Unitarismens fremtid er afhængig af, i hvilket omfang mennesker har behov for selvstændig tænkning. Vil man stadig have behov for en autoritet, som fortæller én, hvad man skal mene om livets store spørgsmål, hvad man skal tro, og hvilke etiske regler, man skal følge, eller har den større uddannelse giver mulighed for en personlig stillingtagen til disse spørgsmål?«. ⁵⁷

Summary

The subject of this article is the history of the Copenhagen Unitarian congregation. Unitarianism has its roots in early Church and in the Age of the Reformation. It first gained significance on Anglo-Saxon soil during the Age of Enlightenment. From the beginning Unitarianism has been critical towards the trinitarian dogma. Modern Unitarianism has positioned itself as advocate of tolerance, human rights and social welfare, its attitude towards other religions has been open.

In Denmark Unitarianism was established as an independent church community in 1900. The first minister of the congregation, Uffe Birkedal, had been a pastor in the Danish National Evangelical Lutheran Church (folkekirken). He acted as Unitarian minister 1900-1918. Birkedal's Grundtvigian background influenced Danish Unitarianism in its first phase, with a strong element of rationalism. The congregation tended to regard itself as a Free Church without enmity towards the National Church. Gradually the gap widened. Birkedal's successor as minister was Thorvald Kierkegaard, MD, who represented an emotionalized brand of liberal theology with an addition of theosophy. After Kierkegaard's death in 1965 the congregation has been without permanent ministers, but is led by a kind of fellowship. The membership, which never exceeded 500, has declined significantly. Inspiration is no longer found in Grundtvig and early liberal theology, whereas the connection to American universalism and Unitarianism is clearly demonstrable. It is no longer possible to speak of special Danish features, but, on the contrary, of the holism of modernity, pantheism, and New Age ideas.

Noter

1. Den nyeste skildring af Unitarisk Kirkesamfund er skrevet af Werner Bovin *Unitarismen i Danmark*, Unitarisk forlag, København, 2000. Bovins bog er en bred, sober fremstilling af unitarismen historie med vægt på dens danske aflægger. Men skriftet er præget af at være forfattet af en overbevist unitar uden megen historisk metodebevidsthed.
2. »Lutherdommen begyndte med ubetinget Krav paa fri Tro og fri Undersøgelse, men endte med at kræve Lydighed under Reformatorenes personlige Meninger.« Uffe Birkedal *Troen og det utrolige*. København, 1901, s. 67.
3. Unitarisk Kirkesamfunds formand Preben Bovin i *Unitaren*, 1999, no. 5, s. 3.
4. Anders Pontoppidan Thyssen *Den nygrundtvigske Bevægelse I*, Det danske Forlag, 1958, s. 213.
5. Smstd. s. 263.
6. Smstd. 288.
7. *Bjørnstjerne Bjørnsons Brevveksling med danske 1875-1910*. København, 1933, bd. II, brev 237.
8. Smstd. brev 599.
9. Smstd. bd. III, brev 721.
10. *Protestantisk Tidende*, 1917, no. 9, s. 158ff.
11. *Lys over Landet, Ugeblad for frisindet Kristendom*, 1900, no. 8, s. 62f.
12. Hertil Thorvald Kierkegaard *Magnus Eirikson og Mary B. Westenholz*. København, 1958, s. 10 – 22.
13. Højsteret fastlog, at Det fri Kirkesamfund var »virksomt for at udbrede en Lære, der paa fundamentale punkter staar i bestemt Modstrid med Folkekirken.« *Protestantisk Tidende*, 1908, no. 1, s. 1.
14. Kun få af samfundets medlemmer var ikke medlemmer af folkekirken, og ønskede tværtimod at forblive i den for at kunne reformere den »i frisindet Retning«. *Protestantisk Tidende*, 1908, no 4, s. 51.
15. *Protestantisk Tidende*, 1908, no. 1, s. 2.
16. *Protestantisk Tidende*, 1908, no. 8-9.
17. Den kendte indremissionske sognepræst A. Fibiger udtalte således i en radio-transmitteret prædiken: »Dette er sand Kristendom – og ikke en Gudfaderdom eller Vorherredom, saadan som Muhammedanere og jøder og disse Unitarer, der nu er saa mange af rundt om i Landet, tror paa det.« –Th. *Kierkegaard Hvad er sand Kristendom?, Et Svar til Pastor Fibiger*, København, 1932, s. 1. At den lille unitarmenighed i hovedstaden og en endnu mindre flok i Århus kunne vække Fibigers uro kan undre.
18. Michael Neiendam *Frikirker og sekter*. 4. udgave, København 1958, s. 78.
19. Iflg. Preben Bovin i samtale 9. november 1999 med Poul Juul Foss.
20. Mottoet for hans bog *Sund Sans og religiøs Tro*, København, 1902.
21. Smstd. s. 50.
22. »Jeg er jo hverken spiritist eller teosof«, UB til Bjørnson, anf. skr. bd. 3, brev 715.
23. *Sund Sans og religiøs Tro*, s. 26.

24. UB »Gennem atten Aar« *Protestantisk Tidende* 16. september 1918, s. 191 (s. 190-195).
25. *Sund Sans og religiøs Tro*, s. 59, 61 og 68ff.
26. »»Den naturlige Udvælgelse« er en guddommelig Lov for hele Livet paa Jorden«. UB »Udviklingslæren og Sædeloven« *Protestantisk Tidende* 1909, nr. 21, s. 487 (s. 483-488)
27. *Troen og det utrolige*, s. 91.
28. smstd. s. 32f
29. *Troen og det utrolige*, s. 49, 63, 7f.
30. *Sund Sans og religiøs Tro*, s. 49..
31. *Troen og det utrolige*.
32. smstd. s 64ff og s. 78ff.
33. *Sund sans og religiøs Tro*, s. 46
34. smstd. s. 10.
35. UB »Af min socialøkonomiske Læsning« *Protestantisk Tidende* 1919, no. 7, s. 78 (s. 73-78).
36. Se f.eks. prædikenen »Videnskab og Gudstro. Hvad tror Unitarerne paa«, s. 40-44.
37. Præsten Friedrich Rittelmeyer blev discipel af Rudolf Steiner og dannede en menighed i hans ånd. Hertil Johannes Rathje *Die Welt des freien Protestantismus*, Stuttgart, 1952, s. 294ff.
38. »Både spiritisme og teosofi har en del tilhængere og udgiver tidsskrifter.« *Nordisk teologisk Leksikon*. Bd. 2, Lund og København, 1953, afsnittet om Island, s. 81 (s. 78-85).
39. »Hvad er Det fri Kirkesamfund«, s. 31.
40. Ludvig Dahl og Th. Kierkegaard *Livet efter Døden*. København, 1932, s. 38 og s. 43.
41. »Hvad tror Unitarerne paa«, s. 25.
42. Smstd. s. 29f.
43. »Hvad er Det fri Kirkesamfund«, s. 62.
44. Smstd. s. 29.
45. *Livet efter Døden*, s. 32f.
46. Smstd. s. 42.
47. *Salmer og aandelige Sange*, no. 341.
48. *Livet efter døden*, s. 5ff.
49. »Hvad er Det fri Kirkesamfund«, s. 64.
50. *Protestantisk Tidende*, 1966, nr. 1, s. 91ff.
51. Smstd., 1967, no. 1, s. 1f. En mere barsk beskrivelse af forløbet gives hos Werner Bovin, anf. skr. s. 87, således: »Årsagen til bruddet med flertallet af samfundet var især en udtalelse om, at de ikke kunne fungere som præster for erklærede unitarer.«
52. Fra begyndelsen har unitarerne følt sig forbundet med udenlandske trosfæller; i dag er Unitarisk Kirkesamfund tilsluttet International Council of Unitarians and Universalists, der er et verdensomspændende netværk af unitarmenigheder. Iflg. jubilæumfolder for hundredeårsdagen.

53. Lene Shoemaker og Preben Bovin »Er unitarer kristne« *Unitaren*, 1993, no. 5, s. 7 (s. 5-79).
54. Preben Bovin i *Kristeligt Dagblad* den 8. februar 2000.
55. »Unitarisk Kirkesamfund, – et trossamfund« *Unitaren*, 1993, no. 4, s. 14-16. Den 2. april 1993 tilskrev biskop Erik Norman Svendsen kirkeministeriet som dettes konsulent; »at Unitarisk Kirkesamfund ikke kan betragtes som et trossamfund, men alene som et religiøst filosofisk interessesamfund uden klar lære eller ritus og uden fast embede.« Bispeembedets J.nr. 660.
56. Preben Bovin i samtale med Poul Juul Foss den 9. nov. 1999.
57. Werner Bovin: anf. skrf., s. 155.

Lidelseshistorien i Alterbogen af 1992

Af Bertil Wiberg

I 1992 fik folkekirken en ny alterbog,¹ og i den forbindelse skulle Vor Herre Jesu Kristi lidelseshistorie gengives på grundlag af den nye bibeloversættelse, som var blevet autoriseret samme år.² Denne opgave påtog jeg mig, og da det måske kan være af interesse at se, hvordan de fire evangeliers beretninger er sammenskrevet til én beretning, fremlægger jeg herved mit arbejdspapir.

Siden reformationsårhundredet har lidelseshistorien hørt med til den danske kirkes gudstjenesteordning. Kirkeordinansen af 1539 bestemte, at prædikanten på langfredag skulle oplæse hele lidelseshistorien, således som Johann Bugenhagen havde sammenskrevet den af de fire evangelier,³ og til dette formål oversatte Peder Palladius Bugenhagens skrift på grundlag af Christian III's Bibel fra 1550.⁴ Ifølge Kirkeritualet af 1685 skulle lidelseshistorien langfredag oplæses fra ordene: »Og der de havde holdet Lov-Sangen« til ordene: »Og hand opgav sin Aand«, og i fastetiden skulle der på alle bededage og ved andre ugegudstjenester prædikes over et afsnit af lidelseshistorien.⁵

Peder Palladius' gengivelse af lidelseshistorien blev optaget i Hans Thomissøns Salmebog af 1569, og selv om der kom nye bibeloversættelser til, indgik den i uforandret skikkelse i salmebøger i det 17. og 18. århundrede.⁶ En ændring af dette forhold indtraf først med Alterbogen af 1830,⁷ hvor lidelseshistorien blev gengivet på grundlag af oversættelsen af Det Nye Testamente af 1819,⁸ og siden er den ligesom kirkeårets tekster i øvrigt blevet ajourført efter nye bibeloversættelser, senest i Den Danske Salmebog af 1953 efter Det Nye Testamente af 1948. Men selv om den som følge heraf har undergået mindre ændringer, kan der konstateres en i alt væsentligt ubrudt tradition. Lidelseshistorien er forståeligt nok en del af Det Nye Testamente, som oversættere igennem tiden har været tilbageholdende med at foretage ændringer i.

I sin sammenskrivning af lidelseshistorien benytter Bugenhagen sig af monotessaron-metoden, dvs. at ord og sætninger af forskellig herkomst arbejdes sammen til en ny, fortløbende tekst. I Bugenhagens sammenskrivning indgår beretningerne fra alle fire evangelier, men ikke med samme vægt. Den foretrukne er lidelseshistorien i Johannesevangeliet, som bortset fra 18,27 gengives i sin helhed. Derimod fortøner de synoptiske evangeliers særpræg sig. Det gælder Matthæusevangeliet, hvorfra mange enkeltvers og også mindre afsnit ganske vist er gengivet, men kun én perikope i sin helhed, 27,62-66. Og det gælder Markusevangeliet, der er blevet karakteriseret som et »stenbrud«, hvorfra Bugenhagen har hentet stof til at tydeliggøre oplysninger fra de øvrige evangelier. Og med hensyn til lidelseshistorien i Lukasevangeliet er denne først og fremmest genkendelig takket være de tre korsord, som dette evangelium er ene om.

Det har imidlertid ikke været en historisk interesse, der har været bestemmende for Bugenhagens arbejde med lidelseshistorien, som kom til at beskæftige ham livet igennem. Fra begyndelsen af 1520'erne til hans død i 1558.⁹

Drivkraften i arbejdet har været ønsket om at fremme *den evangeliske prædiken*, og sådan har det da også båret frugt. Bugenhagens passionsharmoni blev den af hans bøger, som fik størst udbredelse, og gennem Peder Palladius' oversættelse er den blevet en umistelig del af dansk kristendom.¹⁰

Vor Herre Jesu Kristi lidelseshistorie

I GETSEMANE

1. Over Kedronbækken

Og da de havde sunget lovsangen,

brød Jesus op og gik, som han plejede,
over på den anden side af Kedronbækken
ud til Oliebjerget,

og disciplene fulgte med.
Da sagde Jesus til dem:

Matt 26,30/

Mark 14,26

Luk 22,39

Joh 18,1

Matt 26,30/

Mark 14,26/

Luk 22,39

Luk 22,39

Matt 26,31/

Mark 14,27

- »I nat vil I alle svigte mig, for der står skrevet: 'Jeg vil slå hyrden ned, så fårene i hjorden spredes.' Men efter at jeg er opstået, går jeg i forvejen for jer til Galilæa.«
 Peter sagde til ham: »Om så alle andre svigter, så gør jeg det ikke.« Men Jesus sagde til ham: »Sandelig siger jeg dig: Allerede i nat, før hanen galer to gange, vil du fornægte mig tre gange.«
 Peter sagde til ham:
 »Om jeg så skal dø sammen med dig, vil jeg aldrig fornægte dig.«
 Det samme sagde også alle de andre disciple. Da kom Jesus med dem til et sted, der hedder Getsemane, hvor der var en have, som han og hans disciple gik ind i. Også Judas, som forrædt ham, kendte det sted, for dér mødtes Jesus ofte med sine disciple.
 Og Jesus sagde til dem: »Sæt jer her, mens jeg går derhen og beder.« Så tog han Peter og de to Zebedæussønner, Jakob og Johannes, med sig,
 og han blev grebet af forfærdelse og angst.
 Da sagde han til dem: »Min sjæl er fortvivlet til døden. Bliv her og våg sammen med mig!
 Bed om ikke at falde i fristelse!«
- 2. Sjælekampen*
 Og han fjernede sig et stenkast fra dem,
 faldt ned på sit ansigt
 og bad om, at den time måtte gå ham forbi, om det var muligt. Han sagde: »Abba, fader, alt er muligt for dig. Tag dette bæger fra mig. Dog, ikke hvad jeg vil, men hvad du vil.«
 Han kommer tilbage til sine disciple og finder dem sovende, og han siger til Peter: »Simon, sover du? Kunne du ikke våge blot en time?
 Våg, og bed om ikke at falde i fristelse. Ånden er rede, men kødet er skrøbeligt.«
 Atter, for anden gang, gik han bort og bad: »Min fader, hvis det ikke er muligt, at dette bæger går mig forbi, men jeg skal drikke det, så ske din vilje.« Og atter kom han og fandt dem sovende, for deres øjne var blevet tunge,
 og de vidste ikke, hvad de skulle sige til ham.
 Han forlod dem igen, og for tredje gang gik han væk og bad den samme bøn:
 »Fader, hvis du vil, så tag dette bæger fra mig. Dog, ske ikke min vilje, men din.« Da viste en engel fra himlen sig for ham og styrkede ham. I sin angst bad han endnu mere indtrængende, og hans sved blev som bloddråber, der faldt på jorden. Da han
- Matt 26,31-33/
 Mark 14,27-28
- Mark 14,29-30
- Matt 26,35
 Matt 26,35/
 Mark 14,31
 Matt 26,35-36
- Joh 18,1-2
- Matt 26,36-37/
 Mark 14,33
- Mark 14,33
 Matt 26,38
- Luk 22,40
- Luk 22,41
 Matt 26,39
 Mark 14,35
 Mark 14,36
- Matt 26,40
 Mark 14,37
- Matt 26,41/
 Mark 14,38
 Matt 26,42-43
- Mark 14,40
 Matt 26,44
- Luk 22,42-46

havde rejst sig fra bønner og var kommet tilbage til disciplene, fandt han dem sovende, overvældede af sorg, og han sagde til dem:

»Sover I stadig og hviler jer? Det er nok. Timen er kommet; nu overgives Menneskesønnen i syndernes hænder. Rejs jer, lad os gå! Se, han, som forråder mig, er her allerede; bed om ikke at falde i fristelse.«

Mark 14,41-42
Luk 22,46

3. Judas' forræderi

Endnu mens han talte, kommer Judas, en af de tolv, fulgt af en skare med sværd og knipler fra ypperstepræsterne og de skriftkloge og de ældste,

Mark 14,43

og de kom derover med lygter og fakler og våben.
Han, som forråde ham, havde aftalt et tegn med dem og sagt:

Joh 18,3
Mark 14,44

Det er ham, som jeg kysser; grib ham og før ham væk under sikker bevogtning!

Jesus, som vidste alt, hvad der skulle ske med ham, gik ud til dem og spurgte: »Hvem leder I efter?« »Jesus fra Nazaret,«

Joh 18,4-9

svarede de. Han sagde til dem: »Det er mig.« Også Judas, som forråde ham, stod sammen med dem. Da Jesus sagde: »Det er mig,« veg de tilbage og faldt om på jorden. Han spurgte dem så igen: »Hvem leder I efter?« »Jesus fra Nazaret,« svarede de. Jesus sagde til dem: »Det er mig; det har jeg jo sagt jer. Når det altså er mig, I leder efter, så lad de andre gå.« For sådan skulle det ord, han havde sagt, gå i opfyldelse: »Af dem, du har givet mig, har jeg ikke mistet nogen.«

Men Judas gik helt hen til Jesus for at kysse ham og sagde: »Rabbi!« og kyssede ham.

Luk 22,47
Mark 14,45

Jesus sagde til ham: »Min ven, nu har du gjort dit.

Matt 26,50

Judas, forråder du Menneskesønnen med et kys?«

Luk 22,48

Da kom de hen og lagde hånd på Jesus og greb ham.

Matt 26,50

4. Tilfangetagelsen

De, som var sammen med Jesus, så, hvad der ville ske, og spurgte: »Herre, skal vi gribe til sværd?«

Luk 22,49

Men Simon Peter trak et sværd, som han havde med, og slog efter ypperstepræstens tjener og huggede højre øre af ham; tjeneren hed Malkus.

Joh 18,10

Jesus sagde: »Lad det være nok!«

Luk 22,51

Og han sagde til Peter: »Stik dit sværd i skeden!

Matt 26,52/
Joh 18,11

For alle, der griber til sværd, skal falde for sværd. Eller tror du ikke, at jeg kan bede min fader om på stedet at give mig mere end tolv legioner engle til hjælp?

Matt 26,52-53

Skulle jeg ikke drikke det bæger, Faderen har givet mig?

Joh 18,11

Men hvordan skulle da Skrifterne, der siger, at sådan skal det ske, blive opfyldt?«	Matt 26,54
Og han rørte ved mandens øre og helbredte ham.	Luk 22,51
I samme øjeblik sagde Jesus til skarerne: »I er rykket ud med sværd og knipler for at anholde mig, som om jeg var en røver.	Matt 26,55
Dag efter dag har jeg været hos jer og undervist på tempelpladsen,	Mark 14,49
uden at I løftede en hånd imod mig; men dette er jeres time, og mørket har magten.	Luk 22,53
Men det er alt sammen sket, for at profeternes skrifter skal opfyldes.« Da lod alle disciplene ham i stikken og flygtede.	Matt 26,56
Men der var en ung mand, som fulgte med ham, kun med et lagen over sin nøgne krop; også ham griber de fat i, men han gav slip på lagnet og flygtede nøgen.	Mark 14,51-52

I YPPERSTEPRÆSTENS GÅRD

5. Til Annas

Vagtstyrken og officeren og jødernes tempelvagter anholdt nu Jesus og bandt ham; de førte ham først til Annas, for han var svigerfar til Kajfas, der var ypperstepræst det år. Det var Kajfas, der havde givet jøderne det råd, at det var bedst, at ét menneske døde for folket. Simon Peter og en anden discipel fulgte efter Jesus	Joh 18,12-15
på afstand helt til ypperstepræstens gård.	Matt 26,58
Denne anden discipel var kendt af ypperstepræsten og gik ind i ypperstepræstens gård sammen med Jesus, men Peter blev stående udenfor ved porten. Den anden discipel, som var kendt af ypperstepræsten, gik ud og talte med pigen, der holdt vagt ved porten, og fik Peter med ind.	Joh 18,15-16
Tjenerne og tempelvagterne havde tændt et bål af trækul, fordi det var koldt, og stod og varmede sig. Også Peter stod og varmede sig sammen med dem.	Joh 18,18
Tjenestepigen, der holdt vagt ved porten,	Joh 18,17
så ham sidde ved ilden, kiggede nøje på ham og sagde:	Luk 22,56
»Du var også sammen med galilæeren Jesus.	Matt 26,69
Er du ikke også en af den mands disciple?«	Joh 18,17
Men han nægtede det i alles påhør og sagde:	Matt 26,70
»Nej, jeg er ikke;	Joh 18,17
jeg kender ham ikke, kvinde!	Luk 22,57
Jeg forstår ikke, hvad du mener.«	Matt 26,70

6. Det foreløbige forhør

Ypperstepræsten spurgte nu Jesus ud om hans disciple og om hans lære. Jesus svarede ham: »Jeg har talt til verden i	Joh 18,19-23
---	--------------

fuld offentlighed; jeg har altid undervist i synagoger og på tempelpladsen, hvor alle jøderne kommer sammen, og i det skjulte har jeg intet talt. Hvorfor spørger du mig? Spørg dem, der har hørt mig, hvad jeg har talt til dem; de ved jo, hvad jeg har sagt.« Da Jesus sagde det, var der en af tempelvagterne, som stod ved siden af, der gav ham et slag i ansigtet og sagde til ham: »Er det en måde at svare ypperstepræsten på?« Jesus svarede: »Har jeg sagt noget forkert, så bevis, at det er forkert; men er det rigtigt, hvorfor slår du mig så?«

7. Peters fornægtelse

Så førte de Jesus til ypperstepræsten Kajfas, og alle ypperstepræsterne og de ældste og de skriftkloge samlede. Mark 14,53/
Matt 26,57:
Kajfas

Så gik Peter ud i portrummet. Og hanen galede. Mark 14,68
Lidt efter Luk 22,58
var der en anden af tjenestepigerne, som så ham og sagde Matt 26,71
til dem,

som stod der: Mark 14,69
»Han dér var sammen med Jesus fra Nazaret.« Matt 26,71

Da sagde de til ham: »Er du ikke også en af hans disciple?« Joh 18,25

Og en anden sagde: »Du er også en af dem.« Luk 22,58

Atter nægtede han det og svor på det: Matt 26,72

»Vel er jeg ej, menneske! Luk 22,58

Jeg kender ikke det menneske!« Matt 26,72

En times tid senere var der en til, som med dem, som stod Luk 22,59/
der, forsikrede: Matt 26,73

»Jo, sandelig er du en af dem; du er jo også fra Galilæa; Mark 14,70
dit sprog røber dig.« Matt 26,73

Så sagde en af ypperstepræstens tjenere, en slægtning til Joh 18,26
ham, som Peter havde hugget øret af: »Så jeg dig ikke i

haven sammen med ham?«

Da gav han sig til at bande og sværge: »Jeg kender ikke det Mark 14,71
menneske, I taler om!«

I det samme han sagde det, galede hanen. Herren vendte sig Luk 22,60-61
om og så på Peter, og Peter huskede det ord, Herren havde
sagt til ham:

»Før hanen galer to gange, vil du fornægte mig tre gange.« Mark 14,72

Og han gik udenfor og græd bitterligt. Luk 22,62

8. Jesus for Rådet

Ypperstepræsterne og hele Rådet søgte at få et vidneudsagn Mark 14,55-56
mod Jesus for at kunne dømme ham til døden, men de fandt
ikke noget. Mange vidnede nemlig falsk imod ham, men
deres vidneudsagn stemte ikke overens.

Til sidst trådte dog to frem og sagde:

»Vi har hørt ham sige: Jeg vil bryde dette Guds tempel ned, som er bygget med hænder, og på tre dage rejse et andet, som ikke er bygget med hænder.« Men heller ikke da stemte deres vidneudsagn overens. Så stod ypperstepræsten frem og spurgte Jesus: »Har du ikke noget at svare på det, de vidner imod dig?« Men Jesus tav og svarede ikke. Ypperstepræsten spurgte ham igen: »Er du Kristus, den Velsignedes søn?

Jeg besværges dig ved den levende Gud: Sig os, er du Kristus, Gud søn?« Jesus svarede ham: »Du sagde det selv.

Det er jeg.

Men jeg siger jer: Herefter skal I se Menneskesønnen sidde ved den Almægtiges højre hånd og komme på himlens skyer.« Da flængede ypperstepræsten sine klæder og sagde: »Han har spottet Gud! Hvad skal vi nu med vidner? Nu har I selv hørt bespottelsen. Hvad mener I?«

Og de dømte ham alle skyldig til døden.

De mænd, som bevogtede Jesus, hånede ham, de spyttede ham i ansigtet og slog ham med knytnæve, og de dækkede hans ansigt til og sagde:

»Profetér for os, Kristus! Hvem var det, der slog dig?«

Og de sagde også mange andre spottende ord til ham.

Matt 26,60

Mark 14,58-61/

Matt 26,61

Matt 26,63-64

Mark 14,62

Matt 26,64-66/

Mark 14,63-64

Mark 14,64

Luk 22,63

Matt 26,67

Luk 22,64

Matt 26,68

Luk 22,65

9. Dommen over Jesus

Da det blev dag, samlede folkets ældste med ypperstepræster og skriftkloge,

og de traf beslutning om at få Jesus dømt til døden.

De førte ham ind til Rådet og sagde: »Er du Kristus, så sig os det!« Han svarede: »Hvis jeg siger jer det, vil I ikke tro det,

og hvis jeg spørger jer, vil I ikke svare. Men herefter skal Menneskesønnen sidde ved Gud den Almægtiges højre hånd.«

Så sagde de alle sammen: »Du er altså Guds søn?« Han svarede dem: »I siger selv, at jeg er det.« Da sagde de: »Hvad skal vi nu med vidneudsagn? Vi har selv hørt det af hans egen mund.«

Og hele forsamlingen rejste sig;

de lod Jesus binde og

førte ham fra Kajfas til statholderens borg

og udleverede ham til Pilatus.

Det var tidligt om morgenen.

Luk 22,66

Matt 27,1

Luk 22,66-23,1

Matt 27,2

Joh 18,28

Mark 15,1

Joh 18,28

10. Judas' død

Da Judas, som forrådt ham, så, at han var blevet dømt,

angrede han og bragte de tredive sølvpenge tilbage til

ypperstepræsterne og de ældste og sagde: »Jeg har syndet

og forrådt uskyldigt blod.« Men de svarede: »Hvad kommer

det os ved? Det bliver din sag.« Så kastede han sølvpengene

Matt 27,3-5

- ind i templet, forlod stedet og gik hen og hængte sig, og han styrtede på hovedet ned og sprængtes, så alle hans indvolde væltede ud. ApG 1,18
- Ypperstepræsterne tog sølvpengene, men sagde: »Det er ikke lovligt at lægge dem i tempelblokken, da det er blodpenge.« Matt 27,6-8
- De traf da den beslutning at købe Pottemagermarken for pengene til gravplads for fremmede. ApG 1,19
- Og det blev kendt af alle Jerusalems indbyggere, så at den mark på deres sprog blev kaldt Hakeldama, det vil sige Blodmarken.
- Da opfyldtes det, som er talt ved profeten Jeremias, som siger: »Og de tog tredive sølvpenge, den pris, han blev vurderet til, han der blev vurderet, af Israels børn, og de gav dem for Pottemagermarken, sådan som Herren havde befalet mig.« Matt 27,9-10

I STATHOLDERENS BORG

11. Jesus for Pilatus

- Selv gik jøderne ikke ind i borgen, for at de ikke skulle blive urene, men kunne holde påskemåltid. Pilatus gik ud til dem og sagde: »Hvilken anklage fremfører I mod denne mand?« Joh 18,28-32
- De svarede: »Havde han ikke været forbryder, ville vi ikke have udleveret ham til dig.« Pilatus sagde til dem: »Så tag I ham og døm ham efter jeres lov.« Jøderne sagde: »Vi har ikke ret til at henrette nogen.« For sådan skulle Jesu ord gå i opfyldelse, det ord, han sagde, da han betegnede, hvordan han skulle dø.
- Og de gav sig til at anklage ham og sagde: »Vi er blevet klar over, at denne mand vildleder vort folk og vil hindre, at vi betaler skat til kejseren, og han siger om sig selv, at han er Kristus, en konge.« Luk 23,2
- Pilatus gik ind i borgen igen; han kaldte Jesus for sig og sagde til ham: »Er du jødernes konge?« Jesus svarede: »Siger du det af dig selv, eller er det noget, andre har sagt dig om mig?« Pilatus svarede: »Er jeg måske jøde? Det er dit eget folk og ypperstepræsterne, som har udleveret dig til mig. Hvad har du gjort?« Jesus svarede: »Mit rige er ikke af denne verden. Var mit rige af denne verden, havde mine tjenere kæmpet for, at jeg ikke skulle udleveres til jøderne; men nu er mit rige ikke af denne verden.« Pilatus sagde til ham: »Så er du altså konge?« Jesus svarede: »Du siger, jeg er konge. Derfor er jeg født, og derfor er jeg kommet til verden, for at jeg skal vidne om sandheden. Enhver, som er af sandheden, hører min røst.« Joh 18,33-38
- Pilatus sagde til ham: »Hvad er sandhed?« Da han havde sagt det, gik han atter ud til jøderne og sagde til dem: »Jeg finder ham ikke skyldig.«

Men på ypperstepræsterne og de ældstes anklager svarede Jesus ingenting.	Matt 27,12
Pilatus spurgte ham igen: »Siger du ikke noget? Hør, hvor de anklager dig!«	Mark 15,4
Man han svarede ham ikke på et eneste spørgsmål, så statholderen undrede sig meget.	Matt 27,14
Men de blev ved: »Han ophidser folket med sin lære over hele Judæa; han begyndte i Galilæa og er kommet helt hertil.«	Luk 23,5

12. Jesus for Herodes

Da Pilatus hørte det, spurgte han, om manden var fra Galilæa; og da han fik at vide, at han hørte under Herodes, sendte han ham til Herodes, som også var i Jerusalem i de dage. Herodes blev meget glad for at se Jesus; for han havde længe gerne villet møde ham, fordi han havde hørt om ham, og han håbede at se ham gøre et tegn. Han stillede ham mange spørgsmål, men Jesus svarede ham ikke. Imens stod ypperstepræsterne og de skriftkloge og rettede stærke anklager mod ham. Sammen med sine soldater viste Herodes ham foragt og håned ham ved at iføre ham en pragtfuld kappe og sendte ham tilbage til Pilatus. Den dag blev Herodes og Pilatus venner. Før havde der været fjendskab mellem dem. Pilatus lod ypperstepræsterne og rådsherrerne og folket kalde sammen og sagde til dem: »I har ført denne mand til mig og påstået, at han vildleder folket. Jeg har nu forhørt ham i jeres nærvær, men jeg har ikke fundet manden skyldig i noget af det, I anklager ham for; og det har Herodes heller ikke, for han har sendt ham tilbage til os; altså har han ikke gjort noget, som der er dødsstraf for. Derfor vil jeg løslade ham, når jeg har givet ham en revselse.«	Luk 23,6-16
---	-------------

13. Barabbas

Under festen plejede statholderen at løslade en fange efter folkets egen vilje. Man havde dengang en meget omtalt fange, som hed Jesus Barabbas,	Matt 27,15-16
som sad fængslet sammen med de oprørere, der havde begået drab under	Mark 15,7
et oprør, der havde været i byen.	Luk 23,19
Folkeskaren gik nu op til Pilatus og begyndte at bede ham om at gøre, som han plejede.	Mark 15,8
Mens de nu var samlet, spurgte Pilatus dem:	Matt 27,17
»Det er skik og brug hos jer, at jeg løslader en fange i påsken.	Joh 18,39
Hvem vil I have, at jeg skal løslade jer, Jesus Barabbas eller	Matt 27,17/
Jesus, jødernes konge, som kaldes Kristus?«	Joh 18,39
Han var nemlig klar over, at det var af misundelse,	Mark 15,10
ypperstepræsterne havde udleveret ham;	

og mens han sad i dommersædet, havde hans hustru sendt bud til ham og ladet sige: »Hold dig fra denne retfærdige mand. For jeg har i nat haft mange onde drømme på grund af ham.« Men ypperstepræsterne og de ældste overtalte skarerne til at bede om at få Barabbas løsladt og få Jesus henrettet. Og da statholderen spurgte dem: »Hvem af de to vil I have, at jeg skal løslade jer?« råbte hele mængden: »Bort med ham! Løslad os Barabbas!« Så tog Pilatus igen ordet og spurgte dem, da han helst ville løslade Jesus: »Hvad skal jeg så gøre med Jesus, som kaldes Kristus?« Men de råbte tilbage: »Korsfæst ham, korsfæst ham!« For tredje gang spurgte han dem: »Hvad ondt har denne mand da gjort? Jeg har intet fundet hos ham, som kræver dødsstraf, derfor vil jeg løslade ham, når jeg har givet ham en revselse.« Men de råbte blot endnu højere: »Han skal korsfæstes!« Og de pressede på og forlangte med høje råb, at han skulle korsfæstes, og deres råb sejrede.

Matt 27,19-21

Luk 23,18

Mark 15,12

Luk 23,20

Matt 27,22

Luk 23,21-22

Matt 27,23

Luk 23,23

14. Tornekroningen

Pilatus tog så Jesus og lod ham piske, og statholderens soldater tog Jesus med sig ind i borgen og samlede hele vagtstyrken om ham. Og de klædte ham af og hængte en purpurkappe om ham, flettede en krone af torne og satte den på hans hoved, gav ham en kæp i højre hånd og faldt på knæ foran ham, håned ham og gav sig til at hilse ham: »Hil dig, jødekinge!« Og de slog ham i ansigtet, spyttede på ham og tog kæppen og slog ham i hovedet og lagde sig på knæ og tilbad ham. Pilatus gik atter ud af borgen og sagde til dem: »Nu fører jeg ham ud til jer, for at I kan vide, at jeg ikke finder ham skyldig.« Så kom Jesus ud med tornekronen og purpurkappen på. Pilatus sagde til dem: »Se, her er manden!« Da ypperstepræsterne og tempelvagterne så ham, råbte de: »Korsfæst ham, korsfæst ham!« Pilatus sagde til dem: »Så tag I ham og korsfæst ham, for jeg finder ham ikke skyldig.« Jøderne svarede: »Vi har en lov, og efter den lov skal han dø, fordi han har gjort sig selv til Guds søn.«

Joh 19,1

Matt 27,27-28

Joh 19,2

Matt 27,29

Mark 15,18

Joh 19,3

Matt 27,30

Mark 15,19

Joh 19,4-7

15. Domfældelsen

Da Pilatus hørte de ord, blev han endnu mere bange, og han gik ind i borgen igen og sagde til Jesus: »Hvor er du fra?« Men Jesus gav ham intet svar. Pilatus sagde så til ham: »Svarer du mig ikke? Ved du ikke, at jeg har magt til at løslade dig og magt til at korsfæste dig?« Jesus svarede ham: »Du havde ikke

Joh 19,8-15

nogen som helst magt over mig, hvis ikke det var givet dig ovenfra. Derfor har han, der udleverede mig til dig, større synd.« Efter dette ville Pilatus løslade Jesus, men jøderne råbte:

»Løslader du ham, er du ikke kejserens ven. Enhver, som gør sig selv til konge, sætter sig op imod kejseren.« Da Pilatus hørte de ord, førte han Jesus ud, og han satte sig i dommersædet på det sted, som kaldes Stenbroen, på hebraisk Gabbata. Det var forberedelsesdagen til påsken, ved den sjette time. Pilatus sagde til jøderne: »Her er jeres konge!« Da råbte de: »Bort med ham, bort med ham, korsfæst ham!« Pilatus sagde til dem: »Skal jeg korsfæste jeres konge?« Ypperstepræsterne svarede: »Vi har ingen anden konge end kejseren.«

Da Pilatus så, at der ikke var noget at gøre, men at der tværtimod blev uro,

Matt 27,24

ville han gerne gøre folkeskaren tilpas,

Mark 15,15

og han besluttede, at deres krav skulle efterkommes;

Luk 23,24

han tog noget vand, og i skarens påsyn vaskede han sine hænder

Matt 27,24-26

og sagde: »Jeg er uskyldig i denne mands blod. Det bliver jeres sag.«

Hele folket svarede: »Lad hans blod komme over os og

vore børn!« Da løslod han dem Barrabas,

Luk 23,25

ham de krævede, ham der var kastet i fængsel for oprør og drab,

Mark 15,15

men lod Jesus piske og udleverede ham,

Luk 23,25

så de fik deres vilje

Joh 19,16

- for at han kunne blive korsfæstet.

16. Undervejs

Da tog statholderens soldater Jesus,

Matt 27,27

tog purpurkappen af ham og gav ham hans egne klæder på. Så

Mark 15,20

førte de ham ud for at korsfæste ham;

han bar selv korset.

Joh 19,17

På vejen derud traf de en mand,

Matt 27,32

som kom forbi, Simon fra Kyrene, far til Alexander og Rufus;

Mark 15,21

han kom ude fra marken,

Luk 23,26

og ham tvang de til at bære hans kors;

Matt 27,32

ham lagde de korset på, for at han skulle bære det

Luk 23,26

bag efter Jesus.

En stor folkemængde fulgte ham, deriblandt også kvinder, som jamrede og græd over ham. Jesus vendte sig mod dem og sagde:

Luk 23,27-32

»Jerusalems døtre, græd ikke over mig, men græd over jer selv

og jeres børn! For der kommer dage, da man vil sige: Salige er

de, som ikke kunne få børn, de moderliv, som ikke fødte, og de

bryster, som ikke gav die. Da skal man sige til bjergene: Fald

ned over os! Og til højene: Skjul os! For gør man sådan med det

grønne træ, hvad vil der så ikke ske med det visne?« Også to

andre, to forbrydere, førtes med ud for at blive henrettet sammen med ham.

PÅ GOLGATA

17. Korsfæstelsen

De førte ham ud til det sted, som på hebraisk hedder Golgata – det betyder Hovedskaldet.	Mark 15,22 Joh 19,17 Matt 27,33/ Mark 15,22
De ville give ham vin krydret med myrra, men da han smagte det, ville han ikke drikke det. Og de korsfæstede ham og sammen med ham to andre, den ene på hans højre og den anden på hans venstre side, med Jesus i midten.	Mark 15,23 Matt 27,34 Joh 19,18 Luk 23,33 Joh 19,18
Således gik det skriftord i opfyldelse, som siger: »Og han blev regnet blandt lovbrydere.«	Mark 15,28
Det var den tredje time, da de korsfæstede ham.	Mark 15,25
Men Jesus sagde: »Fader, tilgiv dem, for de ved ikke, hvad de gør.«	Luk 23,34
Pilatus havde lavet en indskrift med anklagen imod ham og sat den på korset. Den lød: »Jesus fra Nazaret, jødernes konge.« Den indskrift læste mange af jøderne, for stedet, hvor Jesus blev korsfæstet, lå nær ved byen, og den var skrevet på hebraisk, latin og græsk. Jødernes ypperstepræster sagde nu til Pilatus: »Skriv ikke: 'Jødernes konge', men: 'Han sagde: Jeg er jødernes konge'.« Pilatus svarede: »Hvad jeg skrev, det skrev jeg.« Da soldaterne havde korsfæstet Jesus, tog de hans klæder og delte dem i fire dele, én del til hver soldat. Også kjortlen tog de; men den var uden sammensyninger, ét vævet stykke fra øverst til nederst; derfor sagde de til hinanden: »Lad os ikke rive den i stykker, men trække lod om, hvem der skal have den.« For sådan skulle det skriftord gå i opfyldelse: »De delte mine klæder mellem sig, de kastede lod om min klædning.«	Joh 19,19 Mark 15,26 Joh 19,19-24
Så satte de sig dér og holdt vagt over ham.	Matt 27,36
Det gjorde soldaterne altså.	Joh 19,24
Og folket stod og så på.	Luk 23,35

18. Jesu mor

Men ved Jesu kors stod hans mor, hans mors søster, Maria, Klopas' hustru, og Maria Magdalene. Da Jesus så sin mor og ved siden af hende den discipel, han elskede, sagde han til sin mor: »Kvinde, dér er din søn.« Derpå sagde han til disciplen: »Dér er din mor.« Fra den time tog disciplen hende hjem til sig.	Joh 19,25-27
---	--------------

19. Spotten

Og de, der gik forbi, spottede ham og rystede på hovedet og sagde:	Matt 27,39
---	------------

- »Nå, du, som bryder templet ned og rejser det igen på tre dage,
frels dig selv, hvis du er Guds søn, og stig ned fra korset!«
Også ypperstepræsterne og de skriftkloge og de ældste håned ham på samme måde og sagde: »Andre har han frelst, sig selv kan han ikke frelse.
Han er jo Kristus, Israels konge, den udvalgte,
- lad ham nu frelse sig selv
og stige ned fra korset,
så vi kan se det;
så vil vi tro ham. Han har stolet på Gud, lad Gud nu udfri ham, hvis han vil vide af ham. Han har jo sagt: Jeg er Guds søn.«
Også røverne, der var korsfæstet sammen med ham, håned ham på samme måde.
Også soldaterne kom hen og håned ham; de rakte ham eddike og sagde: »Hvis du er jødernes konge, så frels dig selv.«
- 20. De to røvere på korset*
Den ene af de forbrydere, som hang dér, spottede ham og sagde: »Er du ikke Kristus? Frels dig selv og os!« Men den anden satte ham i rette og sagde: »Frygter du ikke engang Gud, du som har fået den samme dom? Og vi har fået den med rette; vi får kun løn som forskyldt, men han har intet ondt gjort.« Og han sagde: »Jesus, husk mig, når du kommer i dit rige.« Og Jesus sagde til ham: »Sandelig siger jeg dig: I dag skal du være med mig i Paradis.«
- 21. Jesu død*
Og da den sjette time kom, faldt der mørke over hele jorden indtil den niende time,
fordi solen formørkedes.
Og ved den niende time råbte Jesus med høj røst: »Elí, Elí! leamá sabaktáni?« – det betyder: »Min Gud, min Gud! Hvorfor har du forladt mig?«
Nogle af dem, som stod der og hørte det, sagde: »Hør, han kalder på Elias.«
Derefter, da Jesus vidste, at alt nu var fuldbragt, og for at Skriften skulle opfyldes, sagde han: »Jeg tørster.« Der stod et kar fyldt med eddike.
Straks løb en af dem hen og tog en svamp og fyldte den med eddike, satte den på en isopstængel og stak den op til hans mund
- Mark 15,29
Matt 27,40-42
Matt 27,42/
Mark 15,32/
Luk 23,35
Luk 23,35
Matt 27,42
Mark 15,32
Matt 27,42-44
Luk 23,36-37
Luk 23,39-43
Mark 15,33
Luk 23,45
Matt 27,46/
Mark 15,34
Matt 27,47/
Mark 15,35
Joh 19,28-29
Matt 27,48
Joh 19,29

- og gav ham noget at drikke,
idet han sagde med de andre: Mark 15,36
Mark 15,36/
Matt 27,49
- »Lad os se, om Elias kommer og tager ham ned.« Mark 15,36
Da Jesus havde fået eddiken, sagde han: »Det er fuldbragt.« Joh 19,30
Og Jesus råbte atter med høj røst: Luk 23,46/
Matt 27,50:
atter
- »Fader, i dine hænder betror jeg min ånd.« Da han havde Luk 23,46
sagt det,
bøjede han hovedet og opgav ånden. Joh 19,30

22. Tegnene

Og se, forhængt i templet flængedes i to dele, fra øverst til Matt 27,51-53
nederst. Og jorden skælvede, og klipperne revnede, og gravene
sprang op, og mange af de hensovede helliges legemer stod op,
og de gik ud af deres grave og kom efter hans opstandelse ind
i den hellige by og viste sig for mange.
Men da officeren, som stod lige over for ham,

Mark 15,39/
Matt 27,54:
Men
Matt 27,54
og hans folk, der holdt vagt over Jesus,
så, at han udåndede sådan, Mark 15,39
og så jordskælvet og det andet, der skete, blev de rædselsslagne Matt 27,54
og priste Gud og sagde: »Den mand var virkelig retfærdig Luk 23,47
og Guds søn.« Matt 27,54/
Mark 15,39

Da alle de skarer, som var strømmet sammen til dette skue, så, Luk 23,48-49
hvad der skete, slog de sig for brystet og vendte hjem. Alle de,
som kendte ham, også de kvinder, som var fulgt med ham fra
Galilæa, stod og så alt dette på afstand;
blandt dem Maria Magdalene og Maria, mor til Jakob den Lille Mark 15,40
og Joses, samt Salome,
Zebedæussønnernes mor; Matt 27,56
de havde fulgt ham og sørget for ham, da han var i Galilæa. Mark 15,41
Og der stod mange andre kvinder, som var draget op til
Jerusalem sammen med ham.

23. Legemerne tages ned

Det var forberedelsesdag, og for at legemerne ikke skulle Joh 19,31-37
blive hængende på korsstæbbatten over – for det var en stor
sabbatsdag – bad jøderne Pilatus om, at de korsfæstedes ben
måtte blive knust og de døde taget ned. Så kom soldaterne
og knuste benene på den første og den anden, som var korsfæstet
sammen med Jesus. Da de kom til Jesus og så, at han allerede
var død, knuste de ikke hans ben, men en af soldaterne stak

ham i siden med et spyd, og der kom straks blod og vand ud. Den, der har set det, har vidnet om det, for at også I skal tro - og hans vidnesbyrd er sandt, og han ved, at han taler sandt. Dette skete, for at det skriftord skulle gå i opfyldelse: »Ingen af hans knogler må blive knust.« Og atter et andet skriftord siger: »De skal se hen til ham, de har gennemboret.«

GRAVLÆGGELSEN

24. *Josef fra Arimatæa*

Og da det nu var blevet aften, og det var forberedelsesdag, det vil sige dagen før sabbat,	Mark 15,42
kom der en rig mand,	Matt 27,57
Josef fra Arimatæa,	Mark 15,43
en jødisk by,	Luk 23,51
et fornemt rådsmedlem	Mark 15,43
og en god og retfærdig mand, som ikke havde samtykket i det, de andre havde besluttet og gjort, og han ventede Guds rige;	Luk 23,50-51
han var discipel af Jesus, men hemmeligt, af frygt for jøderne.	Joh 19,38
Han dristede sig til at gå ind til Pilatus og bad om	Mark 15,43
at måtte tage Jesu legeme ned.	Joh 19,38
Pilatus undrede sig over, at Jesus allerede var død, og tilkaldte officeren og spurgte ham, om Jesus havde været død længe. Da han havde fået det bekræftet af officeren, overlod han liget til Josef	Mark 15,44-45
og befalede, at det skulle udleveres.	Matt 27,58
Og Josef købte et lagen.	Mark 15,46
Også Nikodemus kom; det var ham, som tidligere var kommet til Jesus om natten; han medbragte en blanding af myrra og aloe, omkring hundrede pund. Så tog de Jesu legeme og viklede linnedklæder om det sammen med de vellugtende salver, som det er skik hos jøderne ved begravelse. På det sted, hvor Jesus var blevet korsfæstet, var der en have, og i haven var der en ny grav,	Joh 19,39-41
som Josef havde ladet hugge ud i klippen til sig selv, og hvor der endnu ikke havde ligget nogen.	Matt 27,60
Da det var jødernes forberedelsesdag,	Luk 23,53
lige før sabbatten begyndte,	Joh 19,42
lagde de Jesus dér, fordi den grav var i nærheden.	Luk 23,54
Og de væltede en stor sten for indgangen til graven og gik.	Joh 19,42
Men Maria Magdalene og den anden Maria,	Matt 27,60: han
Joses' mor,	Matt 27,61
var der og sad over for graven	Mark 15,47
sammen med de andre kvinder, som var kommet fra Galilæa sammen med Jesus, og så graven, og hvordan	Matt 27,61
	Luk 23,55-56

hans legeme blev lagt dér. Og da de var vendt tilbage, tilberedte de vellugtende salver og olier; men sabbatten overholdt de sig i ro efter lovens bud.

25. Gravvagten

Næste dag, dagen efter forberedelsesdagen, gik ypperstepræsterne og farisæerne sammen til Pilatus og sagde: »Herre, vi er kommet i tanker om, at denne bedrager, mens han endnu var i live, sagde: Efter tre dage opstår jeg. Befal derfor, at graven skal bevogtes indtil tredjedagen, for at ikke hans disciple skal komme og stjæle ham og sige til folket: Han er opstået fra de døde. For så bliver det sidste bedrageri værre end det første.« Pilatus sagde til dem: »Her har I vagtmandskab. Gå hen og sørg for, at der bliver holdt vagt, så godt I kan.« De gik så hen og sikrede graven med vagter og ved at sætte segl på stenen.

Matt 27,62-66

Noter

1. Autoriseret ved kgl. resolution af 12. juni 1992.
2. Autoriseret ved kgl. resolution af 19. februar 1992.
3. Kirkeordinansen 1537 / 39, udg. af Martin Schwarz Lausten, 1989, s. 178.
4. Udkom i 1556 og findes i Peder Palladius' Danske Skrifter, udg. af Lis Jacobsen, bind 4, 1919-22, s. 141-198.
5. Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685, genudg. 1985, s. 17 og s. 25.
6. Forordnet Alter-Bog udi Dannemark og Norge af 1688 og Thomas Kingos Salmebog af 1699. If. en note i Lis Jacobsens indledning til Peder Palladius' oversættelse, Danske Skrifter, bind 4, s. 133, skal Det Kongelige Bibliotek være i besiddelse af 548 udgaver af danske salmebøger, der indeholder oversættelser af Bugenhagens passionsharmoni.
7. Forordnet Alter-Bog for Danmark. 1830.
8. Jf. min artikel: Det Nye Testamente af 1819. I Teologi og Tradition. Festskrift til Leif Grane, 1988, s. 37-48.
9. Bugenhagens passionsharmoni udkom første gang på latin i 1524 og i tysk oversættelse i 1526. I 1985 blev der i anledning af 500-året for Bugenhagens fødsel udgivet en faksimileudgave af den nedertyske passionsharmoni efter Barth-udgaven fra 1586: Historia Des lydendes unde upstandige unsers Heren Jesu Christi:/ uth den veer Euangelisten. Med et efterskrift af Norbert Buske, s. 243-273. Berlin 1985.
10. Den nyeste undersøgelse af Bugenhagens passionsharmoni er Anneliese Bieber: Johannes Bugenhagen zwischen Reform und Reformation. Die Entwicklung seiner frühen Theologie anhand des Matthäuskommentars und der Passions- und Auferstehungsharmonie. Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte, Band 51, 1993. Her foretages såvel en filologisk som en teologisk analyse, og det påvises, at Bugenhagens teologiske udvikling har været en vandring fra Erasmus til Luther.

1999 – En oversigt

af Poul Juul Foss

Denne artikel vil i særlig grad kredse om forholdet mellem staten og folkekirken. Som iagttagelse af årets debat forekommer netop denne mig betydningsfuld. Ikke at det er en drøftelse af ny dato – allerede i forbindelse med vores første grundlov var den aktuel – men den er vitterlig blevet forstærket på det sidste som følge af grundlovsjubilatet. Jeg fokuserer dog ikke kun på kirkepolitiske og juridiske aspekter i omtalte sammenhæng. Perspektivet er videre og går længere ud. Den teologiske optik er den overordnede faktor.

Der eksisterer en udbredt tøven angående kirkens forhåndenværende situation, eller bedre: hvorledes vil udviklingen forme sig for det religiøse liv i Danmark i det nye årtusinde, hvor strukturer sandsynligvis vil brydes op og store forandringer er i vente? Alene et spørgsmål som sognenes svindende betydning som folkelige enheder vækker bekymring og i hvert fald eftertanke. Ikke mindre vigtigt er spørgsmålet, om stat og kirke fortsat kan leve sammen i en slags symbiose? Vil parterne gå fredeligt hver til sit? Eller vil vejene skilles, om end ikke radikalt, så i hvert fald organisatorisk sådan som i Sverige, men også således at flere friktionspunkter bliver aktuelle? I 1999 iagttog vi konkrete symptomer i retning af konfrontation. Det gjaldt således diskussionen om elektroniske kirkebøger og forholdet til de udefra kommende mennesker, flygtninge og asylansøgere. Ligeledes lægger de kirkelige højrefløjsorganisationer kursen om til i stigende grad at være menighedsdannende, fremfor blot at virke som missionsbevægelser inden for folkekirken.

Selvom vi retter blikket mod forholdet stat – kirke, må denne betragtning ikke foranledige til at antage en stærk optagethed af kirkelige forhold fra statsmagtens og samfundets side. Den politiske debat er kun i begrænset omfang henvendt på folkekirken. Årsagerne hertil kan være mange. Længe har man – også efter 1849 – betragtet kirken som en nødvendig og uopgivelig del af det danske samfund. Men mere og mere har den opfattelse trængt sig frem, at religion er

en privatsag eller et spørgsmål for den enkelte, uden at der af den grund i dag er tale om en marxistisk præget religionskritik. Følgelig lever den kirkelige problematik noget af en randtilværelse i den politiske sfære. Dertil kommer, at de mange tilflyttere fra andre lande har rokket ved den evangelisk-lutherske kirkeafdelings unikke stilling i Danmark. Der hersker – i hvert fald officielt – en stor tolerance over for andre religioner, og i sammenhæng hermed en mere relativistisk for ikke at sige skeptisk indstilling til folkekirkens trosgrundlag. I hvert fald har Kirkeligt Samfunds formand, universitetslektor Inge Lise Pedersen sikkert ret når hun i sin årsberetning udtalte: »Folkekirken er ikke længere en selvfølgelig sag. Hvis vi ønsker at den skal fortsætte, skal der slås for den.« Dansk Kirketiden (Dsk. Kt.) no. 20, s. 295 (s. 291-295).

Heller ikke kulturlivet, ordet taget i videste forstand, skænker folkekirken megen opmærksomhed. Det religiøse liv i Danmark lever også kulturelt en vinkeltilværelse. Et par kvikke biskopper kan tiltrække opmærksomheden i medierne. Men lige så gerne lader journalisterne enkelte præster føre sig frem, folk hvis seriøsitet er på laveste fællesnævner, men som kan udtrykke provokerende bemærkninger, som åbenbart må interesse en del mennesker. I det kulturelle liv er der næppe andre end universitetslektor Jørgen I. Jensen, der vækker gehør. Ja, det kan fornemmes som kirken repræsenterer en subkultur; et indtryk der forstærkes når højmesser fastelavnssøndag i gudstjenestelisterne annonceres som børneforestillinger med slåen katten af tønden og kåring af kattekonger og kattedronninger. Sommetider føler man, at præsterne og menighedsrådene tror, at børn så vel som voksne kun kan bringes i kirke ved hjælp af tant og fjas. Et ubesvaret spørgsmål synes at være, hvor grænsen går mellem aktivismens iver for på den ene side at forene mennesker i fællesskaber der er uden, eller kun har en spinkel, forbindelse med klassisk kristendom, og samtidig skabe samling om folkekirkens ordinære gudstjenester/kristendomsforståelse. Men som provst Verner Tranholm-Mikkelsen meget præcist formulerede problematikken: »Populisme kan kun camouflere menighedens og gudstjenestens degeneration.« Formandens mundtlige beretning på DMSs repræsentantskabsmøde. Dansk missionsblad no. 2, s. 17 (s. 15-17). At der også er mere positive ting at sige om kirkelivet vil imidlertid fremgå af min artikel.

De dannede og toneangivende gider vist knapt nok *foragte* folke-

kirken. Den brandesianske hadefuldhed kommer ikke tit til syne. Det turde være symptomatisk, at Danmarks mest seriøse ugeblad Weekendavisen ikke ofrer kirkelivet ret megen opmærksomhed. Et andet symptom er vel nok de politiske partiers medlemsblade, der trods omhyggelig gennemlæsning syntes at være lidet engageret af det kirkelige og religiøse liv i Danmark. At der eksisterer et religiøst røre udenfor de etablerede kirkesamfund er et bredt kendt faktum af lidt ældre dato. Kristeligt Dagblad (KD), Weekendavisen og medierne i øvrigt, har da også lejlighedsvis søgt at tage tidens religiøse puls ved at beskrive mere eller mindre alternativ religiøsitet. Ikke sjældent kan man her og der høre mere eller mindre diffuse udtalelser om at der er for lidt spiritualitet i folkekirken. Utvivlsomt har sp. Niels Underbjerg ret i, at danskerne efter at have tabt fornemmelsen for den kristne ordskat er blevet præget af teosofiens udgave af østlig religiøsitet. KD 0805. For denne undersøgelse spiller spirituelle enkeltoplevelser og løse grupperinger indenfor newage-miljøerne imidlertid en beskeden rolle. At folkekirken som den etablerede kirke med et højt serviceniveau stadig tæller hovedparten af den danske befolkning, ca. 85%, er et faktum. Men hvor længe mon – tør man spørge – med blikket rettet mod Tyskland, hvor den evangeliske kirke oplever en masseflugt fra ungdommens side.

Stat og kirke

Der hersker en stemning blandt ikke så få gejstlige, teologer, lægfolk og ikke-kirkelige mennesker, som antyder at en adskillelse mellem stat og kirke ikke vil være den store ulykke for folk og kirke. Fra kirkens top, det vil sige kirkeminister, Folketingets flertal, og biskopperne, tales der dog med forsigtig røst, og konkrete tiltag til et sådant skridt synes man foreløbig ikke at være indstillet på. Der eksisterer også en angst for at adskillelsen mellem kirke og stat vil kunne gøre afstanden mellem folket og kirken endnu større. Fra visse yderfløje er man dog mere principfaste. Socialistisk Folkeparti og Enhedslisten er indstillet på adskillelse. Højrefløjspræster og lægfolk har længe udtalt sig i samme retning, naturligvis ud fra en helt anden synsvinkel; således fandt sp. Jørgen Sejergaard en separation i sin orden, fordi den ville sætte en stopper for statens utidige blanden sig i folkekirkens anliggender med dén skjulte dagsorden at underminere bekendelsestro kristendom. Og p.t. er staten helt klart

indifferent over for bibelske leveregler og betragter nærmest kirken som en del af julepynten. KD 1401. Det er jo kendt, at højrefløjsansøgere til præsteembeder kan have betydelige vanskeligheder med at få stilling. Disse folks dilemma er uviljen mod kvinder som præster og ulyst til at vie fraskilte, hvor menighedsrådene oftest stiller sig afvisende over for holdninger af den art. Fra nævnte fløjs side føler man, at det er småt med frisindet fra den etablerede kirkes side. Og hvis det blev komplet umuligt for disse folk at komme i betragtning som ansøgere til folkekirken embeder, så ville det, blev der sagt, være uladssiggørligt at forblive i denne kirke. Cand. theol. Leif Andersen i Vennebladet (Menighedsfakultetets blad) nr. 4-5. Mere tydeligt kan tanken om et skisma mellem staten og en del af menigheden vistnok ikke formuleres.

Den præstelige frihed kan i det hele taget opleves som truet. Professor Svend Andersen udtrykte prægnant denne problemstilling: »Folkekirken fremtræder i disse år stærkere end før som en institution, et statsligt »væsen«, der sætter snævre rammer for, hvad en præst kan tillade sig at sige og gøre.« SA: Teologistudiets retorik. Præsteforeningens Blad (Prf. Bl.) no. 7, s. 127 (s. 125-128). Just dette problem vil vi se nærmere på som væsentlig længere fremme.

I Kirkehistoriske Samlinger 1999, 1998 – *en oversigt*, s. 228f, nævnte jeg muslimers ønsker om selvstændige gravpladser. Planer der endnu ikke er realiseret, men stadig lever. Den 5. januar kunne Politiken (Pol.) oplyse, at en muslimsk præst var blevet deltidsansat ved Københavns Fængsler, altså ved en statsinstitution. Sammensteds hed det, at justitsministeren barsler med et forslag der lægger op til at gejstlige fra godkendte trossamfund kan slippe for at vidne ved straffesager.

Meget vigtigt er det naturligvis, hvorledes politikerne forholder sig til koblingen stat – kirke. Paragrafferne 4, 6, 66, 67, 68, 69 og 70 i grundloven omhandler kirke og religion. Den hyppigst citerede og vigtigste paragraf i den gældende lov er no. 4: »Den evangelisk-lutherske kirke er den danske folkekirke og understøttes som sådan af staten.« Men hvor længe vil den evangelisk-lutherske kirke i Danmark have status som folkets kirke, den faldende tilslutning taget i betragtning, og betyder »understøtter« i dag alene økonomisk support?

Grundlovsdebatten er for længst begyndt. En revision forekom-

mer nogle politiske grupper påkrævet, da den sidste grundlovsrevision skete i 1953 og meget er blevet anderledes i verden og i Danmark siden hen (man kan blandt andet tænke på optagetheden af menneskerettighederne). Dermed er folkekirken kommet ind i synsfeltet, og jo mere det danske samfund udvikler sig i multikulturel retning og inkorporeres i EU-sammenhænge, og jo mere globaliseringen tager til, desto mere forstærkes denne problematik. Kirkeminister (km) Margrethe Vestager (RV) fandt det dog ikke påkrævet at ændre grundlovens paragraffer angående folkekirken og religionsfriheden. Men religionsfrihed var ikke det samme som religionslighed, for så længe et overvældende flertal af den danske befolkning var medlemmer af folkekirken måtte denne kirkeafdeling indtage en særstilling til staten – forudsat at de andre religionssamfund havde fuld frihed til deres religionsudøvelse – hvad grundloven just sikrede. Med tilslutning noterede Vestager J.N. Madvigs ord fra 1849 (Madvig var kirke- og undervisningsminister på dette tidspunkt), at folkekirken skal »stå i et *friere* Forhold til Regjeringen end den *samme* Kirke, den evangelisk-lutherske, hidtil har staaet.« Den intention havde lovgiverne gennem tiderne efterlevet ved at holde sig fra indblanding i kirkens indre liv, og lade statsmagten afstikke ydre rammer for kirken. Heller ikke fandt Vestager en udbredt stemning for en kirkeforfatning. KD 3001.

I en udsendelse 1004 i DRs P 1 udtalte Vestager, at en adskillelse af kirken fra staten ville skabe et for snævert rum, hvor politiske holdninger og bestemte trosopfattelser ville blive sat på dagsordenen for at konsolidere kirkens position i samfundet. Hun opfattede det som en misforståelse, at kirken skulle blive mere aktiv og engageret ved hjælp af en forfatningsændring. I den nuværende ordning var der netop plads til aktivister såvel som andre folks vurderinger af kirkens opgaver. Den forhåndenværende rummelighed sikrede tillige, at kirken ikke kunne tale med én røst, men at dens medlemmer frit formulerede sig ud fra den kristne kultur og religiøsitet, som der stort set var konsensus om. I samme udsendelse plæderede Vestagers partifælle mf. Jørgen Estrup omvendt for en separation mellem kirke og stat.

Pol., der år tilbage var nært knyttet til Det Radikale Venstre, og som stadig forfægter kulturradikalismen, var irriteret på Vestager, som ved flere lejligheder havde givet udtryk for ovenfor refererede holdning. Lederskribenten gjorde således ministeren opmærksom

på, at der i hendes partis program intet stod om folkekirke og kristendom. 0203.

Den kendte debattør og præst Johannes H. Christensen mente, at et brud mellem kirke og stat ville gøre folkekirken til en slags interesseorganisation, hvor magtmennesker ville overtage styret. Weekendavisen 31. marts – 8. april.

Biskop Karsten Nissen fandt den nuværende folkekirkeordning god, fordi den kunne rumme forskellige kirkeretninger i sig. En ophævelse af det gældende system ville medføre mindst tre forskellige kirkesamfund i Danmark. Nu eksisterede der muligheder for at føre fællessamtaler i mange sammenhænge. Men en forudsætning var, at staten respekterede kirken som kirke, og ikke påtog sig en overmyndighed. På den anden side skulle kirken ikke straks reagere negativt ved at afvise »alt, der kunne smage af statsliggørelse af folkekirken«. Weekendavisen, 26-30 marts.

Også Karsten Nissens kollega Jan Lindhardt holdt på statens ægteskab med kirken. Han fandt det i orden, at folketinget havde den lovgivende myndighed i forholdet til kirken. Staten værnede om kirken, og kirken var vejviseren, når det gjaldt vores kristne kultur. Gik de to parter fra hinanden, ville kirken risikere at blive selvcentreret og stå uden solidaritet med det eksisterende, danske samfund, der udmærkede sig ved en homogen karakter, hvorfor religion og politik hos os ikke er helt adskilte størrelser. BT 2805.

Rektor Eberhard Harbsmeier så forbindelsen mellem folkekirken og staten som garanten for folkelighed og forkyndelsesfrihed. Det er den eksisterende ordning der forhindrer kirkens atomisering i forskellige grupper. Hele apparatet kaldte Harbsmeier en folkekirke »fra oven«. En folkekirke fra neden sikrede den nødvendige, fortløbende demokratiseringsproces fra 1849. Det teologiske Fakultets Studenterblad (København), Arken, no. 2, s. 13f.

Den 28. januar holdt folketinget en grundlovsdebat. Påfaldende forekommer det mig, at folkekirken ikke blev nævnt med en stavelse af talerne i salen. Folketingstidende s. 3311-3353.

Ole Espersen, dr. jur. og menneskeretskommissær for Østersøområdet kritiserede i en rapport den danske lovgivning i religiøse anliggender. Således ankede han over, at ikke-folkekirkemedlemmer gennem skatten betaler til præstelønningerne. Han foreslog blandt flere ting, at staten betalte kirken for dens faktiske udgifter i forbindelse med civilregistreringen. Kritisabelt fandt Espersen det, at ale-

ne folkekirken blev støttet af staten økonomisk. Utilfredsstillende følte han det, at et udvalg under kirkeministeriet skulle definere kriterierne, når en trosretning søger statslig anerkendelse. Hertil referat i Pol. 0103. Espersens synspunkter viste sig i debatten som repræsentative for manges opfattelse af folkekirkenes status.

Sp. Erik H. Bennetzen skrev i Menighedsrådenes Blad (Mr. Bl.) no. 2, s. 29, at den folkelige konneks til folkekirken aktuelt var så beskeden, at man måtte spørge om grundlovens § 4 fortsat burde gøres gældende. Ganske vist talte det formelle medlemskab her for, men det var ifølge Bennetzen en statskirkelig opfindelse, der ikke havde baggrund i en engageret holdning til kirken.

Medredaktør af det grundtvigske organ Dsk. Kt. cand. theol. Henrik Wigh-Poulsen opstillede i sit blad no. 11, s. 163, det problem, om hvor funktionelt folkekirken kan fungere i et samfund hvor det evangelisk-lutherske budskab for flertallet og dets politikere er en højst uklar størrelse, som man i stigende grad har erstattet med en stemningsreligiøsitet, og hvor kirken gælder for at være en serviceanstalt, hvor man ikke tjener sognet men menneskeheden.

Sp. Visti Christensen fandt at der absolut burde afholdes en folkeafstemning, der kunne afklare om den lutherske trosretning fortsat havde tilslutning fra majoriteten af den danske befolkning. Christensen følte, at km og skolen i høj grad havde svigtet kirkens interesser. I umindelige tider var der således intet væsentligt sket på de lovområder der havde kirken i fokus. Skolevæsenet havde med sin ligegyldighed over for kristendommen i den grad svigtet, »at det nærmer sig det kriminelle«. Ikke underligt at det danske folk var blevet afkristnet i stigende grad. Pol. kronikken 0510

Forskningsassistent Lene Kühle bemærkede, at religion ikke optog megen tid i folketetinget. Men hun konstaterede en stigning i tingets diskussion af religionsspørgsmål. Hun skelnede mellem kirkepolitik, der i høj grad var konsensus om, og »religionspolitik«; med sidste størrelse tænkte hun mere på kontroversielle spørgsmål der var dukket op i vores multikulturelle samfund, som f. eks. Islam, Scientology, astrologi, omskærelse af kvinder. På disse felter fremkom der ikke mange lovforslag, men de noget ustrukturerede diskussioner blandt folketingsmedlemmerne havde en vigtig informationsværdi på længere sigt. LK: Religion på den politiske dagsorden. Nyhedsbrev. Det teologiske Fakultet. Aarhus. no. 2. s. 63-67.

Mere bredt mente universitetslektor Hans Raun Iversen, at folke-

kirken ikke følte sig tilstrækkeligt anfægtet, og at den slet ikke beskæftigede sig med spørgsmål der vedrørte dens egen identitet som en faktor i det folk, som holdt sig på afstand af den etablerede kirke. Årsagen til anførte mangel på selvbesindelse fandt han i det statskirkelige apparat inklusive de statssikrede skattepenge. HRI: Hører sognemedhjælperne med til kristendommen? Prf. Bl. no. 4, s. 50-59, især s. 51f. Raun Iversen kunne også kalde folkekirken »verdens svageste monopolkirke« på grund af den ringe tilslutning til dens gudstjenester og aktiviteter, og fordi medlemmerne havde andre forventninger til kirkens brug end der lå i klassisk kirkeforståelse, og man i øvrigt var uenig i kirkelæren. HRI i temahæftet *Kulturkristendom og kirke*. Unitas forlag, artiklen *Kulturkristendom, kirkekristendom og karismatisk kristendom*, s. 9 (s. 6-43).

Folkekirkens grundlovssikrede rettigheder har til stadighed været en torn i øjnene på trossamfund uden for folkekirken. Det danske Baptistsamfund vedtog således på sit årsmøde en resolution, der understregede, at trods grundloven er lighedsprincippet ikke blevet gennemført endnu på det religiøse område. Der udtaltes forbavselse over, at politikere argumenterede for uligheden med henvisning til at majoriteten af befolkningen tilhørte folkekirken. Baptistsamfundet opfordrede de lovgivende instanser til at gøre noget ved grundlovens løfteparagraffer vedrørende folkekirken og andre trossamfund. Endvidere fandt man det utidssvarende, at man i et demokrati støttede et enkelt trossamfund. Civilregistreringen var en almen, ikke en kirkelig samfundsopgave. Endelig burde intet trossamfund have vielsesret med borgerlig gyldighed. Baptist, no. 31, s. 7.

Et klassisk tema er som bekendt konstellationen kristendom og militærvæsen. Et emne som selvfølgelig dybt berører forholdet stat – kirke. De første kristne indtog en pacifistisk holdning. Da kirken blev en del af establishment ændredes indstillingen. Men et pacifistisk kristendomssyn har man bestandig kunne konstatere i kirkens historie. Det er ikke en problematik der står højt på dagsordenen i disse år. Den langvarige krig på Balkan gav dog plads til nogle overvejelser. Biskop Kjeld Holm ville således ikke fordømme NATOs bombekampagne mod Serbien og præsident Slobodan Milosovic. Sidstnævnte sammenlignede han med Adolf Hitler. Som kristen skulle man ikke fravælge magtmidler herunder bomber mod terror, sådan som Milosovic udfoldede den i Kosovo, udtalte Holm til dagbladet Aktuelt 3103. De biskoppelige bemærkninger gav Ekstra Bla-

det (EB) anledning til nok engang at lufte sin forargelse over kirken og dens ledende skikkelser. Den bibelstærke lederskribent henviste blandt andet til Matthæusevangeliets kap. 26 v. 14, hvor Jesus befaler Peter at stikke sit sværd i skeden. Til forskel herfra hørte Holm til den grundtype af idealister der i historiens løb »har trukket et blodigt spor i den kærlige Guds og den gode sags tjeneste.« EB 0104.

Et velafbalanceret synspunkt på Balkankonflikten blev repræsenteret af orlogsprovst Claus Harms i en prædiken i Holmens kirke. Her understregedes det, at ingen kommer fra en krigssituation uskyldsen. Både militært og humanitært er vi som danskere medansvarlige og skyldige. Men der foreligger et medskyldigt engagement, hvor vi ikke må være passive. Og lige så lidt som mennesker ikke må umenneskeliggøres ved at være voldelige, lige så lidt må menneskeliv lægges øde gennem vold. Ankerkæden (Holmens sogneblad) no. 3, s. 4-5.

Domprovst Anders Gadegaard optrådte som krigsmodstander og talte bl.a. ved en demonstration i København 2304, ligesom han 0904 arrangerede en forbønsgudstjeneste i Københavns Domkirke for fred i Kosova.

Senere på året blev verdensoffentligheden optaget af problemerne i Kaukasus, da russisk militær rykkede ind i Tjetjenien. Folkekirkens Nødhjælps generalsekretær Christian Balslev Olesen kritiserede verdenssamfundet for at lukke øjnene for den tjetjenske befolknings lidelser på grund af en opportunistisk holdning til russerne. Pol. 0511.

Som antydet har menneskerettighedsproblematikken optaget sindene i disse turbulente år, hvor vi hører om krige, tortur og overgreb af alle slags i Europa og i verden. Kredsen omkring tidsskriftet Tidehverv har angrebet menneskerettighedsbegrebet, ofte med meget voldsomme vendinger; således mag. art. Monica Papazu, der med slavisk baggrund fordømte NATOs ovennævnte aktion der skete af angiveligt humanitære grunde: »Djævelen har opfundet »menneskerettighederne« for at så yderligere splid mellem menneskene, være et påskud for endnu mere ødelæggelse og had, forfalske virkeligheden og dysse samvittighederne i søvn.« Tidehverv no. 6, s. 115. Sp. Søren Krarup konstaterede, at efter at »det marxistiske djævelskab« var brudt sammen, trådte en vestlig humanisme og socialdemokratisme omgående til og »udviklede sine dæmoniske træk« og skabte en forkvaklet livsstil i menneskekærlighedens misbrugte navn. Tidehverv no. 7, s. 140.

MF Birthe Rønn Hornbech polemiserede ligeledes imod »menneskerettighedsreligionen«, som sammenbandede det åndelige og verdslige regimenter ud fra en forestilling om at skabe et lovmæssigt fuldkomment menneske. En sådan opfattelse stred imod Danmarks kristne grundlov, der ikke forstod individet som retfærdigt og derfor satte grænser for øvrighedens magtudøvelse. Menneskerettighedsreligionen gav omvendt plads for tvang og ensretning. Grundloven ophævede ikke forskellighederne, medens menneskeretten forsøgte at ophæve forskellene, hvorved danskerne identitet som et demokratisk og kristent folk var truet. En særlig trussel så Rønn Hornbech i Islam som kristendommens modstander aktualiseret i vores aktuelle virkelighed i Danmark. KD 2412, kronikken.

Her over for tog Dansk Folkeparti stilling for kristendommen mod Islam. I en leder i partiets blad no. 4 med titlen *Det omvendte Korstog* stod der, at Nato med sine bombetogter havde fordrevet kristendommen fra Kosovo. Muslimerne havde fået en ny forbunds-fælle i deres offensiv mod den kristne verden. Danmark var medskyldig ved sin støtte med militære magtmidler.

Menighedsrådene

Mellem de skiftende kirkeministre og Landsforeningen for Menighedsrådsmedlemmer er der normalt en fin stemning. Foreningens formand Birthe Lund udtalte da også om Margrethe Vestager, at hun fra begyndelsen havde vist sig overordentlig dygtig som leder af sit ministerium. Mr. Bl., no. 1, s. 12.

Hvori menighedsrådenes indsats egentlig består er blevet diskuteret gennem årene. Er deres opgave kun administrativ? Eller betyder deres opgave med at bidrage til kirkens liv og vækst, at de skal opbygge et såkaldt aktivt menighedsliv. For sp. Bente Viuf at se, evnede de folkevalgte råd kun at beskæftige sig med ydre regler og effektivitetsfremmende foranstaltninger, medens der ikke var plads til »kristendom i praksis – til fællesskab og til feltarbejde, bare sådan lidt i Jesu fodspor«, stod der i Sammen (Samvirkende Menighedsplejers blad), marts, s. 18, – bare sådan lidt kælent.

Birthe Lund kommenterede kirkens situation derhen, at det i dag måske ikke primært handlede om at få mennesker til at komme til gudstjeneste på søndagene. Det kunne være vigtigere, at kirken mødte folk i deres hverdag. Som eksempel på denne hverdagshold-

ning nævnte hun samarbejdet mellem skole og kirke. Desuden fandt hun det væsentligt, at kirken deltog i den løbende etiske debat om det moderne, voksne menneskes vilkår i samfundet. Hun fandt også at folkekirken mere aktivt engagerede sig i omsorgen for de svageste, også på lokalt plan. Mr. Bl. no. 6/7 s. 3. Synspunkter som Birthe Lund i øvrigt fremførte ved anden lejlighed.

Det forekom nogle debattører, at Lund lagde for meget vægt på det aktive, udadvendte liv i kirken, men provst Lars Holm vidste, at Lund da gerne ville bringe evangeliet videre, og han prøvede i hendes udtalelser at se en fornemmelse for nye, store udfordringer var på vej for folkekirken. Og her, følte Holm, at menighedsrådene havde et betydningsfuldt job at udføre i en kirke, der alt for længe var blevet præget af akademisk teologi og præsternes eneret på kvalitetsbedømmelse. Dsk. Kt. no. 13, s. 195.

Faldende kirkegang

Ved en bispevielse i Haderslev Domkirke 1403, transmitteret af TV DR 1 sagde biskop Erik Norman Svendsen i sin ordinationstale til den nye biskop Niels Henrik Arendt blandt andet, at gudstjenesten er folkekirkens »pulsslag«, men at alt for tit gik medlemmerne kirkebygningen forbi, selvom der vitterlig var plads nok derinde. Her lå et påtrængende problem for en luthersk kirke, hvor gudstjenesten med dens fællesskab og Guds ord, dåb og nadver just var den kirkekonstituerende faktor.

En ny undersøgelse foretaget af Gallupinstituttet dokumenterede, at mængden af hyppige kirkegængere var faldet med 76 procent siden 1944. Frapperende var det også, at 48 procent af danskerne aldrig deltog i gudstjenester, bortset fra besøg ved kirkelige ceremonier og som koncertpublikum. Hvorvidt udviklingen kunne vendes herskede der tvivl om hos toneangivende personer. Nok engang forlød det at moderne mennesker oplevede folkekirkens gudstjenester som passiviserende, autoritære og traditionelle, og med præsten i centrum. Religionssociologen Ole Riis mente i kirkeligt regi at iagttage en fastholden ved ritualerne, medens man ikke havde en konsensus om tros læren – et faktum der bidrog til kirkens stivnethed. Norman Svendsen var trods alt optimist, for ved rettidig omhu i forbindelse med oplæring og gudstjenestefleksibilitet var gudstjenestens dage ikke talte. Derimod så rektor Niels Thomsen den dalende

kirkegang som et symptom på, »at vi lever i et dybt sekulariseret samfund, hvor der ikke er udsigt til en genkristning.« KD 1501. Da udviklingen i København ofte løber forud for tendenser i landet i øvrigt, er det tankevækkende at Københavns Stifts budgetkontor kunne oplyse iflg. KD 1809, at folkekirkens medlemsprocent i hovedstaden nu er på 69,2 procent.

Påfaldende er det, at man ikke så meget mere hører udtrykket om kirken at den lever i en »efterkonstantinsk epoke«, men man konstaterer at vi befinder os »i en postkristen tid«. Lederskribenten i Jydsk Vestkysten spurgte 1901 hvordan situationen var for kirken, den kristne tro og samfundet, hvis ingen mennesker kom til gudstjenesterne for at høre Guds ord. Der ligger en stor udfordring til kirken, skrev vedkommende. Det er væsentlig at problemet »de tomme kirker« diskuteres, bemærkede Lars Holm, men snarere burde det hedde »de tømte sogne«. Var der ikke længere befolkningsgrundlag eller en menighed i sognene, burde man tage spørgsmålet om den kirkelige struktur op. Ikke bare for de ansattes skyld, men også for at give forkyndelsen de bedste betingelser i de egne af landet, hvor det var urimeligt at opretholde en fungerende kirke. Dsk.Kt. no. 4, s. 51.

Kendte erhvervsfolk som blandt andre direktørerne Lars Kolind, tidligere Oticon, og Harry Motor, tidligere Volvo, postulerede at kirken blev ledet på en helt forældet måde uden sans for en moderne salgsteknik, der kunne gøre dens budskab spiseligt for nutidsmennesker. Budskabet var godt nok, mente forskellige velvillige personer, men produktet blev ikke udbudt i den rette indpakning til kunderne. Men, skrev provst Peter Holm i Pol. 0703, vi kan godtnok fylde kirkerummene med showbiss, men det er at skære kirkens livsnerve over. I stedet for at gøre præsten til en slags entertainer, gælder det om at fastholde »kirkens kategorier« såsom »alvor og sandhed, stilhed og højtid, taknemmelighed og glæde«. Kirken vil gerne forny sig og være i samtale med tiden, men ikke på businessprincipper, der ligger dens væsen fjernt.

DFD, der energisk går ind for moderne salmer og nye gudstjenesteformer, udtalte gennem sin hovedbestyrelse, at »Menighedens fællesskab ... er ikke svaret på de unges ønsker om fællesskab.« FDFlederen, no. 3, s. 24

Biskop Kresten Drejergaard mente, at svigtende kirkegang ikke betød animositet mod kristendommen, men snarere skulle tolkes som et symptom på manglende kendskab til den traditionelle

højmesse. Drejergaard så i det hele taget ret optimistisk på sognekirkeligheden, idet de »kirkelige« blev ved med at betale til en vel fungerende folkekirke med dens fine bygninger og veluddannede personale. Ligeledes konstaterede han en religiøsitet med kristeligt præg, så præsten her havde tilknytningspunkter i sit virke. Dsk. Kt. no. 14-15, Det ugudelige sogn, s. 212-217. Hvad der imidlertid vakte Drejergaards åbenlyse betænkelighed var »den snigende kirkelig-gørelse af kirken«. Med dette udtryk tænkte han på den voksende opfattelse af folkekirken som bestående af kirkelige miljøer og ikke som en sammenhæng af sogne. Stadig tydeligere blev der skelnet mellem de »kirkelige« og »de ukirkelige«, hvor sidstnævnte gruppe betragtes som en slags missionsobjekter; konsekvensen bliver en endnu større afstand mellem kirken og folket. Desværre syntes de såkaldt ukirkelige at overlade styret til kirkeligheden. Hvis folkekirkens medlemmer, dens retmæssige ejere af den, ikke gjorde brug af kirkebygningerne efter deres formål, hvor mennesker netop i fællesskab samledes, var det tvivlsomt om folkekirken kunne bestå som sådan i grundlovmæssig forstand. KD i debatbogen *med lov skal land bygges*, Unitas forlag, s. 26ff (s. 22-29).

Bringer anderledes gudstjenesteformer folket kristendommen nærmere? Spørgsmålet er tit blev besvaret positivt. Eller er disse fornyelsesaktiviteter ikke bare happenings? Eller udtryk som på lidt længere sigt engagerer mennesker i almindelighed lige så lidt som folkekirkens gudstjenester. Interessant er det at overvære et møde i pinsekirken i København. Her sker der sandelig noget med ungdomsvenlig musik og sang, enkle, ildnende budskaber og masser af socialt samvær. Et faktum er det dog, at pinsemenighederne stadig udgør et forsvindende mindretal blandt de kristne i hovedstaden.

Der satses hos os og ude i verden meget på at vinde ungdommen. En ungdomschauvinisme kan man næsten tale om. Resultaterne af iveren har kirkeligt set været beskedne. Men der synes i sognene at være en voksende forståelse for, at hvis menighederne ikke skal dø af ælde, er det ikke nok med en smart aktivisme, men at man fra kirkens og dens præsters side må tage fat på oplysning og oplæring til kristentro. Se sp. Ole Juuls artikel *Menigheden, der blev væk*. Dsk. Kt. no. 10, s. 148-150.

Som mangeårig præst kan jeg med talrige kolleger bekræfte, at befolkningen generelt er tilfreds med den service man modtager af de ansatte ved kirkerne. Men utilfredshed med serviceniveauet duk-

ker dog konstant op. Mennesker kan tale om, at »bringe verden ind i kirken«, når publikumsønsker uden sammenhæng med almindelig kirkelig skik og brug og uden konneks til traditionel kristendom bliver bragt på banen. Lad os se på et slående eksempel: KD kunne således 3003 trykke et læserbrev, hvor en familie klagede over, at en præst ved en bisættelse ikke havde tilladt at der blev spillet popmelodien »en dejlig dag«, ikke viderebragte små episoder fra afdødes liv, ligesom præsten i det hele taget skulle have optrådt menneskefjendsk, ubarmhjertigt og uforsonligt.

Da således den fremtrædende industrimand Mads Eg Damgaard blev begravet, fik EB nok engang lejlighed til at undre sig over en folkekirkepræst. Det var for journalisten mærkeligt, at pastoren næsten intet anførte om matadoren forretningsindsats og ikke en stivelse om personen Damgaard. Men præsten brugte (misbrugte?) den »højtidelige stund« til at pege på påskens budskab, »som vel er overstået for i år«. Og så havde præsten talt om trinitatissøndag, som om det havde noget med »Damgårds afsjælede legeme at gøre«. EB 2905. Retfærdigvis skal det dog siges, at en så manglende journalistisk situationsfornemmelse ikke normalt hører til i dagspressen. Men EB-reportagen bekræfter, hvad mange mennesker føler: at en begravelse først og fremmest gælder som en mindehøjtidelighed for den afdøde.

Bispekontorer kan fortælle om mange klager fra dåbsfølger der har været sårede over præstens optræden, når han/hun har bedt om ro i kirken. Ligesom det kan vække harme hvis en præst bremser uhæmmet fotografering. Således kunne EB 1611 berette, at sp. Kirsten Winther, Helsingør, ved en barnedåb havde smidt »alle børnegængerne ud«. En meget vred mor formulerede sig på en måde som høres gang på gang: »Lad de små børn komme til mig, hedder det. Det er en invitation til at komme i kirken.« Og selvfølgelig havde man klaget til biskoppen. Men hvem har skylden, når folk forventer en meget udstrakt service fra præsternes side, spørger denne oversigts forfatter. Det har vel i høj grad præsterne selv, når ganske almindelige mennesker i boulevardpressen og i ugebladene kan se, hvorledes kendte personer har næsten frit slag ved tilrettelæggelsen af begravelser og vielser, og skulle der ikke netop i kirken være fælles vilkår? – må folk vel have lov til at mene. Til billedet af den folkelige situation hører også den udbredte, krævende forbrugermoralitet, der med kritik rammer alle samfundsinstitutioner (læs bare

EB); og denne konsumentindstilling har ganske klart medført et udbredt autoritetstab, som folkekirkens præster også har oplevet. Ikke helt forkert udtalte provst Jens Ole Henriksen om brugerholdningen i folkekirken, at »liberalismen havde sejret ad helvede til.« DR P 1, 2105.

En kendsgerning er det, at i takt med at antallet af faste kirkegængere er for nedadgående, bliver der færre frivillige til de kirkelige aktiviteter og foreningslivet. Uvæsentligt er det vel heller ikke at præstekoneinstitutionen, som har betydet så meget i sognene, er så godt som forsvundet med begge ægtefællers erhvervsarbejde som det almindelige. Flere og flere opgaver er derfor blevet pålagt præsterne og det faste kirkelige personale. Og sognemedhjælperordningen, som eksisterer ved en del kirker må vel ligeledes være også et udtryk for manglende interesse i sognene for at give sig i kast med kirkelig aktivitet af forskellig art.

For at styrke kirkelivet fremlægges der af og til omfattende planer. I Kirkehistoriske Samlinger 1999, 1998 – *en oversigt*, s. 215, omtalte jeg en delrapport 2 fra en såkaldt tænketank, nedsat af Københavns biskop. Rapporten fik en temmelig hård medfart i Præsteforeningens hovedbestyrelses skriftlige beretning til repræsentantskabsmødet i maj. Tænketankens arbejde blev vurderet som et ikke særlig grundigt debatoplæg. Ikke mindst præstens rolle i forholdet til sogn og menighedsråd fandt man uafklaret. Kompetencefordelingen mellem de forskellige kirkelige beslutningstagere oplevede man tåget. Ligesom præsteforeningen ikke var enig i fordelingen ved en mere hierarkisk opbygget struktur (delrapporten havde foreslået en ledende præst i fællessogne). Endvidere påpegedes det, at de foreslåede ændringer ville kræve udgifter som der ikke var grundlag for uden at beskære de forhåndenværende økonomiske rammer. Prf. Bl. no. 12, s. 243f (s. 236-247).

Primo december var der stiftssamråd om de to tænketankrapporter. 47 af 72 menighedsråd havde forinden sendt høringssvar. Stemningen var overvejende negativ til forslagene om strukturændringer, således ideen om fællessogne, at én sognepræst skulle beklæde en ledende stilling i sognet, at de kirkelige organisationer skulle repræsenteres i de kirkelige beslutningsstrukturer, ligesom man afviste det gamle forslag om at fratage præsterne sæde i menighedsrådene, og heller ikke tanken om stiftsråd vandt megen bifald. Erik Norman Svendsen i *Årbog for Københavns stift 1999*, s. 79ff.

I et tankevækkende indlæg fandt sp. Henning Reelsbo det påkrævet, at præsteforeningen indtog en skarpere holdning til tænketankens intentioner. Den præstelige frihed, som var påkrævet for at kunne forkynde evangeliet, var truet. Faren så Reelsbo i, at menighedsrådene skulle tilrettelægge de præstelige opgaver, hvor præsten i lighed med en kommuneskolelærer nok havde metodefrihed, men ikke opgavefrihed. Også et stiftsråd skulle med intens mødehyppighed styre præstens arbejde. Hensigten var forandring med input af nye, tidssvarende ideer, men, skrev Reelsbo »Problemet er, at forandring er blevet en værdi i sig selv«. HR: Fra selvstændig forkynder til igangsat funktionær. Prf.Bl. no. 45, s. 1039-1041.

DMSs generalsekretær Harald Nielsen var derimod opstemt over tænketankens delrapporter, navnlig over deres velvilje mod de frie, kirkelige organisationer. Problemerne i hovedstaden havde kun en mulighed for at nærme sig en løsning gennem et samvirke mellem organisationerne og den etablerede kirke. Dansk Missionsblad, no. 8, s. 15.

Uro og harme vakte det i præstekredse, at lønramme 34 med Præsteforeningens medvirken blev tildelt en række præster i sogne af en vis størrelse uanset de pågældendes alder, anciennitet og kvalifikationer, ligesom det kun var den kirkebogsførende sp., der blev opnormeret. Mange følte, at man var ved at komme tilbage til det gamle »sognepavesystem«. Et godt indtryk af debatten får man i Prf.Bl. no. 36, s. 822-824.

De kirkelige retninger.

Økumeni. Ydre Mission. Diakoni

De kirkelige partier fremtræder i kirkebilledet så farve- og konturløst som nogensinde. For år tilbage stod Indre Mission, grundtvigianerne, de nu næsten usynlige højkirkelige og tidehvervspræster for debatten. Denne større usynlighed kan nok sættes i forbindelse med, at foreningsstandpunkter og ideologier ikke fremprovokerer megen opmærksomhed i disse dage, til forskel fra medieombruste persons opræden og den vidt udbredte individualisme. Men andre faktorer må vi have in mente. Indre Mission virker således mærkelig introvert i sin opbyggelighed, hvad Indre Missions Tidende (IMT) klart røber, og her hjælper bladets udmærkede layout ikke. Ganske vist hed en overskrift i Missionsvennen (MV) no.2. s. 12: »Vi vil

tale med store bogstaver i kirken.« Det var IMs formand sp. Christian Paulsen, der udtalte sig i et interview. Men foreløbig er det blevet med de små versaler IM har opladt røsten. Tydeligvis har foreningen i disse år ikke personligheder med evne og format til at gå ind i den offentlige debat. En særlig trussel mod IMs tidligere dominerende indflydelse inden for de pietistisk farvede vækkelsesfolk er i de senere år kommet fra yngre højrefløjskræfter, der i høj grad har samlet sig om Menighedsfakultetet og Dansk Bibelinstitut, ligesom Luthersk Missionsforening har spillet en væsentlig rolle i denne sammenhæng. En udløber af dette røre er frikirkedannelser og valgmenigheder af missionsk tilsnit. IM har på engang ikke ville afskære sig fra samarbejde med disse folk, og har på den anden side heller ikke villet identificere sig med dem. På IMs årsmøde afviste man således at foreningens missionshuse måtte anvendes til permanente gudstjenester. Til gengæld stillede man sig velvilligt til at imødekomme kortvarige lokalebehov hos ligesindede valgmenigheder, og man fandt en valgmenighed legitim inden for den folkekirkelige ordning, ligesom en valgmenighedsdannelse »i en umulig kirkelig situation« ligefrem kunne være påkrævet. Hvor »umulig« en situation kan være, er der vist ikke givet konkret bud på fra IM-side. Men den generelle afvisning af at gøre missionshusene til en slags kirker formuleredes utvetydigt af Christian Poulsen i hans formandsberetning, hvor han vedvarende betonedede IM som en vækkesretning inden for folkekirken. IMT no. 25 Årbog 1999, s. 2-10 og smstd. no. 26, s. 1-5.

Anderledes markant optræder Tidehverv med landskendte stridsmænd som sp. Søren Krarup og sp. Jesper Langballe, men tidehvervskredsen har længe fungeret som fortaler for en højrefløjsideologi af mere politisk end teologisk karakter. Som kirkelig fløj virker Tidehverv i dag noget altmodisch, byggende på fordums koryfæers store indsats. Som debattører i den folkelige og politiske debat vækker tidehvervsfolkene så megen opmærksomhed som nogen sinde.

Grundtvigianismen synes at mangle profil, hvad der nok hænger sammen med dens bredde; eller som en af dens egne beskrev situationen, fremtræder de grundtvigske med den »særlige uldne forsigtighed i religiøse og gudelige anliggender«. Men den folkekirkelige samfølelse fandtes ikke længere som en naturlig sag i folket. Derfor burde Kirkeligt Samfund lade røsten lyde mere klart i en opbrudstid

med mange spørgsmål, når man nu som grundtvigianere bar på en tradition med udviklingsmuligheder. Henrik Wigh-Poulsen. Dsk. Kt. no. 1, s. 4-5.

Kirkeligt Centrum som på smuk vis har videreført en mynstersk, midtsøgende linje i dansk kirkeliv, fejrede sit hundredårsjubilæum under såre beskeden opmærksomhed fra omgivelserne. I DR P 1 0909 røbede formanden pastor Sv. Aage Kristoffersen, at man internt havde drøftet om organisationen skulle lukkes, men at man havde besluttet at fortsætte arbejdet. Lige så svagt synlig som Kirkeligt Centrum er den højkirkelige bevægelse, grupperet om Fællesskabet kirkelig Fornyelse. For begge retningers vedkommende er der her ikke tale om en nedsættende betragtning, idet deres to små blade *Kirkeligt Centrum* og *Reformatio* vitterlig indeholder læseværdige artikler og der i øvrigt synes at foregå et seriøst, kirkeligt arbejde.

Den kendte præst Ole Skjærbæk Madsen tog med udgang af året sin afsked som sp. for at tiltræde et arbejde i Den nordiske Buddistmission med henblik på et projekt med titlen *I Mesterens Lys*. Pastor Poul Ulsdal udtrykte sin bekymring ud fra en fornemmelse af, at Skjærbæk Madsen fra at være præget af højkirkeligheden og senere den karismatiske bevægelse nu var blevet stærkt påvirket af new-age-ideer. PU: Åbent brev til Ole Skjærbæk Madsen. *Reformatio*, no. 3, s. 79-81. I en apologi i *Reformatio*, no. 4, s. 94-97, synes Madsen nærmest at bekræfte Ulsdals mistanke, f. eks. mente han, at man kan drage lære af de teosofiske nymånegudstjenester.

Man kunne have forventet at den voksende globalisering og den tiltagende EU-harmonisering havde vakt en større optagethed af samliv med andre kristne kirke. Men netop på dette felt synes der tværtimod at være en holden fast ved folkekirken som noget specielt dansk, uanset om man har noget dybere personligt forhold til denne institution eller ej. Helt forkert er det nok ikke, når lektor Else Marie Wiberg Pedersen skrev i en artikel *Folkekirken. Mellem tomhed og rummelighed*: »At folkekirken er dansk og rummelig er med tiden blev dens vigtigste kendetegn.« I bogen *Gudsfolket i Danmark*, forlaget Anis, s. 24 (s. 11-26). Man kan så gætte på, at såfremt den oplussende nationalfølelse ulmer ned, kan det få negative konsekvenser for folkekirken.

Ganske givet er de økumeniske tanker ikke helt uden gehør i forskellige kredse, det gælder således de fleste missionsselskaber, lige-

som der i KFUM og KFUKs formålsparagraf fra 1998 hedder, at man »er en økumenisk bevægelse og bygger på Folkekirken evangelisk-lutherske lære.«

Det skal her anføres, at i Kirkehistoriske Samlinger 1999, 1998 – *en oversigt*, s. 233ff, omtales diskussionen om den såkaldte fælleserklæring om retfærdiggørelseslæren, der skulle skabe et bedre klima mellem romerkirken og de luthersk-evangeliske kirker. Fra dansk side ønskede man ikke at deltage officielt i initiativet. Men 3110 underskrev katolikker og lutheranere ved et møde i Augsburg, Tyskland, retfærdiggørelsesdoktrinen om at vi retfærdiggøres gennem nåden i troen på Jesus Kristus. Den manglende danske underskrivelse vakte økumeniske kredses harme; således mente professor Johannes Aagaard, at folkekirken mere og mere udviklede sig i en sekterisk retning, uden fællesskab med andre kirker. KD 0111. Biskoppernes holdning i denne sag blev kritiseret, således i Udsyn no. 4, hvor lederskribenten betegnede bispernes sigen-nej som udtryk for støjhed, uforsonlighed, destruktivitet og selvgothed. Skribenten forudså at folkekirken ville blive mere malet op i et hjørne, og det i en tid der råbte på internationalt samarbejde. Det mellemkirkelige Råds formand, seminarielæktor P.V. Skærved var betydelig mere af-dæmpet. Selvom vi som kirke ikke mødte med repræsentanter i Augsburg, var der da ikke uden videre tale om en negativ indstilling fra de danske biskoppers side. Det væsentlige i den forhåndenværende situation var, at man ønskede en fortsat dialog med romerkirken. Nyt fra Det mellemkirkelige Råd, no. 5.

Det er sjældent, at den katolske kirke i Danmark beslaglægger større plads i medierne. Men 0712 kunne Lolland-Falsters Folketidende på forsiden oplyse, at præsten ved Hellig Kors Kirke i Nykøbing F havde indledt et mødesamarbejde med Københavns Bibeltræningscenter, en organisation der repræsenterer den såkaldte fremgangsteologi. Præstens initiativ skabte betydelig uro i katolske kredse, og førte til at biskop Czesław Kozon ifølge Folketidende 0812 forbød møderne i katolsk regi.

Heller ikke ydre-missions-arbejdet oplever en opblomstring i disse år. Tværtimod. Det kniber med økonomien. De gamle missionskredse rundt om i landet bliver færre og færre. Derfor betones det fra missionsselskabernes side, at menighederne/sognene bør leve op til deres missionsansvar, således at det altså er dér vægten skal lægges. Og at folkekirken ikke er kirke, hvis den ikke tager missi-

onsudfordringen op, siges ofte fra den kant. Men, klagede Verner Tranholm- Mikkelsen: »Hvorfor er det ikke klart, at mission er en nødvendig side af at være kirke?« Anf. skr., citat s. 16.

Ovenstående klage er udbredt; DMSs generalsekretær Harald Nielsen mente dog ikke at DMS ligefrem var i krise, men hvis man ikke med det samme rebede sejlene økonomisk ville man komme det i løbet af et par år. Dansk Missionsblad, no. 5, s. 6. I sommerens løb viste det sig, at langvarige planer om en fusion mellem DMS og Dansk Santalmission nærmede sig et realistisk stade. *Danmission* skulle det nye selskab hedde fra 1. januar år 2000. Den grundigste gennemgang af forløbet har jeg fundet i *Mission i Asien*. no. 4. I november godkendte så de to selskabers repræsentantskaber sammenlutningen, idet et overvældende flertal på de to missionselskabers repræsentantskabsmøder stemte for sammenlægningen. KD 1311. Professor Theodor Jørgensen udtrykte sin uforbeholdne tilfredshed med fusionen og håbede, at samarbejdet ville komme til at omfatte endnu flere selskaber, så at der virkelig kunne blive tale om »Folkekirkens mission«. *Mission i Asien*, no. 5, s. 10-11.

At der er sket en ændring i missionsteologien- og strategien lader sig uden besvær konstatere. I DR P1 2702 diskuterede afdelingsleder i Dansk Missionsråd Uffe Torm, generalsekretær i Folkekirkens Nødhjælp Christian Balslev Olesen og Harald Nielsen mission i vor tid. Alle tre debattører betonedede respekten for de fremmede kulturer, ligesom det blev understreget at man kom som tjenende i Jesu ånd. Forskellen mellem den forkyndende mission og den direkte udviklingshjælp blev betonet uden at der sattes et højt skel mellem de to former for udsendelse. I det hele taget forekommer det mig at der fra ovennævnte kant fremførtes en kulturåben religionsteologi, med en markering af en praktisk-social indsats i u-landene. Og skal man overhovedet tale om en *venstrefløj* i folkekirken må den vel findes i økumeniske kredse med deres vægtlæggen på hvad der i den liberale teologis dage hed »praktisk kristendom«.

Folkekirkens Nødhjælp er ofte blevet beskyldt for at indtage en politisk holdning til problemerne i de lande hvor man har virket. Men Christian Balslev Olesen fandt ikke at der forelå et modsætningsforhold mellem det politiske engagement og den kirkelige-teologiske-diakonale indsats. Nødhjælpen ville både lindre nøden og forsvare menneskerettighederne. Balslev Olesen betonedede især hvad han kaldte »forsoningspotentialet« i arbejdet, som et værn

mod nye stridigheder. Og kirken havde netop muligheder for at skabe fred og forsoning. Både nationalt og internationalt var der voksende forståelse for at knytte det religiøse element og bistandshjælpen tættere sammen. KDs tillæg *Danmark og Den tredje Verden*. 1806

Også i Danmark kender vi jo til en nær forbindelse mellem kristendom og socialt hjælpearbejde, til tider med socialpolitiske toner. Korshærshæfen, pastor Bjarne Lenau Henriksen beskrev således sin organisation som en del af »en protesterende kirke«, »en provokerende kirke«, »en solidarisk kirke«, og med vilje til at skabe »en alternativ og nærgående diakoni som går ud over småborgerlighedens respektable normer.« Korshærshæfen no. 6, bagsidekommentar. Ifølge Lenau Henriksen var diakonien urimeligt svagt repræsenteret i folkekirken, som ikke havde udformet nogen speciel strategi med hensyn til det diakonale arbejde, men havde overladt sagen til private organisationer. Dog iagttog han små værtegn som f. eks. sog-nemedhjælperordningens voksende betydning. DR P1, 2108.

Både Balslev Olesens og Lenau Henriksens udtalelser er udtryk for synspunkter som år tilbage nok var mere fremtrædende i folkekirken, men altså stadig er levende i debatten om kirkens rolle i samfundet både herhjemme og ude.

Ny salmebog. Kunst og kirke

Nok mener jeg at forbindelsen mellem kirke og kulturliv er spinkel, men et brud er der dog ikke slet ikke tale om. På det musikalske område såvel som på det billedkunstneriske felt ydes der en værdifuld indsats i kirkelivet. Og nye salmer ser dagens lys, således udgav den produktive pastor Hans Anker Jørgensen 100 salmer i bogen *Kærlighedens Søn*, Det Økumeniske Center, Århus. Pastor Lisbeth Smedegaard Andersen bragte en ny salmesamling *Bag vinger af løvfald*. Anis forlag. Fhv. biskop Johannes Johansen udgav *Min egen salmebog*. Poul Kristensens forlag.

Erik Norman Svendsen, der er formand for salmebogskommissionen, oplyste 1404 iflg. KD, at forventelig cirka 100 salmer i den nuværende salmebog vil blive skudt ud, så at der gives plads til nye salmer, hvoraf nogle hører til arvegodset. I højere grad end den gamle salmebog skal den kommende udgave tage højde for unge og børns behov. I lederen i KD samme dag betonedes det kraftigt, at hvis kom-

missionen ikke indeholdt salmer der kunne anvendes ved børne- og ungdomsgudstjenester, havde den slet ikke løst sin opgave.

At de moderne salmedigtere ikke står på højde med fortidens giganter er alle enige om. Men af og til lyder der beklagelser over, at ingen af de nye salmeskrivere kunne formulere sig nybrydende i stil med de bedste poeter i tiden. Henrik Wigh-Poulsen. Dsk. Kt. no. 6, s. 92. Rektor Ole Jensen noterede lidt skeptisk i en sidebemærkning, at forsøgene på at skrive nutidssalmer havde forbindelse med at vi i vores moderne tider manglede udtryksstyrke i det kristelig-religiøse. Fønix, no. 3, s. 146.

Frimenighedspræst Torben Bramming var begyndt at skrive salmer, idet han følte sig provokeret af de moderne salmedigteres manglende fornemmelse af den væsentlige basis for den kristne digtning, nemlig den fælles kilde for prædikenen så vel som for salmen nemlig den hellige skrift. Guds ord er dét som skal tolke den menneskelige eksistens. Skriften tolker sig selv, og den er salmens og forkyndelsens grundlag. Derimod skal salmen ikke være en afspejling af moderne forhold eller være en »kampsang«, tværtimod skal den være en »lovsang« til Gud som den, der skænker livet. Hymnologiske Meddelelser, no. 1, s. 63-64.

Den rytmiske musiks berettigelse i kirken bliver til stadighed diskuteret. Nogle betragter den som en nødvendig form for fornyelse. Andre mener, at den indebærer den dårlige smags indtrængen i gudstjenesten. En forening for denne musikform med organist Willy Egmosse som frontfigur arbejder med en alternativ salmebog til den nye danske salmebog. Denne alternative udgave vil indeholde rytmiske salmer og sange. Nyskabelsen påtænkes udsendt primo august år 2000. IMT no. 6, s. 18. Indlysende synes det ikke at være hvorledes man kan planlægge en alternativ udgivelse til et værk, der endnu ikke har set dagens lys, og som formodentlig først udkommer i året 2002 ifølge Erik Norman Svendsen i *Årbog for Københavns stift 1999*, s. 86.

Den kendte komponist Bernhard Lewkovitsch fremførte i denne sammenhæng, at kirkemusikken ikke adskilte sig fra anden musik end ved at den fungerede i kirken og i menigheden til forskønnelse og opbyggelse. Men skarpt afviste Lewkovitsch de senere års moderniseringsforsøg. Den rytmiske musik som i disse år kunne høres i kirkerne var bare »slagter fra det store fælles-europæiske overskudslager af udtjent pop- eller rockmusik«. Der kunne være tale

om en vis form for religiøs musik, men den var værdiløs i den kristne, kirkelige gudstjenestetradition. KD 1109. »Kald det bare slagger. Så skal man bare være klar over, at man er oppe mod mindst en generations opfattelse af, hvad god musik er.« Således musiklærer Johannes Konstantin Neergaard i KD 0409.

I 1990 blev der ved Københavns Universitet oprettet et Center for Kunst og Kristendom ved Institut for Kirkehistorie. Her har man ydet en bemærkelsesværdig forskningsindsats, og har formået at nå ud over snævre fagstudier blandt andet ved undervisning under Åben Uddannelse. Hertil forskningslektor Niels Holger Petersen: Kunst og Kristendom ved Det teologiske Fakultet. Teol-information, nr. 19, s. 21-25.

En større offentlig debat om kirke og kunst var ikke synlig, heller ikke i forbindelse med større udsmyknings-sager, sådan som vi har konstateret det ved flere lejligheder i de senere år. Heller ikke er der megen diskussion om kirkearkitektur, som da man for ikke så mange år siden så en række nye kirker skyde op. Men de nyeste bygninger synes dog ikke at være præget af samme intimitet som prægede arkitekten Holger Jensens kirker, men minder mere om traditionelle former eller de har ligefrem karakter af »processionskirker«.

Noget af et pionerværk så dagens lys med Lisbeth Smedegaard Andersens bog *Mytens forladte huse*, forlaget Samleren. Her blev leveret en bredt anlagt oversigt med et fremragende billedmateriale over billedkunsten i de danske kirker i perioden 1945 til nyeste tid, ligesom de kunstneriske bevægelser blev sat i sammenhæng med de skiftende tendenser i teologien, kirkelivet og de kulturelle strømninger. Fortjenstfuld er også fremstillingen af, hvorledes kunsten i danske kirker efter en ret så kedsommelig periode siden Joakim Skovgaards storhedstid efterpå har udviklet sig i en spændende retning, hvor moderniteten har frembragt meget betydelige værker.

Henrik Wigh-Poulsen havde et ambivalent forhold til den megen æstetik og »menighedskultur«, der præger folkekirken. »Måske pynter vi bare på en rodfæstethed, der, når det kommer til stykket, ikke længere er til stede.« Dsk. Kt. no. 14-15, s. 211.

Så vidt jeg ved slap vi i 1999 for tidligere års skandaler, hvor æstetisk og teologisk ukyndige menighedsråd forkastede ansete kunstneres udkast til højnelse af kirkerummene. Noteres må dog et enkelt eksempel, hvor menighedsrådet ved Hogager i Jylland og biskop Karsten Nissen gik ind for en udsmykning af billedkunstneren

Helle Scharling, hvorimod Akademirådets Udvalg for Kirkekunst udtalte en meget hvas kritik af projektet, som dog blev gennemført. Mr. Bl. no. 11, s. 6-7.

Hvad man end måtte mene om den tætte forbindelse mellem stat og kirke er det utvivlsomt en kendsgerning, at man i et frikirkesystem næppe havde økonomiske ressourcer til de kostbare orgelprojekter og kirkeudsmykninger vi har set i de sidste mange år. At menighedsrådene i den forbindelse mange steder har ydet en påskønnelsesværdig indsats fremgår af Lisbeth Smedegaard Andersens ovenfor nævnte bog.

Anti-abort

Som omtalt i Kirkehistoriske Samlinger 1998, 1997 – *en oversigt*, s 196, havde den fremtrædende abortmodstander sp. Orla Villekjær allerede for år tilbage undfanget den ide at oprette en mindelund for de fostre, som ved lægeligt indgreb ikke var blevet født som levende børn. På dette mindested skulle forældre til de ufødte børn kunne opleve deres sorg og skyld. Villekjærs plan blev i sin første fase realiseret under betydelig opmærksomhed fra mediernes side. Foreningen »Retten til livet« har lejet en stor grund ved Vedersø kirke af Villekjærs kontante kampfælle universitetslektor Arne Munk. Placeringen just i Vedersø skyldtes, at digterpræsten Kaj Munk, i sin tid sognepræst på stedet, i 1930'erne polemiserede imod den gældende abortlovgivning. Nu rejstes en mindesten, af nogle kaldet en skamstøtte. Som hovedindskrift havde den det femte bud; som undertekst stod »Til minde om over 500.000 ufødte som det danske folkestyre har berøvet livet 1973-1978«. Altså en sammenkædning af religiøs lov og polemik mod loven om fri abort fra 1973. Senere agtedes mindelunden indviet ved en gudstjenestelignende ceremoni. KD 0401 og følgende dage. Initiativet vakte mere harme end tilslutning. I KD 0601 udtrykte sp. Jørgen Kjærgaard, Vestervig, en udbredt holdning: »Det påtænkte monument har lidt med sjælesorg at gøre og kan kun opfattes som en propaganda, der er aldeles uansvarlig i situationen.« Fra højrefløjsside hævdedes det, at vel måtte man fordømme den fri abort, men fordømmelsen blev ensidig hvis man glemte, at også for den synder, der har fravalgt en ufødt livet, er der tilgivelse hos Jesus. Informationssekretær Thomas Munk Rønberg. DBI-posten no. 3, s. 1.

Arne Munk mente, at der forelå en væmmelig forbindelse mellem folkekirken og det etablerede system i Danmark. Abortproblemet bekræftede at der eksisterede en intim alliance mellem kirkens ledende personer og statsmagten, ja, de to parter var »siamesiske tvillinger«, hvad der var katastrofalt for folkekirken ifølge Munk, der i øvrigt selv er udmeldt af folkekirken. EB 2802.

Opfølgende i denne sammenhæng udsendte den katolske biskop Czeslaw Kozon sammen med sine skandinaviske kolleger et hyrdebrev, der understregede romerkirkens kendte modstand mod abort. Berlingske Tidende (Ber. Tid.) 0612.

Den omtalte abort-modstand har tilsyneladende ikke mødt større kirkelig, folkelig eller politisk støtte. Men mediebevindte folk har formået at vække en vis opsigt. Når vi ser bort fra sensationsprægede aspekter, iagttager vi en unuanceret opposition imod de førende opfattelser i kirke og folketing – en tendens som man vel især kender fra USA.

Bent Feldbæk Nielsen-sagen

Det sker at præster bliver afskediget i utide. Grundene hertil er ofte af personlig art og/eller der har været alvorlige samarbejdsproblemer i sognene gennem mange år. Ikke mindst formiddagspressen har med iver kastet sig over sådanne hændelser. Problemer kan også opstå som følge af præsters afvigende holdning i forhold til folkekirkens grundlag som en evangelisk-luthersk kirkeafdeling. Vi har set gejstlige vige pladsen (Ruben Jørgensen) eller falde til føje (Ludvig Husum og Frank Nør), når det gjaldt dåbsspørgsmål. Heller ikke præster der har syslet med reinkarnationsideer har følt sig helt godt hjemme i den etablerede kirke.

Den mest opsigtsvækkende og substantielt mest betydningsfulde præstesag i adskillige år har været processen mod sp. Bent Feldbæk Nielsen, der 260696 blev afskediget ved præsteretten i Thisted på grund af sin dåbspraksis- og teologi. (Forløbet er skildret i Kirkehistoriske Samlinger 1997, 1996 – *en oversigt*, s. 238ff). Feldbæk Nielsen appellerede dommen, som først kom til behandling i Vestre Landsret i december 1998. Den 19. januar i år nåede de juridiske dommere bistået af teologiske sagkyndige, nemlig sp. dr. theol. Bent Flemming Nielsen, docent dr. theol. Kurt Christensen og pro-

fessor dr. theol. Peter Widmann, til den afgørelse, at dommen fra 1996 skulle stadfæstes, om end begrundelsen virkede mere nuanceret end det forrige votum. I bogen *Dåb og tro i Landsretten*, Doxa Forlaget, er publiceret en række relevante dokumenter i sagen, samlet af Feldbæk Nielsen; dog må det bemærkes at selektionen af materialet forekommer noget subjektiv til den dømtes egen fordel. Til sit forsvar anførte han i retten vidnesbyrd fra Det Nye Testamente, ligesom han tog Luther, Confessio Augustana, Grundtvig, biskop J.P. Mynster og andre notabiliteter til indtægt, især s. 30-41. Selve dommen er aftrykt in pleno s. 159-173. Afgørelsen er i sine teologiske præmisser af fornem karat. Dommerpanelet undgik en firkantet ortodoksi ved at acceptere det sagkritiske aspekt i præstens dåbsopfattelse. Men hans anliggende mente man var fremført så ensidigt, at han klart afveg fra reformationens flerdimensionale sakramentforståelse, der forbinder Guds nådestilbud med menneskets tro, og ikke bare opfatter dåben som initiationsritus, hvor Gud ikke er subjektet. En af de voterende fandt dog ikke Feldbæk Nielsens synspunkter så ekstreme at han burde afskediges fra sit embede.

I forbindelse med retsforhandlingen blev fronterne nok engang trukket skarpt op både i retssalen og i den kirkelige debat. Meget nyt hørtes ikke. Alligevel fremgik det af diskussionen, at en hidtil ukendt præst havde leveret stof til eftertanke med henblik på folkekirkens dåbspraksis. At Feldbæk Nielsen havde afvigende standpunkter var en udbredt opfattelse blandt kirkelige ordførere, selv blandt teologer der i mange henseender var hans meningsfæller, således understregede Luthersk Mission Forenings generalsekretær Leif Rasmussen, Dansk Bibel Instituts formand sp. Finn Kappelgaard og IMs formand Christian Poulsen nødvendigheden af sammenhængen mellem tro og dåb. Kappelgaard kunne dog finde et slemmere kætteri i folkekirken end Feldbæks teologi: »Den værste vranglære i folkekirken i dag er, at døbte mennesker kan blive frelst uden troen.« MV no. 3, s. 10. Også fra grundtvigsk hold mødte Feldbæk Nielsen en vis støtte. Sp. Ricardt Riis mente, at Feldbæks standpunkter ikke var så yderligtgående at han burde være afskediget. Stærkt fremførte Riis i denne sammenhæng det grundtvigske frihedssyn, nemlig at den hørende forholdt sig i frihed til Guds ord, men at forkynderen også forholdt sig frit overfor de hørende. Og Riis frygtede, at grundtvigianerne på grund af deres flertalsposition i kirken efterhånden ikke lagde så megen vægt på frihedsbegrebet.

Dsk. Kt. no. 4. RR: Frihed for Loke? s. 52-54. Almindeligt var det fremdeles med betænkeligheder over, at håndteringen af en sag af den art blev afgjort ved en borgerlig domstol, således Søren Krarup i EB 0801. Advokat Aksel Holst Nielsen, Feldbæk Niensens forsvarer, hævdede, »at loven ikke giver den sagsøgte præst en rimelig retssikkerhed.« Døb og tro i Landsretten, s. 7.

I den fælleskirkelige ugeavis Udfordringen, der nærmest er tale-rør for den karismatiske bevægelse, havde Feldbæk Nielsen en våbendrager. Læserbreve støttede ham. I en leder i no. 4 skrev redaktør Leif Munk, at landsretten i Viborg havde fastslået, at der i folkekirken ikke er plads for gejstlige, der opfatter troen som forudsætning for frelsen i Jesus Kristus. En sådan holdning var åbenbart »den ultimative synd« i folkekirken. Men når forkyndelsen ikke kaldte til personlig tro, sådan som det i høj var udbredt, var det ikke underligt med de tomme kirke og den udbredte indifferentisme til evangeliet.

Generalsekretær Leif Rasmussen rejste i MV, no. 3, lederen, et tankevækkende spørgsmål om »hvilken alvorsgrad en læreafvigelse skal have for at den kan gøres til genstand for en domstolsprøvelse.« Skulle blandt andet fornægtelse af Jesu soningsdød for syndere eller fornægtelse af en evig fortabelse – vranglærdomme som kunne høres fra prædikestole – bringes for præsteretten som væsentlige spørgsmål.

At præsteret-institutionen var en nødvendig afløser af den såkaldte provsteret overskyggedes af skepsis over for den nye ordning; hertil må bemærkes at ingen synes at formulere en bæredygtig nyordning. Tanken om et internt kirkeligt lærenævn blev fremført, men fra indremissionsk hold blev det nævnt, at et sådant nævn næppe kunne undgå afhængighed af gældende kirkepolitik og dermed være bundet til den herskende teologi med dennes holdning til bibel og bekendelse. IMT, no. 5, s. 4, lederen.

Den tidligere formand for Kirkeligt Samfund provst Finn Riber Jensen fandt, at præsteretten som ordning var af folkelig og kirkelig valør. Forkyndelsen af Guds ord måtte tage skikkelse i ydre former, ellers endte vi i sværmeriet. Og der var grænser for hvad der kunne accepteres i folkekirken ud fra dens bekendelsesbasis. Riber Jensen noterede sig også, at det var menigheden i Snedsted som havde råbt vagt i gevær. I præsteretten forenedes jura og teologi, som før set i øvrigt, og institutionen havde klaret den kombination på udmærket

facon i foreliggende tilfælde. FRJ: Dsk. Kt. no. 7. Dåben og/eller troen, s. 101f. (s. 100-102).

Med dommen i Viborg var der ingenlunde sat punktum i den rejste debat.

Leif Bork Hansen-sagen. De tilkome i Danmark

Dog ikke bare med hensyn til læresager og sognekonflikter kan præster komme i karambolage med det etablerede system. Et stridspunkt har været gejstliges medvirken til, af humanitære og kristelige grunde, at skjule mennesker der ikke havde opholdstilladelse i Danmark. Spørgsmålet er om præsterne qua præster kan sætte sig ud over loven, i disse tilfælde udlændingeloven, og om det er acceptabelt at de pågældende som statsansatte tjenestemænd kan bryde bestemmelser, vedtaget af folketinget, under påberåbelse af deres sjælesørgeriske forpligtelser. Som vi skal se har meningerne været delte, idet den opfattelse er udbredt at præster ikke har en finere samvittighed end andre mennesker og derfor ikke kan påberåbe sig en form for immunitet ved lovbrud. Andre deltagere i debatten mener tværtimod, at vel er præsten tjenestemand, men hans/hendes kald er af en særlig karakter, der må vurderes ud fra andre kriterier end en håndfast forståelse af tjenestemandsløven, herunder regler udformede af kirkeministeriets jurister. Vi er altså også i dette spørgsmål inde på problematikken *stat – kirke* inklusive de teologiske aspekter som ligger i spørgsmålet.

Den mest omtalte sag i dette år vedrørte sp. Leif Bork Hansen, Lyngby, der under betydelig medieopmærksomhed siden efteråret 1998 havde skjult serbiske asylsøgere. Bork Hansen blev sigtet af Lyngby Kriminalpoliti for sit initiativ, ligesom han mødte kritik fra de kirkelige myndigheder og indenrigsministeriet. Men præsten agtede ikke at vige fra hvad han betragtede som en del af sit præstetjob. EB 1102 og Pol. 1202. I TV-nyhedsudsendelserne 1502 gjorde biskop Lise-Lotte Rebel dog opmærksom på, at hun ikke var en slags politimester for sine præster, ligesom hun ikke udtrykte noget ønske om at afskedige Bork Hansen. Deltager i diskussionen mf. for Enhedslisten Søren Søndergaard meddelte, at han ville tage spørgsmålet om serbernes retssikkerhed i deres hjemland op over for indenrigsministeren, medens mf. for Dansk Folkeparti Peter Skaarup markerede, at han ønskede præsten afskediget. Flittige læserbrev-

skribenter tegnede sig for standpunkter pro et contra præsten. Lyngbypræsten blev virkelig en af årets kendteste gejstlige figurer. Hovedbestyrelsesmedlem i Kristeligt Folkeparti J. Th. Keiding skrev i KD 2302, at hvis Bork Hansen blev afskediget forelå der »det stærkest tænkelige argument for« at tiden var inde til en total separation mellem kirke og stat. En kirkeminister burde ikke kunne afgøre at en præst ikke måtte efterleve evangeliernes bud om kærlighed til nødstedte mennesker. Af pressen fremgik det, at kirkeministeriet ikke havde været tilfreds med Lise-Lotte Rebels håndtering af Bork Hansen-sagen. Kirkereteksperten, universitetslektor Jørgen Stenbæk var enig i ministeriets opfattelse af, at biskoppen havde tilsynspligt med en præst både i vedkommendes gejstlige gerning og i hans status som tjenestemand. En helt anderledes holdning stod Søren Krarup for. Han hævdede, at biskoppen ikke skulle påtale borgerlige lovbrud, men holde sig til sit åndelige tilsyn. Kirkeministeren havde altså tilsyneladende ikke fattet hvilke opgaver statsmagten havde i en evangelisk-luthersk kirke. KD 1801. Personen Bork Hansen og hans kristelige engagement havde Krarup dog ikke megen respekt for. Ifølge Krarup var han en provokatør, der promoverede sig selv i medmenneskelighedens navn, og han øvede politisk pression ved sin kurs og forrædte dermed evangeliet. Rebel skulle ikke beskytte en sådan forfalsker af luthersk kristendomsforståelse. Tidehverv no. 7, s. 143.

Pastor Johs. H. Christensen mente ikke at det ikke var en fejl af Bork Hansen, at han mente sig bundet i sin samvittighed til at hjælpe nogle serbiske flygtning. Derimod gjorde Bork Hansen en fejl ved at føre sin sag/sin medmenneskelighed så offentligt frem, fordi en sådan fremtræden ikke havde noget at gøre med kristen kærlighed, der netop var selvforglemmende. Skovshoved Avis, no. 51.

Den 2505 tog retten i Lyngby stilling til sagen. Afgørelsen blev, at præsten idømtes tyve dages betinget hæfte. Det afvistest, at Bork Hansen kunne påberåbe sig en speciel forpligtelse for personer i nød, og at han følgelig skulle komme ind over straffelovens bestemmelser vedrørende nødret. (Ber. Tid 2605). Samme dag udtalte præsten ifølge EB: »Det var nok meget godt, at jeg blev dømt. Så kan man se, at det her er et problem.«

Efter dommen kom der i DR 1 en udsendelse 0706, hvor fremtrædende kirkefolk som biskop Henrik Christiansen, provst Verner Tranholm Mikkelsen, universitetslektor Karsten Fledelius og pastor,

mf Margrethe Auken udtalte deres uforbeholdne støtte til Bork Hansen. Henrik Christiansen med henvisning til asyltanken som gældende for kirker og præster siden gammel tid. Formanden for folketingets kirkeudvalg Birthe Rønn Hornbech var der imod skeptisk og betragtede præstens initiativ som politisk bestemt. Margrethe Vestager og Lise-Lotte Rebel virkede overvejende med hensyn til konsekvenserne for Bork Hansens videre virke i folkekirken. Men 1006 kunne man læse i KD, at Rebel havde indstillet til km at afgørelsen i Lyngby ret ikke burde have følger for Bork Hansens videre virke som præst. Det var km iflg. KD 1507 ikke enig med biskoppen i. Ministeriet udtalte nemlig om Bork Hansen, at han ved sin optræden havde forbrudt sig imod decorum gældende for præster i tjenestemandsstilling og dermed gjort sig skyldig i en tjenesteforseelse, hvorfor han tildeltes en advarsel. I et læserbrev 1607 i KD fandt Præstehøjskolens rektor Niels Thomsen, at Margrethe Vestager havde optrådt uklogt, idet Bork Hansen ikke havde mistet tillid hos sin menighed, blandt andre præster eller hos sin biskop. Ministeriet havde kun sigtet efter »at banke præsten på plads i statssystemet.«

Professor Svend Andersen mente bestemt ikke, at Bork Hansen havde handlet i strid med præsteløftet, idet præsten har et kald der går forud for det at være tjenestemand. Og vel havde Lyngbypræsten overtrådt lovgivningen ved sine initiativer, men spørgsmålet var om grundlovens støtte til folkekirkeordningen også burde indebære at præsterne var deltagende i statens embedsværk, uden at man derfor straks skulle forlange en adskillelse mellem stat og kirke. KD 0408.

Leif Bork Hansen udtalte 2312 i DR 2 det besynderligt, at statsmagten med advarslen til ham nu stod som en øverste instans i kirken. Efter hans mening havde den konkrete sag afsløret nogle rædsomme mangler i folkekirken. Og det var tvivlsomt om kristendommen eksisterede i Danmark, når man så hvorledes udlændinge blev »tilsvinet«.

Lise Lotte Rebel udbad sig iflg. DR P 1, 2307, i en skrivelse til ministeriet om en klargøring vedrørende kompetenceforholdet mellem biskopperne og km. I samme radioudsendelse oplyste en leder i Den Apostolske Kirke Johannes Hansen, at man fra frikirkehold kunne finde bred støtte til Bork Hansen, akkurat som tilfældet var i folkekirkelige kredse.

Ugeavisen Udfordringen fandt et interessant motiv i sagen der-

ved, at nu var det ikke bare frikirkefolk og dele af IM og LM, der var skeptiske over for kirkens »babyloniske fangenskab«. Også tidhvervsfolk og grundtvigianere var utilfredse med »regimenternes sammenblanding«. Det var på tide at kirken blev herre i sit eget hus og ikke lod sig bestemme af staten. No. 32, lederen.

Lars Holm hævdede, at når der var »Ballade i sommerlandet« lå skylden helt entydigt hos Rebel, der havde optrådt uden forsvarlig juridisk og teologisk indsigt. Talen om en præstelig samvittighed fandt Holm ganske uklar. Betød den f. eks., at en præst kunne være lovovertræder uden at der gik skår i hans agtelse som tjenestemand? Ministeriet havde ingen andre muligheder end at give Bork Hansen en advarsel, når nu hans biskop ikke ville drage ham til ansvar. Ved at bede om en forklaring på kms skridt har hun vist, at stadigvæk ikke forstår det system, som hun er en del af. Dsk. Kt. no. 16, s. 227.

Og så måtte Vestager endnu engang møde kritik fra sine egne partifæller. Ifølge Jydske Vestkysten 2707 bakkede RVs kirkepolitiske ordfører Henrik Svane biskop Rebel op ud fra den overbevisning at ministeren ikke burde have blandet sig kritisk i sagen, når biskoppen ikke følte, at der var grund til at skride ind. For Svane drejede det sig simpelthen om, »at staten ikke skal blande sig i kirkens forhold. Og det er ikke flueknepperi.«

I en Ritzau-meddelelse tog Vestager til orde mod sine kritikere. Hun fastslog, at sagen drejede sig om civil ulydighed. Som minister tog hun ikke stilling det faktum at Bork Hansen skjulte flygtninge. Ikke desto mindre var hans idømte straf en »ikke ualvorlig forseelse«. Med hensyn til Rebels spørgsmål udtalte ministeren, at km og ikke biskoppen traf afgørelsen, når det gjaldt gejstliges lovovertrædelser. Pol. 3107.

Professor dr. jur. et phil. Ditlev Tamm betragtede jura og civil ulydighed som adskilte sfærer. Den civile ulydighed havde ingen hjemret i et demokratisk land, hvor der er mulighed for at benytte andre, demokratiske metoder til at afprøve sine holdninger i relation til samfundets bestemmelser. Tamm havde dog efterhånden forståelse, hvorfor præster tog initiativ i asylansøgersager, men alligevel skulle vores flygtningepolitik ikke afgøres »i hver enkelt præstegård«. KD 3010.

Situationen tilspidsede sig for Bork Hansen da Lyngby politi igen rejste sigtelse imod ham, denne gang for at støtte pengeindsamlinger til serbere »under jorden«. Dermed nærmede han sig en regulær

afskedigelse. Men hvis han ikke måtte bistå mennesker i nød havde han ingen interesse i at være præst, udtalte Bork Hansen til radioavisen P 1, 1208. Lyngby politi førte ikke sagen for retten i år.

Selvom Bork Hansens aktion vakte bred opmærksomhed, var han ikke den eneste gejstlige, der bidrog til udlændingedebatten. Flere eksempler kunne nævnes. Jeg indskrænker mit til at pege på biskop Kjeld Holm, der fungerer som formand for Nævnet for Etnisk Ligestilling. Da FDB under ikke ringe medieopstigt i uge 31 afviste at lade muslimske kvinder, der bar hovedtørklæde, arbejde som kassedamer, brugte Holm forløbet til en opfordring til ikke at betragte muslimske indvandrere som en forskelsløs, religiøs masse, men i stedet se på disse folk som enkeltindivider, der burde vurderes ud fra deres faglige kvalifikationer. DR P 1, 0708. Heller ikke kunne Holm se, at anderledes troendes markering af deres religion kunne skade vores tro, som om den kristne tro led skade ved, at andre tog deres trosopfattelse seriøst. KD 0809.

Anderledes end Holm og hans meningsfæller lader det til, at danskerne, iflg. en Sonar-undersøgelse, i høj grad at betragter Islam som en trussel mod dansk kultur og religion, idet 56 procent havde just den opfattelse, medens kun ni procent anså den muslimske indvandring som positiv for os, og 28 procent ikke mente, at det fremmede indslag havde større betydning. Jyllands-Posten 2609.

Forfatteren Ebbe Kløvedal Reich fremsatte i et interview den mening, at Islams tilstedeværelse i vores land havde haft en positiv effekt på det kirkelige engagement. Mr. Bl. no. 4, s. 10.

En anden kulturpersonlighed, forfatteren Ulla Dahlerup betragtede derimod med stor uro indvandringen af muslimer i Danmark. Hun så heri en fare for vores velfærdsstat og den kristendom, som gennem århundrederne har været danskerne »livsindhold, åndsindhold og moralgrundlag«. Kristendommen og Islam var simpelthen ufornelige størrelser. Men i Danmark modtog man masser af fanatiske muslimske præster og der byggede moskeer. Hvor var de danske biskopper henne i denne svære situation? I stedet for at beskytte det danske folk var de blevet nikkedukker for de herskende, og den danske befolkning, som følte sig dybt svigtet, hånede de med grove beskyldninger om racisme. KD, kronikken 2010.

Chefredaktør dr. phil. Anne Knudsen satte et stort spørgsmålstegn ved om Danmark kunne siges at være et kristent land, når man betragtede majoritetens holdning til kristendommen. Et vist ikke før

set synspunkt udviklede hun ved en konstatering af, at da Islam ikke fandtes hos os inden kristendommens hensygnen, så eksisterede Islam i dag som en politisk trussel i Danmark alene derved, at visse muslimers hævden af religion og politik som forbundne størrelser på ganske udemokratisk og uprotestantisk måde var blevet optaget af herværende kristne. Weekendavisen 3-9 september.

Sp. Johannes Kühle vakte harme hos Dansk Folkeparti, fordi han i en prædiken havde angrebet mf. Pia Kjærsgaard og Mogens Glistrups kritik af den gældende indvandrerpolitik. Hverken km eller biskop Søren Lodberg Hvas ville gå ind i klagesagen. Nordjyske Stiftstidende 2411. Kühles prædiken blev offentliggjort i KD 2511.

Rejsepræst i IM Leif Andersen oplevede at politikere som var indfiferente over for kirken, ville stå som værnere af kristendommen i front mod de tilkommende, men her var det nødvendigt at sige fra, fordi vi som troende ikke nærede frygt for åbent at tage imod ikke-kristne fremmede. MV no. 24, s. 9.

Vi bemærker altså i begge de opsigtsvækkende sager mod Feldbæk Nielsen og Bork Hansen, at interessen ikke som så ofte før ved lignende episoder udelukkende har drejet sig om den enkelte præst, vedkommendes livsførelse eller samarbejdsproblemer i sognet, men derimod i høj grad om den gejstliges rolle som på engang forkynder og statstjenestemand. Altså igen et ekklesiologisk spørgsmål om kirkens placering i systemet, hvor mange synes at opleve en form for umyndiggørelse af præstestanden. Endelig noterer vi os at Islam af mange opfattes som en fare, hvad der nok har mere med politiske opfattelser at gøre end at det religiøse aspekt skulle spille den store rolle for danskerne.

Kirkeministeriet

Ministerialbøger, økonomi m.m.

Vi har nu flere gange omtalt km.s rolle i dansk kirkeliv. I det følgende vil opmærksomheden blive rettet imod administrative spørgsmål, hvor ministeriet og dermed statsmagten har markeret sig. I 1998 erfarede det i vide kredse, at kirkeministeriet fra år 2001 agtede at indføre en ny form for kirkebøger i stedet for de hidtil anvendte håndskrevne ministerialbøger. Civilregistreringen ville ændre karakter ved at brugerne in casu kordegne og kirkebogsførende præster skulle arbejde på computere tilsluttet en databank, der skulle

have sin base i det nugældende CPR-register. Den Nye Kirkebog (DNK) lå helt på linje med regeringens IT-handlingsplan i øvrigt. Den planlagte omlægning af kirkebøgerne ville naturligvis påføre den kirkelige ligning betydelige udgifter. Det påtænkte skridt vakte en vis uro i kirkelandskabet. Ja, faktisk blev utallige spalter brugt på den sag. Først fremsatte biskop Jan Lindhardt betænkeligheder. Siden offentliggjorde tidehvervspræster en erklæring om at de ikke ville benytte det nye system. Andre tilsluttede sig protesten. Indvendingerne gik hovedsagelig ud på at elektronikken var behæftet med store sikkerhedsrisici. At systemet var for kostbart. At der var tale om et udemokratisk, administrativt tiltag, at kirkebøgerne var sognets, ikke statens ejendom, ligesom man ville bryde med en historisk, velfungerende tradition. Se f. eks. Jesper Langballes instruktive, skarpe artikel i Tidehverv 1998, no. 9 s. 173-177. Provst Ole Chr. Ivertsen havde en replik der gjorde op med antagelsen af sagens vigtighed: »Hvis folkekirken betydning står og falder med personregistreringen, så er der noget i vejen med folkekirken.« Roskilde Stiftsblad, no. 2.

Problematikken fik tilføjet andre aspekter, da samtlige biskopper på deres møde den 4-5. januar anmodede Margrethe Vestager om en drøftelse af de økonomiske konsekvenser af det nye projekt, iflg. biskop Kresten Drejergaard i Pol.s kronik 1503. Kommunernes Landsforening erklærede sig herefter villige til at overtage personregistreringen akkurat som i Sønderjylland, såfremt folketinget og folkekirken gav grønt lys. Frikirker så vel som Det økumeniske Fællesråd påpegede det uheldige i at et enkelt trossamfund i vores multireligiøse samfund havde patent på civilregistreringen. Biskopperne Kjeld Holm og Karsten Nissen har ligeledes sat spørgsmålstegn om personregistrering bør ligge i folkekirken regi. KD 1901. I en leder 3101 slog Jyllands-Posten til lyd for at personregistreringen som helhed blev overført til kommune og stat.

Provst Lars Holm følte at debatten om kirkebøgerne var præget af et forældet syn på samfundet fra tilhængerne af den gamle orden. Folkekirken var *også* en statskirke. At føre kirkebog var et ikke specielt kirkeligt arbejde, men dette job hørte under det statskirkelige embede. Og de nye forslag indebar blot en modernisering af statskirken. I øvrigt var der langt vigtigere spørgsmål på dagsordenen end netop denne bagatelagtige sag. LH: Toget er kørt – for længst. Dsk. Kt. no. 3, s. 42-45 især s. 43f. Søren Krarup afviste, at der var

tale om en bagatelsag. En kirkekamp stod for døren forklarede han med den planlagte kirkebogsreform som eksempel. Statens unders-tøttelse af folkekirken kunne blive for dyr, når magthaverne ville gøre kirken til en slags institution i staten uden respekt for kirkens særlige væsen. Kampen vil komme til at stå mod »politiserende bis-kopper og sociologiske teologer« som eksempelvis Norman Svendsen og Kjeld Holm. Tidehverv no. 3, s. 50.

I en artikel *Truslen mod folkekirken*, Tidehverv no. 5, s. 92-96, polemiserede Søren Krarup mod Vestager og mod ministeriets juri-ster for helt at gå i fhv. departementschef Preben Espersens fodspor med sidstnævntes manglende forståelse af folkekirkens særtart som en evangelisk-luthersk kirke, og i forbindelse hermed mod Esper-sens forkastelige opfattelse af folkekirken som et statsligt forvalt-ningsvæsen uden egne, indre anliggender. Krarups udgangspunkter var den nye elektroniske kirkebog, Snedstedsagen, og Bork Hansen-sagen.

Jesper Langballe tog de samme kritikpunkter op som Krarup, dog med en endnu skarpere stemmeføring. Langballe mente, at der nu måtte iværksættes et regulær oprør med den stadigt voksende stats-kirkelighed. Så vidt gik han, at han ikke udelukkede muligheden af at danne lokale frikirker. (Unægtelig helt nye toner fra den kant). Sagen var nemlig, at km havde arbejdet på at omskabe danskernes kirke til en juriststyret statskirke. Og Langballe paralleliserede med den skæbne der overgik kirkerne i de tidligere kommunistiske lan-de. Her hjemme var »staten blevet folkekirkens værste trussel.« KD 2107. Med hensyn til en frikirkedannelse var det ikke fordi Lang-balle så den lige om hjørnet, lige så lidt som han fandt det var en lykkelig løsning. Men at etablere en frikirke, befriet fra statsfor-mynderiet, var en mulighed der ikke uden videre måtte skubbes til side, såfremt man ikke ville deltage i »et bovlamt medløb« af stats-kirken og dermed opgive kampen for at gøre folkekirken til en sand kirke. JL: Kirke, folk og stat. Tidehverv no. 8, s. 176f (s. 170-179).

Margrethe Vestager afviste at diskussionen om de elektroniske kirkebøger havde været ført i dølgsmål. Tværtimod havde der siden 1995 været rigeligt med lejlighed til at diskutere det nye projekt. Men nogen modstand havde der så at sig ikke været at spore. På det sidste havde der dog rejst sig negative røster. Men en større uvilje var faktisk ikke at notere. Endelig understregede ministeren, at hun ikke ønskede at fjerne kirkebogsregistreringen fra folkekirken dels

af praktiske årsager, dels fordi et sådant skridt kunne være med til at bane vejen for en adskillelse mellem stat og kirke. KD 1902. Kristen Drejergaard gjorde opmærksom på at debatten var kørt af sporet, ved at nogle mente, at der forelå et valg mellem de gamle kirkebøger og den nye Edb-teknik. Nej, spørgsmålet var om man ville lade CPR blive i kirkens regi eller overlade registreringen til det kommunale område. Anf. kronik.

Den 23. september kunne KD meddele, at 21 præster som havde erklæret sig villige til at opgive deres stillinger hvis DNK blev indført, da de simpelthen ikke ville føre ministerialbøgerne efter de nye forskrifter; alligevel ville de ikke komme til at spille nogen martyrolle, idet km i første omgang ikke ville gøre noget ved deres nægtelse, så at de indtil videre kunne passe deres kirkebogsarbejde som hidtil. Problemet var åbenbart heller ikke så stort, da de manglende oplysninger fra præsterne ville blive tilført databasen på anden måde.

I forskellige sammenhænge kan folkekirken skabe irritation. Et uopslideligt stridsspørgsmål år efter år er dens pengeforbrug. Både privatfolk og politikere har udtrykt deres utilfredshed. Den 7. februar kunne Ber. Tid. meddele på forsiden, at borgmestre mange steder anklagede de kirkelige beslutningstagere for at bruge for store beløb til byggevirkosomhed. Borgmestrene var forargede over at kommunerne var blevet pålagt at stoppe deres planlagte byggeri, ligesom de havde et udgiftsloft på en enkelt procent i stigningstakt. Til forskel herfra kunne folkekirken i 1998 noteres for en udgiftsforøgelse på 5,1 procent. Birthe Lund afviste detaljeret kritikken, som hun fandt uberettiget; således påpegede hun at folkekirken realvækst i perioden 1975-1998 kun lå på 0,8 procent, hvor kommunerne tegnede sig for en vækst på 1,8 procent; endvidere bemærkede Lund, at kirkeskatprocenten i tiden 1993-1998 vedvarende havde ligget på ca. 0,82 procent, hvorimod kommunernes skatteprocent steg 0,8 procent til 21,7 procent. IMT, no. 8, s. 6-7. Kristeligt Folkepartis kirkepolitiske ordfører, sp. Flemming Kofod-Svendsen mente, at kritikken tildels byggede på myter og på falske ideer om, hvad kirken egentlig er, ligesom ukendskab til kirkens økonomiske struktur hørte med i billedet. Idé Politik 1903, s. 3.

Borgmester (SF) sp. Flemming Christensen havde været en del fremme i medierne med kritik af den folkekirkelige økonomi. Hans initiativ skulle blandt andet betragtes som et vink til finansminister

Mogens Lykketoft i anledning af presset på kommunerne. Men han havde tillige et kirkepolitisk aspekt in mente. Hans påstand var at folkekirken i langt højere grad var en statskirke end man almindeligvis var sig offentligt bevidst. Spørgsmålet var tillige om folkekirken havde en folkelig sag, eller om man ønskede at betale sig fra mere og mere. Mr. Bl. no. 3, s. 5.

Den 2404 havde Jydske Vestkysten haft kontakt med 174 borgmestre, hvoraf de tre fjerdedele ville have regeringen til lægge en lige så stram økonomisk kurs over for menighedsrådene, som den gjorde i forholdet til kommunalbestyrelserne. Samtidig anbefalede Margrethe Vestager, at menighedsråd og provstiudvalg ikke bidrog til at sætte kirkeskatten op, men undlod at gå over gældende niveau. Men ministeren mente ikke, at relationen mellem af kirken og staten var af en art, så staten skulle komme med et ultimativt krav. Fra kommunal side udtrykte man også en vis skepsis om menighedsrådene ville holde sig Vestagers henstilling efterrettelig.

Iflg. Jyllands-Posten 1610 kunne km oplyse, at der i år 2000 ville kunne noteres en realnulvækst i de folkekirkelige udgifter.. Den 8. marts bragte TV DR 1 en udsendelse »Fred med de hellige«, omhandler folkekirkens påståede frådseri. Navnlig rettedes skytset mod de mange sognegårde, tres af slagsen er bygget indenfor de sidste fem år med menighedsrådene som bygherrer. Indslaget blev kritiseret for at være uden trit med virkeligheden, således udtalte Birthe Lund, at det var i sin orden, at der udførtes byggeri af kvalitet, ligesom hun henviste til at sognegårdene virkelig blev brugt i menighederne Mr. Bl. no. 5, s. 7. Et vigtigt spørgsmål var ifølge IMTs lederartikel no 12, s. 4 om ikke folkekirkens beslutningstage-re var mere engageret i at bevare »historiske monumenter« end i at skabe gode betingelser for forkyndelsen af Guds ord.

Jan Lindhardt henviste til USA, hvor kirkegang og højtider stod i sammenhæng med allehånde sociale aktiviteter. Og hos os kunne mange iagttage, at sognegårdene rundt om demonstrerede et og andet om en »stigende sans for at støbe gudstjeneste og forkyndelse ind i en mere omfattende sammenhæng«. Prf. Bl. no. 32 , s. 710.

Teologien og præsterne

I foråret gik professor dr. phil. Christian Thodberg af som professor i praktisk teologi ved Aarhus Universitet. I et stort interview beto-

nede Thodberg nødvendigheden af en klassisk dannelse og udtrykte skepsis over for den megen vægtlæggen på adfærdsfagene i præsteuddannelsen. Endvidere betonedede han nødvendigheden af selvlært praktisk viden om og deltagelse i gudstjenesterne og liturgien inden man tiltrådte et præsteembede. En vis tvivl udtrykte Thodberg med hensyn til de akademiske kvalifikationer hos lærerne ved de folkekirkelige efteruddannelsesinstitutioner. Nyhedsbrev. Det Teologiske Fakultet. Aarhus Universitet, no. 1, s. 23-37, især s. 36f.

Flere debatindlæg om præsternes efteruddannelse kunne nævnes, men for øjeblikket synes debatten at være noget uafklaret med hensyn til fremtiden; men at forandringer ville finde sted, er ganske utvivlsomt både med hensyn til selve teologistudiet som med videregående og supplerende kurser. Uenigheden om universitetsstudiets karakter og opbygning har vakt en vis turbulens, som også offentligheden fik indblik i. Et resultat af uroen viste sig ved det københavnske fakultet, hvor dekanatet trak sig og blev afløst af nye folk. Se hertil Universitetsavisen nr. 13.

De mest fyldestgørende overvejelser om teolostudiets kår i de kommende år finder man i tidsskriftet *Fønix*, no. 3, hvor en række kendte teologer plus dr. phil. Hans Hauge fremsætter visioner og forslag.

Et tankevækkende indlæg om betimeligheden i at styrke og bevare den akademiske uddannelse for fremtidens præster gav sp. Eva Tøjner Gøtke i *Vartovbogen* for 1999, s. 64-69. Teologien skulle efter hendes mening fortsat være et akademisk fag, altså et universitetsstudium og ikke et fag på en præsteskoie. Teologien var just præsternes »faglighed«. I modernitetens samfund var det uomgængeligt, at præsten godtgjorde sin faglighed som prædikant og ved de kirkelige handlinger. Gøtke fandt betænkeligt, hvis kirken i alt for høj grad ville bestemme den præstelige uddannelses karakter. Faren bestod i at de kommende gejstlige ikke ville blive tilstrækkeligt kritiske over for traditionen i kirken, men blive ghettoiserede i kirkeligheden, og dermed ude af kontakt med moderniteten. Tværtimod gjaldt det om at styrke det faglige plan på vores universiteter. Og hvad angik den praktiske, præstelige uddannelse tilegnede man sig den visdom bedst ved at leve sammen med sit sogn, hed det i samklang med mange andre røster.

Sp. dr. theol. Jesper Høgenhaven mente, at folkekirken mere og mere blev præget af virksomhedsideer »i takt med, at det teologiske

refleksionsniveau synes at være for hastigt nedadgående.« KD 2804.

Formanden for Dansk Bibel-institut sp. Finn Kappelgaard rettede i en formandsberetning et angreb på de teologiske fakulteter, navnlig det københavnske, fordi undervisningen efter hans mening var behersket af en voldsom bibelkritisk holdning. Troens basis opløstes totalt, evangeliet var uden substans, og de nye præster kom til menighederne med menneskers ideer og ikke med det evangeliske budskab. DBI-posten, no. 4, s. 2. Dr. theol. Kurt Christensen bemærkede, at de teologiske universitetsfolk ansattes uden skelen til deres holdning til bibelsk og luthersk kristendomsforståelse. Universitetsteologien befandt sig i en »nødtilstand«. De statsdrevne fakulteter kunne ikke reformeres radikalt indefra, hvorfor Menighedsfakultetet var »en indlysende kirkelig nødvendighed«. Vennebladet, no. 7, s. 3. Rektor Ole Jensen fandt derimod balancen mellem universiteterne og folkekirken udmærket, når det gjaldt præsteuddannelsen. Vel at mærke hvis fakulteterne undgik at skride ud i religionsvidenskabelighed eller i menighedsfakultetsteologi. Fønix no. 3, s. 145.

I Danmark har vi kun de to statslige, teologiske fakulteter, der alene har eksamensret. Hvis de kommende år bringer en adskillelse mellem stat og kirke, og der opstår flere kirkesamfund som følge heraf, kan det vel forventes, at de to nævnte alternative uddannelsessteder, DBI og Menighedsfakultetet, fuldt ud vil uddanne præster til sogne og organisationer, der står på en konservativ, teologisk linje.

Teol. dr., lektor Nicolai Winther-Nielsen fandt folkekirkens ansættelsespraksis direkte udemokratisk, fordi mindretalsgrupper, missionsfolk og karismatikere ikke blev tilgodeset ved præstevalg. Et skarpt angreb rettede han mod manglende demokrati i uddannelsesledet for præster. Statsfakulteterne besad et uddannelsesmonopol der medførte, at kompetente institutioner som DBI og Menighedsfakultetet ikke engang havde eksamensret. Det var en uholdbar situation, så meget mere som Menighedsfakultetet havde tilstrækkeligt kvalificerede lærere. Hverken teologisk eller moralsk var det rimeligt at de alternative uddannelser blev holdt ude. KD 2606.

Om det store flertal af folkekirkens menigheder vil slå ind på en mere konfessionel linje, kan man have sin tvivl når man skuer ud over det nuværende kirkelandskab. De nye religioner tilsykomst

og modstillingen til dem, først og fremmest til Islam, kunne lede til den antagelse; at der i den forbindelse skulle være tale om en nybeindelse i den danske befolkning tyder kun lidt på. Den evangelisk-lutherske kristendomsopfattelse står næppe over for en renæssance, snarere er fornemmelsen for »den fjerne kirke« blevet mere udtalt.

En bemærkelsesværdig nyhed på det om jeg så må sige praktisk teologiske felt var et genoptryk af tidehvervsbevægelsens måske skarpeste hjerne, pastor Kristoffer Olesen Larsens vigtigste arbejder i værket *I Ansvar og i Tro*, bind 1 og 2, Reitzels Forlag. Olesen Larsen ønskede ikke status som videnskabsmand, men han fremstod som en betydelig eksistensteologisk tænkter. Når hans navn stadig er levende 35 år efter hans død, skyldes det især hans kierkegaardsk prægede kulturkritik og skarpe skepsis over for en autonom humanisme i videnskab og samfund, ligesom hans polemik mod en navlebeskuende oplevelsesreligiøsitet forekommer aktuel. Samtidig må det dog noteres at eksistensteologien ikke har den betydning blandt præsterne sådan som tilfældet var i 1950'erne og 1960'erne, da den tyske teolog Rudolf Bultmann for mange var den lysende stjerne på teologiens himmel.

Årets bragte også bemærkelsesværdige disputatser, ph.d.-afhandlinger og andet videnskabeligt værk, men angående disse vigtige sager henvises primært til andre publikationer som f. eks. Dansk Teologisk Tidsskrift.

*

Året der gik var som indledningsvis nævnt præget af diskussionen af relationerne mellem staten/samfundet og folkekirken, men andre spørgsmål er naturligvis også inddraget i vores undersøgelse. Næede man frem til større klarhed i den kirkelig debat? Jeg synes det. Det gælder således i Feldbæk Nielsen sagen. Med større indsigt støder man tit på større modsætninger. Det gælder også i de problematikker, som er behandlet og kommenteret i herværende artikel.

Med denne »oversigt« har jeg fuldført en serie på seks årsbidrag i Kirkehistoriske Samlinger og vil bruge nogle få linjer på at gøre en samlet status, inden jeg fortsætter rækken. Pladsen i vores årsskrift har naturligvis ikke tilladt de store, dybdeborende analyser. Allige-

vel har jeg forsøgt at holde en linje, gøre udredningerne tematiske ud fra den synsvinkel, at folkekirken står i et tidehverv hvor kirkens folk selv synes i vildrede ad hvilke veje man skal vandre i et folkeligt landskab, hvor der synes mange hindringer for den videre færd for dem, der vil bringe evangeliet med ud i fremtiden. Jeg har da så i disse oversigter peget på usikkerheden når det gjaldt forkyndelse, teologi, hymnologi, stat-kirke- problematikken, biskoppernes rolle, strukturproblemer herunder synodale tanker, samt uenighed om moderne kunst, holdningen til flygtninge og nydanskere. Kirkens folk har ikke vejet tilbage for debatten. Jeg mener ikke som Svend Bjerg, »at folkekirken er en regelret præstekirke, der trues af undergang som følge af præstelig passivitet.« Pol. 1606. Aktivitet er der nok af i kirken, men fælles fodslag finder man nu som før ikke hos de agerende. For selvom de gamle partidannelser i kirken næsten er en saga blot, eksisterer der markante modsætninger. Ja, diskussionen har til tider været temmelig heftig. Men offentlighedens interesse for det kirkelige liv har et begrænset omfang. Ikke alle deler min opfattelse, således hævder religionshistorikeren Mikael Rothstein, at kirken har en vældig indflydelse i samfundet: »Som politisk interesseorganisation, som etisk vagthund og socialt.(...) Kig på debatten i aviserne.« Frederiksborg Amts Avis 2108. Efter mit skøn har samtalen derimod nærmest haft en intern kirkelig karakter. Men i modsætning til tidligere, da den dialektiske teologi i dens forskellige afskygninger stadig var på banen, beskæftiger man sig i høj grad med strukturspørgsmål og kommunikationsteknik og mindre med de spørgsmål forkyndelsen i sig selv stiller. Går folkekirken sin undergang i møde skyldes det, at folket på et tidspunkt ikke ønsker at gøre brug af servicekirken. Men foreløbig tyder ikke meget i den retning. At kirken så udhules af mangel på teologisk og evangelisk indhold er nok et større faresignal i situationen. Bedrøveligt for en del kirkegængere, er det at lytte til mange moderne, nok så poetiske og livskloge prædikener uden substans, eller måske bedre: prædikener hvor kristendommens budskab gøres mere horisontalt end vertikalt. Sommetider kan man have indtryk af at en overbevist ateist ved mere om kristendommens centralpunkter end mange præster, som når den kendte journalist Pedro, der ikke regner sig for troende, præcist beskriver kerygmaet, og slutter med, at »det må være dét, det handler om som præst. Ikke at gå omkring og være en flink fyr, ligesom Jesus for 2000 år siden.« EB 0209. Eller som sp. Mikkel

Wold mere teologisk udtrykte det: »Kirken må ikke glemme det teologiske gods, de tunge, store spørgsmål om synd og nåde og tilgivelse – bare fordi man gerne vil være service-minded og ikke forskrække folk.« Pol. 2011.

Forfatternes adresser

Professor, dr. theol. Jens Glebe-Møller
Gl. Kongevej 148, 2. tv., 1850 Frederiksberg C

Provst Carl Trock
Vagtelvej 25, 1. th., 2000 Frederiksberg

Sognepræst Ole Hyldegaard Hansen
Solbakken 58, 8450 Hammel

Lic. theol. Poul Juul Foss
Wandallsvej 5, Rågeleje, 3210 Vejby

Biskop, dr. theol. h.c. Bertil Wiberg
Duevej 5, 2000 Frederiksberg

Register

- Abildgaard, Torkel 23
Ahlberg, Bo 22
Alberti, P. A. 65f, 96
Andersen, H. C. 106, 111
Andersen, Leif 142, 171
Andersen, Lisbeth Smedegaard 159, 161f
Andersen, Niels Knud 21f
Andersen, Svend 142, 168
Andersen, Vilhelm 31
Andreae, Jakob 22
Angermannus, Abraham 16, 22
Arendt, Niels Henrik 149
Aristoteles 28, 30
Askmark, Ragnar 21f
Assens, O. S. 58, 91, 97
August af Sachsen 15
Auken, Margrethe 168
Baden, Rasmus 110, 116
Balslev, L. N. 55f, 58f, 78, 91, 93, 96f, 101-04
Bang, A. C. 70, 97
Bang, Anton Christian 20f
Bardenfleth, Vilh. 89f, 96
Barth, Karl 105
Beck, Vilhelm 36-40, 47f, 87, 102
Bennetzen, Erik H. 145
Berg, C. 35, 46
Berg, Theo 109
Berntsen, Klaus 64-72, 74f, 95, 97
Beurreus, Dionysius 15
Bèze, Théodore de 19, 22
Bieber, Anneliese 138
Birkedal, Uffe 107-14, 116, 119-21
Birkedal, Vilhelm 107
Bjerg, Svend 179
Bjerre, J. J. K. 78, 96, 102
Bjørnson, Bjørnstjerne 108, 119
Blicher, St. St. 111
Blixen, Karen 109
Bloch, Jørgen Carsten 22
Blume, P. E. 94
Børup, Morten 23
Bovin, Preben 117, 119, 121
Bovin, Werner 119-21
Bramming, Torben 160
Brandes, Georg 108
Brandt 37
Brandt, C. J. 46, 48
Branth, J. S. Deichmann 87, 93
Brenz, Johann 9, 17, 21
Bricka, C. F. 78, 102
Brohed, Ingmar 20
Brummer, Carl 106
Bugenhagen, Johann 8f, 13, 23, 123f, 138
Bultmann, Rudolf 178
Calvin, J. 106
Christensen, Flemming 174
Christensen, J. C. 48, 73f, 76f, 79, 85, 89, 93, 100, 104
Christensen, Johannes H. 144, 167
Christensen, Kurt 163, 177
Christensen, Torben 48
Christensen, Visti 145
Christian 3. 7f, 10, 13f, 19f, 23f, 123
Christian 9. 35, 52
Christiansen, Chr. 43, 48
Christiansen, Henrik 167f
Chrysostomos, Oluf 21, 24, 31
Chyträus, David 13
Cicero 26, 29
Clausen, Johs. 35f, 38, 46-48, 81, 87, 89
Corvinus, Antonius 21
Dahl, Ludvig 120
Dahl, P. 88
Dahlerup, Ulla 170

- Damgaard, Mads Eg 152
 Drejergaard, Kresten 150f, 172, 174
 Egmoose, Willy 160
 Eirikson, Magnus 119
 Engelstoft, C. T. 66-68, 70, 87, 97, 99
 Erasmus 138
 Erik 14. 15f, 22
 Ertner, Jørgen 22
 Espersen, Ole 144f
 Espersen, Preben 173
 Estrup, konsejlspræsident 35-37, 40, 49
 Estrup, Jørgen 143
 Ewald, Johannes 111
 Falck, Erik 17
 Färnström, Emil 22
 Fenger, H. M. 42
 Fibiger, A. 119
 Fischer, kultusminister 38, 48
 Fledelius, Karsten 167
 Fog, B. J. 35-37, 40f, 47f, 53f, 87-96
 Foss, Poul Juul 119, 121
 Frederik 2. 11, 14f, 24
 Friis, Oluf 31
 Gadegaard, Anders 147
 Gejl, Ib 48
 Gjerulff, A. J. P. H. 91
 Glædemark, H. J. H. 99
 Glebe-Møller, Jens 22
 Glistrup, Mogens 171
 Gothus, Laurentius Petri 16f
 Gøtke, Eva Tøjner 176
 Gram 55
 Grane, Leif 21f, 32, 138
 Gregersen, H. V. 20
 Groshennig, Max 92
 Grubbe, Sivert 18f, 22
 Grundtvig, N. F. S. 106, 111, 164
 Gustav Vasa 7, 10-15
 Hall 38, 48
 Hammerich, Otto J. 88
 Hansen, H. N. 96
 Hansen, Johannes 168
 Hansen, Leif Bork 166-71, 173
 Harbsmeier, Eberhard 144
 Harms, Claus 147
 Harnack, Adolf 106
 Hartfelder, K. 32
 Haslund 55
 Hauch, Carsten 111
 Hauch-Fausbøll, Th. 92
 Hauge, Hans 176
 Hegelund, Peder 18, 22
 Heiberg, J. A. 56, 91
 Helk, Vello 21, 31
 Heltzen, E. S. E. 55, 90
 Helveg, Fr. 58, 91
 Helweg-Larsen, P. 47
 Hemmingsen, Niels 14f, 18f, 22
 Henningsen, Bjarne Lenau 159
 Henriksen, Jens Ole 153
 Herler, Jørgen 110
 Hesshusius, Tilemann 16
 Hey 95
 Hitler, Adolf 146
 Høgenhaven, Jesper 176
 Holm, Harald 48
 Holm, K. C. 52, 88
 Holm, Kjeld 146f, 170, 172f
 Holm, Lars 149f, 169, 172
 Holm, Peter 150
 Holm, Søren 110
 Holmquist, Hjalmar 20
 Holt, Paul 48
 Hørby, Kai 21
 Hornbech, Birthe Rønn 148, 168
 Hørring, H. E. 59, 66-71, 77, 96
 Husum, Ludvig 163
 Hvas, Søren Lodberg 171
 Ingemann, B. S. 111
 Ingeman-Petersen 35, 38, 40, 42, 46, 48
 Iversen, Hans Raun 145f
 Ivertsen, Ole Chr. 172
 Jacobsen, Lis 138
 Jacobsen, Eric 31
 Jansen, F. J. Billeskov 25, 31f
 Jensen, Finn Riber 165
 Jensen, Jørgen I. 140
 Jensen, Kristian 20
 Jensen, Ole 160, 177
 Jensen, Povl Johannes 21

- Jespersen, Niels 22
 Johan 3. 7, 16
 Johansen, Johannes 159
 Jonas, Justus 21
 Jonquières 36
 Jørgensen, Carl Erling 20
 Jørgensen, Hans Anker 159
 Jørgensen, Ruben 163
 Jørgensen, Theodor 158
 Juul, Ole 151
 Kaae, Bue 22
 Kaas, Niels 32
 Kalmeyer, Poul 110
 Kappelgaard, Finn 164, 177
 Karl 16
 Kauffmann, Georg 22
 Keiding, J. Th. 167
 Keil, G. 21
 Kierkegaard, P. C. 67f, 70, 96
 Kierkegaard, Thorvald 113-17, 119-21
 Kingo, Thomas 138
 Kjærgaard, Jørgen 162
 Kjollerström, Sven 22
 Klausen, K. M. 74f, 87, 100
 Knudsen, Anne 170
 Koch, Emil 77, 100-03
 Koch, Gabriel 60-64, 67-69, 81, 93-95
 Kofod-Svendsen, Flemming 174
 Kolind, Lars 150
 Kolsrud, Oluf 21
 Kornerup, Bjørn 20, 31, 52, 85, 87
 Kozon, Czeslaw 157, 163
 Krarup, F. C. 110
 Krarup, Søren 147, 155, 165, 167, 172f
 Kristoffersen, Sv. Aage 156
 Kühle, Johannes 171
 Kühle, Lene 145
 Langballe, Jesper 155, 172f
 Lange, H. O. 36f, 41-49
 Larsen, Kristoffer Olesen 178
 Larsen, P. M. 42
 Lauridsen, Anders 18
 Lausten, Martin Schwarz 20f, 31f, 138
 Leunbach, H. C. von 57f, 82, 91-93
 Lewkovitsch, Bernhard 160
 Leyser, Polykarp 18f, 22
 Lind, P. E. 35, 40, 47f
 Lindhardt, Jan 144, 172, 175
 Lindhardt, P. G. 20, 36, 46, 89, 91, 107
 Lossius, Lucas 21
 Lund, Birthe 148f, 174
 Luther, Martin 7-10, 13, 15f, 30, 107, 110, 138, 164
 Lüttischau, C. D. 96
 Lykketoft, Mogens 175
 Machabæus, Johannes 14, 24
 Madsen, Mogens 18
 Madsen, Ole Skjærbæk 156
 Madsen, P. 87, 89, 93, 101
 Madvig, J. N. 143
 Maior, Georg 8
 Martensen, H. L. 98
 Mathiesen, Oskar 106
 Matzen 31
 Melanchton, Ph. 7-23, 25-27, 29-32
 Milosovic, Slobodan 146
 Moibanus, Ambrosius 21
 Møller, Otto 82, 87, 92-96, 100-03
 Moltke, A. 42
 Monrad, D. G. 68, 97
 Montgomery, Ingun 20, 22
 Mosbech, Holger 110
 Motor, Harry 150
 Munk, Arne 162f
 Munk, Kaj 162
 Munk, Leif 165
 Mygge 55
 Mynster, J. P. 164
 Neergaard, Johannes Konstantin 161
 Neieendam, Michael 119
 Nellemann 35
 Nicolai, Erasmus 17
 Nielsen, Aksel Holt 165
 Nielsen, Bent Feldbæk 163-66, 171
 Nielsen, Bent Flemming 163
 Nielsen, Fredrik 56, 58, 78, 82, 90-97, 103f
 Nielsen, Harald 154, 158
 Nielsen, Lauritz 22
 Nihlén, Lars 21
 Nissen, Karsten 144, 161f, 172
 Nør, Frank 163

- Normann, Georg 11, 17, 21
 Nørr, Erik 87, 92
 Norvin, William 20, 32f
 Nyegaard, L. 37, 46
 Oehlenschläger, A. 111
 Ohlsson, Ragnar 22
 Olesen, Christian Balslev 147, 158f
 Olesen, Elith 47
 Øllgaard, Hans 101, 103
 Ostenfeld, Harald 61-63, 78, 94-96
 Palladius, Peder 9, 12, 14, 21f, 24, 31f,
 123f, 138
 Paludan-Müller, B. L. 94f
 Papazu, Monica 147
 Paulli, J. P. M. 90
 Pedersen, Else Marie Wiberg 156
 Pedersen, Inge Lise 140
 Pedersen, N. J. Green 32
 Petersen, N. M. 23
 Petersen, Niels Holger 161
 Petersen, P. N. 101
 Petri, Laurentius 14, 16f, 22
 Petri, Olavus 12
 Pontoppidan, Morten 94, 107
 Poulsen, A. S. 93, 104
 Poulsen, Aksel 106
 Poulsen, Christian 155, 164
 Poulsen, Mogens 110, 116
 Quintillian 26
 Rambusch, Sigurd 46, 48f
 Rasmussen, Leif 164f
 Rathje, Johannes 120
 Rebel, Lise-Lotte 166-70
 Reelsbo, Henning 154
 Reich, Ebbe Kløvedal 170
 Rhegius, Urbanus 21
 Riis, Ole 149
 Riis, Richardt 164
 Rønberg, Thomas Munk 162
 Rørdam, Holger F. 22-25, 31f
 Rørdam, Marie 90
 Rørdam, T. Skat 53, 56, 58f, 78, 82f,
 85, 88-97, 100-03
 Rørdam, Thomas 37, 46f
 Rosendahl, Axel 88
 Rothe, Oluf 110
 Rothstein, Mikael 179
 Rud, A. J. 95, 103
 Sarcerius, Erasmus 21
 Scavenius, Jacob 35-48, 88
 Schack, Albert 62-64, 68-70, 78, 95
 Scharling, Helle 162
 Scharling, Henrik. 87, 101
 Schousboe, V. C. 56, 81, 89-93, 99
 Schumacher, Andreas 20
 Schweitzer, Albert 106
 Sejergaard, Jørgen 141
 Serveto, Miquel 106
 Shoemaker, Lene 117, 121
 Sigismund 7, 16
 Sinning, Jens Andersen 23-33
 Skaarup, Peter 166
 Skærved, P. V. 157
 Skovgaard-Petersen, Karen 20
 Skovgård, Joakim 161
 Søndergaard, Søren 166
 Sokrates 113
 Sørensen, Chr. 47
 Sørensen, Hans 100
 Spangenberg, Johann 10, 17, 21
 Stang, Emil 97
 Steen, J. 87
 Stein, Harald 42, 52-58, 81-97, 99-102
 Stein, Johannes 88
 Stein, Theobald 88
 Stenbæk, Jørgen 94, 167
 Sthyr, H. V. 51-104
 Stolt, Birgit 20
 Storm-Jørgensen, Erik 110, 116
 Strauss, Johann 19
 Strigel, Victorinus 32
 Struwe, Kamma 47f
 Svane, Henrik 169
 Svendsen, Erik Normann 121, 149,
 153, 159, 173
 Swane 47
 Swane, H. J. 53, 82, 89-96, 99-103
 Swane, Jørgen 89
 Tamm, Ditlev 169
 Tausen, Hans 12
 Thodberg, Christian 175f
 Thomissøn, Hans 123

- Thomsen, Niels 149f, 168
Thyssen, Anders Pontoppidan 108,
119
Torm, Frederik 89
Torm, Uffe 158
Tranholm-Mikkelsen, Verner 140, 158,
167
Ulsdal, Poul 156
Underbjerg, Niels 141
Ussing, Henry 35-48
Ussing, J. L. 46f
Vedel, Anders Sørensen 25, 31
Vestager, Margrethe 143, 148, 168f,
172f, 175
Villekjær, Orla 162
- Viuf, Bente 148
Volf, Rudolf 99
Wegener, C. F. 20
Wemmelund, P. M. 110
Westenholz, Mary B. 109f, 119
Westergaard, H. 40, 42, 48f
Widmann, Peter 163
Wigh-Poulsen, Henrik 145, 156, 160f
Winther, Kirsten 152
Winther-Nielsen, Nicolai 177
Wold, Mikkel 179f
Wulff, D. H. 22
Zeuthen, Fr. 47
Aagaard, Johannes 157

Kirkehistoriske Samlinger udgives af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under redaktion af Christian de Fine Licht, Eva Louise Lillie og Thorkild C. Lyby.

Abonnement tegnes af private og institutioner ved indmeldelse i Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, c/o Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, 1150 København K.

Artikler sendes til Redaktionen af Kirkehistoriske Samlinger, c/o Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, 1150 København K. Ved fremsendelsen skal manuskriptet ledsages af diskette med tekstfiler i format Word eller WordPerfect.

Sidste frist for indsendelse af bidrag, der ønskes optaget i Kirkehistoriske Samlinger 2001, er 1. marts 2001.

Billedet på omslaget forestiller biskop Hans Valdemar Sthyr, 1838-1905. Se artikel af Ole Hyldegaard Hansen om Sthyr's omdiskuterede tid som kultusminister for hundrede år siden.

